

બ્રહ્માનંદ સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ઉપસંહાર.

ઉપસંહાર

સ્વામી સાચિદાનંદ

Upsanhar

a collection of articles by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006

© Swami Sachchidanand

First Published: 2001

This ePUB edition: 2014

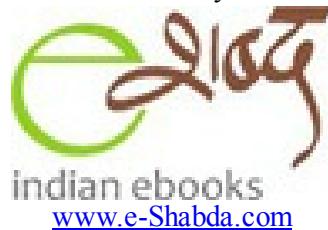
ISBN: 978-81-8461-877-8

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

અર્પણ

સમગ્ર હિન્દુ જનતાને જેણે મારા વિચારોને પ્રતિરોધ વિના ઉદારતાથી સહન કર્યા તથા કંઈક અંશે સ્વીકાર્યો પણ..

—સરિયાનંદ

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત પુસ્તક 'ઉપસંહાર'માં મેં કોઈ નવી વાત લખી નથી, પણ અત્યાર સુધી મેં જે કંઈ લખ્યું છે કે જે કંઈ બોલ્યો છું, તેનું પુનરાવર્તન માત્ર કર્યું છે. એટલે વાચકોને કષ્ટ થાય તો પ્રથમથી જ ક્ષમા માગી લઉં છું. આવું પુનરાવર્તન કરવાનું કારણ એ છે કે મને લાગે છે કે મરતાં પહેલાં મારે મારા વિચારોની સ્પષ્ટતા કરી નાખવી જોઈએ. આમ તો મારો કોઈ સંપ્રદાય પંથ-પરિવાર નથી એટલે અનુયાયીઓની ગુંચવણ ઉકેલવાનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. તેમ મારા વિચારો કે મારું વ્યક્તિત્વ એવું મહત્વપૂર્ણ નથી કે લોકો મારા વિચારોને પ્રમાણ માનીને ચાલે, તોપણ મને લાગે છે કે જો કોઈ રહ્યો-ખડ્યો માણસ કંઈ સ્પષ્ટતા શોધવા નીકળે તો તેને કદાચ આ પુસ્તકથી થોડી સરળતા રહે. આ આશાયથી પુનરાવર્તન સાથે આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણ મળી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જુદા-જુદા વિષયો ઉપર મેં મારો દસ્તિકોણ રજૂ કર્યો છે. હું સર્વોશમાં સાચો જ છું એવો મારો કોઈ દાવો નથી. સામાન્ય મનુષ્ય હોવાના કારણે મારાથી અનેક ક્ષતિઓ થઈ જ હશે, તોપણ તે તે ક્ષતિઓ સાથે પણ મારે મારી વાત સ્પષ્ટ રીતે લોકો પાસે રાખવી જ જોઈએ. કદાચ કોઈને થોડીક પણ ઉપયોગી થાય.

હું વાસ્તવવાદી છું. પરંપરાથી કે કોઈ વિશ્લેષ મહાપુરુષથી ચાલી આવતી પ્રત્યેક વાતને આંખ મીંચીને સ્વીકારી લેવાની મારી વૃત્તિ નથી. તેમ અસ્વીકાર્ય વાતોને પણ લોકોની ચાહના મેળવવા માની લઈને લોલંલોલ કરવાની પણ મારી વૃત્તિ રહી નથી. એટલે મેં મને યોગ્ય લાગ્યું તે લખ્યું છે. અને લોકોને પણ મારો આગ્રહ છે કે તેઓ પણ આંખ મીંચીને મારી વાતને માની ન લે. પણ વિવેકપૂર્વક યોગ્ય લાગે તે જ માને.

ધર્મ, અધ્યાત્મ અને જીવનબ્યવસ્થાને મેં માત્ર શાસ્ત્રના આધારે માપવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ કુદરતી પ્રક્રિયા, રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા, માનવતા અને વિજ્ઞાન : આ ચાર ફૂટપદ્માંથી માપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મને સ્પષ્ટ જણાયું છે કે ધર્મ, અધ્યાત્મ અને જીવનબ્યવસ્થાને કુદરતી પ્રક્રિયાથી ઘણે દૂર કરી દેવામાં આવી છે. એથી પ્રજા દુઃખી છે, કમજોર છે અને ગુંચવાયેલી છે. તેને ફરીથી કુદરતી પ્રક્રિયાની નજીક લાવવી જરૂરી છે. કારણ કે કુદરત પોતે પણ એક મોટું શાસ્ત્ર છે. બીજું, ભારતીય ધર્મો વધુ પડતા પરલોકવાદી થઈ ગયા છે, તેમાં પણ આ લોક, આ લોકનાં સુખો તથા વિકાસ બધાનો વિરોધ કરવાની દસ્તિ વધુ જીલી છે, એથી તે રાષ્ટ્રીય હિતોને અનુરૂપ ઓછા રહ્યા છે. ઘણી વાર તો તે રાષ્ટ્રવિરોધી પણ થતા દેખાયા છે. જેમકે ખેતી કરવામાં પાપ, મોટાં જળાશયો બાંધવામાં પાપ, મોટા ઉદ્ઘોગ-ધંધા કરવામાં પાપ, અહિંસાના અતિરેકથી ડોકટરી શિક્ષણ માટે કે બીજી જરૂરી ક્ષેત્રમાં થનારી હિંસા માટે પણ વિરોધ, અહિંસાનો અતિરેક, બ્રહ્મચર્યનો અતિરેક આ બધાનું પરિણામ રાષ્ટ્રહિતમાં સારું નથી આવતું. છેલ્લાં સેંકડો વર્ષોનો ઈતિહાસ બતાવે છે કે હિન્દુ પ્રજા સતત હારતી અને ગુલામી ભોગવતી પ્રજા રહી છે. અત્યારે પણ તે દબાયેલી પ્રજા હોય તેવું લાગે છે. મહોલ્લાના મહોલ્લા ખાલી કરીને તે ભાગી રહી છે. જો તેને બળવાન બનાવવી હોય તો તેની પાયાની ભૂલો સુધારવી જરૂરી છે. મારાથી આ કામ તો થઈ શકે તેમ નથી, પણ માત્ર ભૂલો બતાવું તોપણ કદાચ ભવિષ્યમાં કોઈ આગળનું કાર્ય કરે. એટલે મેં તો માત્ર ધ્યાન દોરવાનું જ કાર્ય કર્યું છે. ભર દરિયામાં એક જૂની-પુરાણી સ્તીમર હાલકડોલક થઈને ડૂબી રહી છે. કેટલાક લોકો તૂતક ઉપર સ્તીમરની પ્રાચીનતા અને મહાનતાનાં ગુણગાન ગાઈ ગાઈને લોકોની તાલીઓ મેળવી રહ્યા છે. મને લાગે છે કે આ ઘેન ચઢાવવાનું કાર્ય વધુ હાનિકર થઈ રહ્યું છે. મેં તો માત્ર આ સ્તીમરમાં કયાં કયાં ગાબડાં પડ્યાં છે અને કયાંથી પાણી ભરાઈ રહ્યું છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જો તૂતક ઉપર બેઠેલા ઘેનમાં તરબોળ લોકોનું ધ્યાન આ ગાબડાં તરફ જાય અને તેને પૂરવાના કામે લાગે તો હજી પણ માણસોને બચાવી શકાય છે. મેં આ પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે જેમને ઘેન નથી ચઢ્યું પણ જેઓને વાસ્તવિક રીતે પરિસ્થિતિથી ચિંતા થાય છે, તેમને મારી વાત ગળે ઊતરશે. જો તેમ થશે તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મેં સમીકરણપૂર્વકના એકેશ્વરવાદની પ્રસ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરમેશ્વર માત્ર એક જ છે. બે કે ત્રણ નથી. પણ બાકીનાં દેવ-દેવીઓનો તિરસ્કાર કરવાનો નથી, એક જ પરમેશ્વરનું તે જુદું-જુદું રૂપ છે. આ રીતે સમીકરણ કરીને બધા દેવોમાં એક જ પરમાત્માની અનુભૂતિ કરવાની છે. આ ઈશ્વર અવતાર લેતો નથી, એટલે અવતારવાદથી મુક્ત થવાનું છે, જીવાત્મા અને પરમાત્મા

એક નથી. બન્ને ભિન્ન છે અને ભિન્ન રહે છે. સર્વોચ્ચ પરમેશ્વર એક જ છે જ્યારે જીવત્માઓ અનંત છે. શરીરની સાથે એક નિશ્ચિત પ્રકારનું ચેતાતંત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, જે શરીરની સંવેદના અનુભવે છે. શરીરની સમાપ્તિ સાથે આ ચેતાતંત્ર પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કદાચ કેટલાક કિસ્સામાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં આ ચેતાતંત્ર થોડો સમય પ્રભાવી રહે છે. પણ આવું પ્રભાવીપણું માત્ર માનવ-જીવનથી જ થાય છે. સમય જતાં તે આપોઆપ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે જીવત્મા અનાદિ-અનંત નથી પણ આદિ-અંતવાળા છે (પરમેશ્વર અનાદિ અનંત છે). આ હિસાબે પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ નથી. ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરીને પછી જીવત્મા મનુષ્યદેહમાં આવ્યો છે તે વાત યોગ્ય નથી. તેમ ફરી પાછો ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકતો રહેશે તે વાત પણ યોગ્ય નથી. માનવ શરીરમાં આવેલું ચેતનતંત્ર પહેલી વાર અને છેલ્લી વાર છે.

સ્વર્ગ-નરક વગેરે પરલોક નથી. ભોગવવાનાં સુખ-દુઃખ અહીં જ છે. જેમાં લોકો વધુમાં વધુ સુખ ભોગવી શકે તેવી વ્યવસ્થા ગોકરવી તે ધર્મસ્થાપના છે; જેમાં ઘણા લોકો દુઃખી થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી તે નરક છે. કર્મનો સિદ્ધાંત સો ટકા ખરો ઉત્તરતો નથી. દારુ પીવાથી પશ્ચિમના દેશોમાં કશી સજા થતી નથી. જ્યારે આરબ દેશોમાં મોટી સજા થાય છે. આવું જ જાતીય વ્યવહારોની બાબતમાં પણ જેણ છે. એટલે એક જ કર્મનું પરિણામ અહીં પણ ભિન્નભિન્ન છે. કયું કર્મ કરવાથી સ્વર્ગ કે નરક મળે છે, તે બાબત બધા ધર્મોની એક રાય નથી. એટલે એ બધી સૌ સૌની કલ્પના છે. અહીં આ લોકમાં માણસો સુખી-દુઃખી થાય છે તે પૂર્વના કર્મો નહિ પણ વર્તમાન વ્યવસ્થાને કારણો થાય છે. એટલે વ્યવસ્થા સુધારારીને ઘણા માણસોને દુઃખમુક્ત કરી શકાય છે. આ દુઃખમુક્ત કરવાનાં કાર્યો એ જ માનવતા છે. એ જ મહત્ત્વનો પરમાર્થ અને પુષ્ય છે. લોકોને દુઃખી કરવાં અથવા પોતે જાણી કરીને દુઃખી થવું, એ અજ્ઞાન છે. દુઃખી કરનારાઓને દંડ દેવો તે રાજ્યધર્મ છે. જાણીકરીને અર્થહીન દુઃખી થનારાને મૂઢ તપસ્વી કહેવાય. જેનાથી રાષ્ટ્ર સમાજ કે લોકોને કશો લાભ ન થતો હોય છતાં ઘોર તપ તપાતું હોય તો તે અવિવેકભર્યું વાંઝિયું તપ છે. તેનાથી પ્રભાવિત ન થવું જોઈએ.

બ્રહ્મચર્ય, અકુદરતી તો છે જ તેથી વધારે તેનું અષ્ટાંગ સાથે જીવનભર પાલન કરવું અસંભવ છે. તેનાથી બળ-બુદ્ધિ અને આયુષ્ય વધે છે તેવી માન્યતા ભ્રમ છે. સમર્થ લોકોએ અવશ્ય લગ્ન કરવાં જોઈએ પણ અસમર્થ લોકો માટે આવો આગ્રહ નથી. ભારતમાં બ્રહ્મચર્ય, રાષ્ટ્રીય ગુલામી તથા દરિદ્રતામાં પણ કારણ બન્યું છે. બ્રહ્મચર્ય પાળનારો મોટા ભાગનો વર્ગ પરાવલંબી જીવન જીવતો થઈ જાય છે. તેની આહાર-વિહાર-આવાસ અને બીજી જરૂરિયાતો પરાધીન થવાથી તે પોતાનો ભાર બીજાને ઉપડાવનારો બને છે. આ રીતે ઉત્પાદકતાની માત્રા ઓછી થવાથી અને પરાવલંબિતાની માત્રા વધવાથી રાષ્ટ્ર ગરીબ બને છે. બીજી તરફ તથાકથિત અધ્યાત્મ નિવૃત્તિ-નિષ્ઠિયતાનું પ્રચારક થતું હોવાથી તથા માત્ર પરલોકના લક્ષ્યને લઈને ચાલતું હોવાથી આલોક અને તેના પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા થાય છે, તેથી ગુલામીનાં કારણો બને છે.

પલાયનવાદી વિચારો તથા ખાસ કરીને અતિરેકપૂર્ણ અહિંસાવાદથી પણ દેશની ગુલામીનાં કારણો ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ન લેવું, ન લેવડાવવું. અતિભોગથી બચવું જરૂરી છે. પણ આવી જ રીતે અતિનિગ્રહથી બચવું પણ જરૂરી છે. જરૂર છે મધ્યમમાર્ગી સંયમની. સંયમપૂર્વકનું જીવન, લાંબી જિંદગી સુધી સરળતાથી જીવી શકાય છે. યોગના નામે ચાલતા પ્રચારથી પણ બચવું. થોડાં આસનો તથા થોડો પ્રાણાયામ કરવો હિતાવહ છે, પણ કલાકો સુધી ભોંયરામાં કે તુમમાં પુરાઈ રહેવું હિતાવહ નથી. માણસે કલાકો સુધી સારાં કામો કરવાં તે કર્તવ્યયોગ છે. મોટા-મોટા યજ્ઞો ન કરવા, ન તેમાં ભાગે લેવો. ધનની બરબાદી સિવાય તેનાથી કશું પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ કોઈ વિધિઓમાં નાના પ્રમાણમાં હવન વગેરે થતું હોય તો તેમાં ભાગ લેવો. કારણ કે વિધિઓ માટે આપહી પાસે બીજો વિકલ્પ નથી.

વર્ણવ્યવસ્થા પણ અકુદરતી છે, માનવસજ્જિત છે અને અન્યાયકારી છે એટલે તેનો ત્યાગ કરવો. બને ત્યાં સુધી ધાર્મિક સમાનતા સૌને મળે તેવા પ્રયત્નો કરવા. વર્ણવ્યવસ્થા અકુદરતી છે પણ જાતિ કુદરતી છે. જાતિ એટલે દરજી-સુથાર-મોચી વગેરે નહિ, પણ જેને જોતાં જ જ્યાલ આવી જાય તેવી નિયો, આર્ય, દ્રવિડ, મોંગોલ, યુરોપિયન વગેરે જાતિ કુદરતી છે, તો તેના ઉપરી આકારની સાથે આનુવંશિક ગુણ-દોષો પણ કુદરતી છે. જેમકે અલ્સેશિયન કૂતરો અને સામાન્ય કૂતરો. બાસમતી ચોખા અને સામાન્ય ચોખા વગેરે.

મંદિરો તથા મૂર્તિપૂજા હોવી જોઈએ, પણ મંદિરને દુકાન ન બનાવવી જોઈએ. તેમજ બિનજરૂરી મંદિરો ન બાંધવાં જોઈએ. આવી જ રીતે મંદિરોમાં ઉપાસ્ય તરીકે કોઈ વ્યક્તિની મૂર્તિ ન મુકાવવી જોઈએ. કોઈ વ્યક્તિ જો સંત કે મહાપુરુષ હોય તો તેની પ્રતિમા મંદિરના ચોકમાં કે બીજે ક્યાંક મુકાય તો તે ઠીક છે, પણ વ્યક્તિને પરમાત્માની જગ્યાએ કે પરમાત્માની સમકક્ષ ભૂમિકાએ પ્રસ્થાપિત ન કરવી

જોઈએ. ધર્મ અને અધ્યાત્મને વ્યક્તિપૂજાથી મુક્ત રાખવાં જોઈએ.

ગુરુપ્રથા બંધ થવી જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ગુરુ કરાવવા જ જોઈએ તેવું માનવું યોગ્ય નથી. ‘ગુરુ વિના જ્ઞાન ન થાય’ તે કથન સાચું હોવા છતાં ખોટા અર્થમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ગુરુ થનારા મોટા ભાગના જ્ઞાની નથી હોતા. અરે, કેટલાક તો ઘોર અજ્ઞાની અને શોષણખોર પણ હોય છે તેમનાથી બચવું તથા લોકોને બચાવવા. આમ છતાં કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ મળે તો તેના પ્રત્યે ગુરુભાવના રાખવી તે ઠીક છે. જીવનમાં ઘણા માણસોએ જ્ઞાન તથા સહાયતા આપી હોય એટલે ઘણા માણસો પ્રત્યે ગુરુભાવ રાખવો એ ખોટું નથી. બીજું, ધાર્મિક વિધિ-વિધાનોમાં ખાસ કરીને દીક્ષાવિધિમાં કોઈને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવા તે પણ ઠીક છે. મારો વિરોધ સદ્ગુરુ પ્રત્યે નથી, પણ ચીલાચાલુ ગાડરિયા પ્રવાહમાં હજારોનાં ટોળાં ઊભાં કરનાર ગુરુપ્રથા પ્રત્યે છે.

માણસે શાકાહારી થવું ઉત્તમ છે, પણ માંસાહારીઓ પ્રત્યે ઘૃણા ન કરવી. સૌ સૌને પોતપોતાની રીતે જીવવાનો અધિકાર છે એમ માનીને સૌનો આદર કરવો. ખાવા-પીવાની બાબતમાં અંતિમવાદી ન થવું. જીવનમાં કદી કઠોર અને અવ્યાવહારિક નિયમો કે પ્રતિજ્ઞા ન લેવી. સરળ-સહજ જીવન જીવવું. પ્રતિષ્ઠા માટે વાંઝિયા નિયમો કે વ્રતો ન લેવાં. જમવાની બાબતમાં આભડછેટ ન રાખવી. ચોખાઈ અને સુચારુ વ્યવસ્થા હોય તો ગમે ત્યાં જમવામાં કશો બાધ ન રાખવો. આવી જ રીતે જે લોકો જમવાની બાબતમાં આભડછેટ રાખતા હોય, તેમનાથી પ્રભાવિત ન થવું. આવા લોકો પ્રજાની એકત્રામાં બાધક બનતા હોય છે. તેમનાથી દૂર રહેવું કે પછી તેમને દૂર કરવા.

પુરુષાર્થનો રોટલો ખાવો. એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી શકે. જે વ્યવસ્થાથી વધુ ને વધુ લોકો પરાવલંબી થતાં હોય તે વ્યવસ્થાને ત્યાજ્ય ગણવી જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શક્તિ પ્રમાણે દાન કરવું જોઈએ પણ તે માનવતાલક્ષી હોય, રાષ્ટ્રલક્ષી હોય કે પછી સમાજલક્ષી હોય. જો આમાનું કશું જ ન હોય તો તે દાનને સુધારવું જોઈએ. લોકોએ કદી પણ અતિરેકપૂર્ણ અહિંસાવાદી ન થવું જોઈએ તેમજ અતિરેકપૂર્ણ હિંસાવાદી પણ ન થવું જોઈએ. દરેકે વાસ્તવવાદી થવું જોઈએ. માનવતા, રાષ્ટ્ર અને સમાજના હિત માટે જ્યારે જે કરવું જરૂરી લાગે તે કરવું જોઈએ. માણસે સુખ-લાલચુન થવું જોઈએ પણ સાથે સુખદ્રોહી પણ ન થવું જોઈએ. પોતાના માટે નીહ તો લોકો માટે સુખ-સગવડો વધારતા રહેનાર ઉપકારી છે. તેની પૂજા થવી જોઈએ. સુખદ્રોહ કરીને અકારણ દુઃખી થનારા કે જાણી કરીને પોતાની જાતને દુઃખી કરનારા તપસ્વીના તપથી પ્રભાવિત ન થવું. વાંઝિયું તપ વર્થ છે. સાર્થક તપ જ યોગ્ય છે.

લગ્નસંસ્થાનો સ્વીકાર કરી પતિ-પત્નીના સંબંધોને પવિત્ર અને દઢ કરવા હિતાવહ છે. પણ જો પતિ-પત્નીમાં કોઈ પણ રીતે મેળ ન જ પડતો હોય તો રાજ્ય-ખુશીથી હસતાં-હસતાં એકબીજાની શુભેચ્છા સાથે છૂટાં પડવું પણ હિતાવહ છે. કામવાસના માટે સ્વેચ્છાચારી ન થવું. આવાં માણસોની ઉત્તરાવસ્થા અત્યંત દુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે. યથાસંભવ માણસે સત્તસંગ કરવો, પણ જે સત્તસંગથી કર્તવ્યત્યાગ થતો હોય, પતિ-પત્નીના સંબંધો બગડતા હોય કે પછી જીવનમાંથી રસ ઊડી જતો હોય તેવો સત્તસંગ ન કરવો. તે સત્તસંગના અંયળામાં છુપાયેલો કુસંગ છે. તેનો ત્યાગ કરવો. કોરા બુદ્ધિવાદી ન થવું પણ શ્રદ્ધાસહિતના બુદ્ધિવાદી થવું. અંધશ્રદ્ધા જરૂર દૂર કરવી પણ શ્રદ્ધાને તો ખૂબ સાચવવી, ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવી, ભાવના વિનાનું જીવન લૂખું, સ્વાર્થી અને ભારરૂપ બની જતું હોય છે. સંપ્રદાય મુક્ત ધાર્મિકતા સ્વીકારવી, પણ કોઈ પણ સંપ્રદાય પ્રત્યે દ્વેષભાવ ન કરવો. બધા જ સંપ્રદાયોના સુમેળ કરી માનવતાવાદી પ્રવૃત્તિઓ કરવી-કરાવવી. વ્યક્તિપૂજાનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ કોઈ પણ વ્યક્તિને પરમેશ્વર માનીને તેની પૂજા ન કરવી, પણ સંત, વીર, સેવક રાષ્ટ્ર નેતા વગેરેનું યથાયોગ્ય સન્માન કરવું. આવું કરવું તે વ્યક્તિપૂજા ન કહેવાય. પરમેશ્વર કે પરમેશ્વરની પ્રતિમા સિવાય કોઈ વ્યક્તિની આગળ લાંબા દંડવત્ત ન કરવા. યથાયોગ્ય રીતે હાથ જોડીને, માથું નમાવીને કે નીચા વળીને નમસ્કાર કરવા. કદી પણ કોઈનું એઠું ખાવું નહિ કે કોઈને એઠું ખવડાવવું નહિ. કદી કોઈના પગ ધોઈને ચરણમૂત લેવું નહિ—આ બધા ગુરુપ્રથાના અનર્થો છે તેને દૂર કરવા. બને ત્યાં સુધી ચીલાચાલુ ગુરુપ્રથા જ દૂર કરવી જેથી તેમાંથી થનારા ઘણા અનર્થો આપોઆપ દૂર થાય. રોટી-બેટી વ્યવહારમાં ઉદારતા અને વિશાળતા રાખવી. સંકુચિતતા અને સંકીર્ણતાથી મુક્ત થવું.

શક્તિ પ્રમાણે ભ્રમણ જરૂર કરવું. બને તો વિશ્વભ્રમણ કરવું. બાળકોને સાહસી, વીર, નમ્ર, મિલનસાર અને જ્ઞાની બનાવવા માટે વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક પ્રયત્નો જરૂર કરવા. નમાતાં, ભીરુ, સંકુચિત, નિસ્તેજ કે મૂર્ખ ન બનાવવાં, કદી પણ પોતાનાં સંતાનોને સાધુ-સાધ્વી ન બનાવવાં, પણ આદર્શ સદ્ગુહસ્થ બનાવવાં. કદાચ જાણોઅજાણો કોઈ સાધુ-સાધ્વી થઈ ગયા હોય અને તેમને અનુકૂળ ન

આવતું હોય તો તેમને પાછાં સ્વીકારી લેવાં અને તેમનો યથોચિત જીવનવિકાસ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા. સંયુક્ત પરિવાર સારી વસ્તુ છે, પણ જ્યાં સુધી હળી-મળીને સંપીને રહેતાં હોય ત્યાં સુધી જ ઠીક છે. જો કુસંપ-કલહ થવાની સંભાવના લાગે તો ઉત્તમ એ છે કે સૌ હસતાં-હસતાં અલગ થાય અને પ્રેમથી રહે. વૃદ્ધાવસ્થામાં જો પોતાનું માન-સન્માન ન રહે અને માન-સન્માન વિના દુઃખી થવાનું હોય તો વારસદારોથી અલગ થઈને રહેવું અથવા વારસદારોને અલગ કરવા. વિધુર પિતા અથવા વિધવામાતા પુનર્વર્જન કરવા ઈચ્છે તો તેમને અનુકૂળ થવું. પ્રતિકૂળ ન થવું. પાછલી જિંદગીમાં સૌને હુંફની જરૂર રહેતી હોય છે. લગ્નમાં અટકાવ કરવાથી તેઓ ગેરમાર્ગ વળી જાય તેવી સંભાવના રહે છે, માટે દેશ-કાળ-પાત્ર અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે યથાયોગ્ય કરવું. બળાત્કાર સિવાયના પરસ્પરની રાજ્યભૂશીથી થયેલા કામાચાર પ્રત્યે જલદ કે ભયંકર વલણ ન અપનાવવું. જેવું બીજાનાથી થઈ ગયું છે, તેવું પોતાનાથી પણ થઈ શકે છે, તેવું માનીને સુધરવાની તક આપવી. પણ લગ્નસંસ્થાને અભાધિત રાખવા સાવધાની અને થોડી કડકાઈ પણ રાખવી. બધા અનર્થોનું મૂળ છે સોકસભૂષ અને સોકસલોલુપતા. આ ન રહે તેવી વ્યવસ્થા આદર્શ વ્યવસ્થા કહેવાય. જેમ જેમ સોકસભૂષ્યા માણસોનું પ્રમાણ વધતું જેશે તેમતેમ કામાચારના અનર્થો વધતા જશે. જેમ સૌને અન્ન-જળ મળી રહે તો ચોરીઓ ઓછી થઈ જાય તેમ જો સૌને કુદરતી સેકસ મળે તો તે સંબંધી અનર્થો પણ ઓછા થઈ જાય. ભૂષ્યો માણસ અનર્થો કરે તેના કરતાં કામાતુર માણસ વધુ ભયંકર અનર્થો કરી બેસતો હોય છે. કામવાસના ઉપદેશોથી કે ઉપવાસો કરવાથી કાયમી રીતે નિર્ભળ થતી નથી. તેનો સાચો ઉપાય કુદરતી વ્યવસ્થા જ છે. અકુદરતી જીવન દબાણ સાથે જ રહે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઈશ્વર-પ્રાર્થના-સ્મરણ જરૂર કરવાં. સાકાર અથવા નિરાકાર જે કોઈ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા-ભાવના હોય તેની વ્યક્તિગત કે સામૂહિક પ્રાર્થના જરૂર કરવી. પરમેશ્વરથી મોટું કોઈ નથી, તેનાં બધાં રહસ્યો કોઈ જાણતું નથી. તેને શરણે જવું અને તેની ઈચ્છામાં પોતાની ઈચ્છાને મેળવવાની સાધના કરવી.

ઉપર જે કાંઈ લખ્યું છે તે નામમાત્રનું છે. આવું તો ઘણું લખી શકાય છે, પણ સુશ્રી માણસોને સાર-સાર ગ્રહણ કરીને જીવનદિશા નક્કી કરવા માટે આટલું પર્યાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ 'ઉપસંહાર' પુસ્તક લખાવવા માટે પરમાત્માનો આભાર. જે ભૂલો કે દોષો હોય તેને વાચકો ક્ષમા કરીને સૂચિત કરશે તો નવી આવૃત્તિમાં યથાશક્ય સુધારા કરવા પ્રયત્ન થશે.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો ખૂબ ખૂબ આભાર. તેમણે મારા પ્રત્યેક પુસ્તકની માફિક આ પુસ્તકનું પણ પ્રૂફસંશોધન તથા જોડણી વગેરેની શુદ્ધિ કરી આપી છે.

—સ્વામી સચિયદાનંદ

તા. 14-9-2001

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,
પો.બો. નં. 19,
પેટલાદ. દંતાલી,
જિ. આણંદ.
દે.નં. (0297) 22480

1. મારું પરિવર્તન

એવું લાગે છે કે હવે મારું જીવન સમાપ્તિ તરફ આગળ વધી રહ્યું છે ત્યારે મારે મારા અવસાન પહેલાં મહત્વનાં ક્ષેત્રો વિશે મારે મારા સ્પષ્ટ વિચારો લોકોને બતાવી દેવા જોઈએ. જોકે મારાં પુસ્તકો તથા કેસેટોમાં ઘણુંબધું સ્પષ્ટ કર્યું જ છે, તેમ છતાં ઉપસંહારના સ્વરૂપમાં અહીં એ બધાનું પુનરાવર્તન કરવું મને ઉચિત લાગે છે. આમાં જે પુનરાવર્તન થયું છે, તેને વાચકો સહન કરી લે અને મને ક્ષમા આપે.

મોક્ષ

મોક્ષપ્રાપ્તિની તીવ્રતાથી તીવ્ર વૈરાગ્યના પ્રભાવમાં મેં ગૃહત્યાગ કર્યો હતો અને મોક્ષ અને તે માટે ગુરુપ્રાપ્તિની ધૂનમાં લક્ષ્મીનો સ્પર્શ પણ કર્યો વિના ઉઘાડા પગે ઘણું રખડચો હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશોની મારા ઉપર ભારે અસર હતી. ખાસ કરીને ‘કાંચન-કામિનીના ત્યાગ વિના મોક્ષ મળી શકે નાહિ’ તેવી વાતે મને સજ્જડ પકડી લીધો હતો. વર્ષો સુધી આ સૂત્રને પરમ આદર્શ માનીને ભ્રમણ કરતો રહ્યો. જ્યાં આવી સ્થિતિ ન દેખાતી ત્યાં મારું મન ઘૃણાથી ભરાતું રહ્યું. લોકો બધાં બગડી ગયાં છે, કારણ કે કાંચન-કામિનીના ત્યાગ વિનાનાં છે. આવી ધારણાથી હું ક્યાંય શ્રદ્ધા કરી શકતો નાહિ. કારણ કે મારા ગજથી જેને પણ હું માપતો તે ઊણા ઊતરતા. ઘણાં વર્ષો પછી મને સમજાયું કે આ ધારણા અને આ ગજ બન્ને ખોટાં છે. ખોટું તો ખોટું પણ પોતાનું કરી લીધેલું અને સજ્જડ પકડાઈ ગયેલું તત્ત્વ છોડવું કઠિન થઈ જાય છે. ખોટાને ખોટું સમજવામાં જીવનનાં ત્રેપન વર્ષ વિતાવી દીધાં, પણ અંતે મને સ્પષ્ટ થયું કે આ માન્યતા જ ધરમૂળથી ભાન્ત છે. જીવન સાથે કાંચન (ધન) અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલી વસ્તુ છે. જે લોકો ધનનો સ્પર્શ નથી કરતા તે બીજાના દ્વારા ધન ઉપરનું પ્રભુત્વ ધરાવતા જ હોય છે. મોક્ષમાં ધન બાધક નથી પણ ધન પ્રત્યેનો મોહ અથવા આસક્તિ બાધક છે. નિર્માહી ભાવથી કરોડોનો વહીવટ કરીને ઘણાં કલ્યાણકાર્યો કરી શકાય છે, જે શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ કરી રહ્યા છે. એટલે ધનનો સ્થૂલ ત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી એવું મને પાછળથી સમજાયું.

આવું જ કામિની (સ્ત્રી) માટે પણ છે. જોણે (ઈશ્વરે) પુરુષની રચના કરી છે, તેણે જ સ્ત્રીની રચના કરી છે. બન્ને ઈશ્વરીય રચના હોવાથી મંગળ છે. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક થઈ શકે છે અને બાધક પણ થઈ શકે છે. આવું થવું યોગાન્યોગ જ કહેવાય. પણ એકબીજાનો સંદર્ભ ત્યાગ કરીને માત્ર એકાકી જીવન જીવવું એ અત્યંત દુષ્કર છે. સહજ નથી. નર-નારીની પરસ્પરની કોઈ પ્રકારની બાધકતા હોય તો તેને હળવી કરવાના ઉપાયો કરવા કે સહન કરવી એ લાંબાગળે વધુ દીચણીય થઈ શકે છે. જો પરસ્પરની સાધકતા હોય તો તો બન્નેનાં ધન્યભાગ્ય. હઠ કરીને એકબીજાનો સંદર્ભ ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી. અરે, કુદરતી આવેગોના અસહ્ય થપેડા ખાઈ ખાઈને મડદાલ જીવન જીવવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ધનની માફક સ્ત્રી પ્રત્યેનો તીવ્ર મોહ અથવા તીવ્ર આસક્તિનો ત્યાગ જ સાચો ત્યાગ છે. બન્નેનો સ્થૂળત્યાગ, અકુદરતી અને આત્મવંચના છે. આ રીતે સ્થૂળત્યાગીઓના કરતાં સદ્ગૃહસ્થો વધુ આદરણીય છે. મારી દસ્તિએ પ્રત્યેક સક્ષમ અને સમર્થ નર-નારીએ લગ્ન કરવાં જ જોઈએ અને પરસ્પરની વજાદારીથી દૈવી-દામ્પત્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ જીવનનો ધોરી માર્ગ છે અને ઉત્તમ માર્ગ છે. જો આ શક્ય ન હોય તો પછી યથાશક્યની તલાશ કરવી જોઈએ.

મિન્નામિન્ન ધર્મોની મોક્ષવ્યવસ્થા, તેનાં સાધનો અને તેનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી મને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ કે મોક્ષ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. જે વસ્તુ છે જ નાહિ તેની પ્રાપ્તિ માટે હજારો સાધકોને કઠેર અને ત્રાસદાયી જીવન જીવતાં જોઈને હવે મને પોતાને ત્રાસ થાય છે. ખરેખર તો હવે મને લાગે છે કે સંસારીઓને હોડાવવાની જરૂર નથી. ખરી જરૂર તો આ મોક્ષસાધકોને હોડાવવાની છે. શૂન્યલક્ષ્ય માટે તેઓ જે પીડાઓ સહન કરી રહ્યા છે, તે જોઈને મને દયા અને કમકમાં આવે છે. જે રીતનું મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે, તે જો ખરેખર હોય તોપણ તે ન ગમે તેવું છે. સનાતન સુખ, અખંડ સુખ, અખંડ આનંદ આ શબ્દો ભામક છે. આવું કશું હોઈ શકે જ નાહિ. દુઃખ હોય તો જ સુખની કિંમત થાય. દુઃખ લેશ પણ ન હોય અને સતત અનંતકાળ સુધી સુખ કે આનંદ રહે તે સંભવ નથી. દુઃખ વિનાના સુખની કલ્પના જ ભ્રમ છે.

મોક્ષ અથવા પરલોકનું લક્ષ્ય છૂટી જીવાથી મને લાભ અને હાનિ બન્ને થયાં. લાભ એ થયો કે મૃત્યુ પછીની તમામ ચિંતાઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ. ત્રેપન વર્ષથી જે ભાર ઉપાડીને હું ફરતો હતો તે ભાર ઊતરી ગયો. બહુ મોટી શાંતિ થઈ. પણ હાનિ એ થઈ કે જીવનમાં શૂન્યતા

આવી ગઈ. હું જે સાધનો કરતો હતો તે છૂટી ગયાં. હવે કરવું શું? ખોટાં તો ખોટાં પણ જે સાધનો કરતો હતો તેમાં સમય પસાર થતો હતો અને કંઈક મહત્વનું કાર્ય કરું છું તેવી મનોગ્રંથિથી ધન્યતાનો ભાવ રહ્યા કરતો હતો, તે હવે સમાપ્ત થઈ ગયો. એક પ્રકારનું મોટું વેક્યુમ (ખાલીપણું) આવી ગયું. આમાંથી ટકી રહેવા માટે ચાર અવલંબનો પ્રાપ્ત થયાં. 1. ઈશ્વરભજન, 2. માનવતા 3. સંગીત અને 4. જ્ઞાનવિજ્ઞાન.

પરલોક કે મોક્ષ છૂટવા છતાં પણ મારાથી ઈશ્વર છૂટયો નહિ. હું પ્રથમથી જ ઈશ્વરવાદી છું અને સમય વીતવાની સાથે વધુ ને વધુ દઢ થતો જાઉં છું. જોકે મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે ઈશ્વરનાં બધાં રહસ્યો હું જાણી શક્યો નથી, જાણી શકાય તેમ નથી. તેનાં રહસ્યો તે જ જાણો. તે જેને જણાવા માગે તે કદાચ એક અંશને જાણી શકે તેવું મને લાગે છે, એટલે તેનો પાર પામી ગયાનો કોઈ પણ ભાનવાળો માણસ દાવો ન કરી શકે. હા, ભાન વિનાના માણસ માટે આ વિધાન નથી. એટલે મારો સમય ઈશ્વરસ્મરણ-જપમાં વિત્તાવવા લાગ્યો. તેનાથી મને અમાપ લાભ થતો રહ્યો છે. મારા માટે ઈશ્વરનામ એ કલ્પવૃક્ષ જ રહ્યું છે. નામસ્મરણ અને પછી પ્રાર્થના એ બન્ને મળીને મને રેંકને રાય બનાવી દીધો છે એમ કહું તો તે યોગ્ય જ ગણારો.

માનવતા

મારામાં માનવતા તો પ્રથમથી જ હતી, તોપણ પેલાં સાધનો છૂટી ગયા પછી માનવતાનાં કાર્યો તરફ વળવાનું વધુ સ્પષ્ટ થયું. હું અને મારા આશ્રમો માનવતાનાં કાર્યો યથાસંભવ કરતા રહીએ છીએ તેનો મને આનંદ રહે છે. દીન-દુઃખિયાનાં આંસુ લૂછવાનું જે કંઈ થોડુંઘણું કાર્ય થઈ શક્યું છે અથવા થઈ રહ્યું છે તેથી મને ધન્યતા અનુભવાય છે. કોઈ ગરીબ-લાચાર-દુઃખી માણસને મદદ કરતી વખતે જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તે મોક્ષના કે આત્મસાક્ષાત્કારના કાલ્યનિક આનંદ કરતાં ઘણો ઊંચો છે. સાક્ષાત્કારનો આનંદ માત્ર એકને જ થતો હશે. જ્યારે માનવતાનો આનંદ બે અથવા ઘણાંને થાય છે. આપનાર અને પામનાર બન્ને હર્ષ પામે છે. ધીરે ધીરે મને સમજાયું કે ભારતીય ધર્મોએ માનવતા તરફ લગભગ ઉપેક્ષા કરી છે. જેનાં પરિણામ તે અત્યારે પછાત વસ્તીના ધર્માત્મરમાં ભોગવી રહ્યા છે. પૌરાણિકધર્મી પુરોહિતોએ બધું દાન પોતાની તરફ વાળી દીધું, અર્થાત્ બ્રહ્મભોજનથી માંડિને બધાં દાનો માત્ર બ્રાહ્મણો તરફ વળ્યાં. વિશ્વમાં કયાંય જોવા નહિ મળે તેવી પરિસ્થિતિ અહીં સર્જાઈ. એક વિશાળ વર્ગ માત્ર લાડવા ખાવાના જ કામમાં રોકાયો. બધા જમણવાર બ્રાહ્મણો તરફ વાળી દેવાયા. ભંગી, ભીલ, કોળી, વાઘરી કે હરિજન વગેરે અનેક ગરીબ માણસો ભૂખે મરતાં હોવા છતાં તેમના તરફ કંઈ ન વળ્યું. કારણ કે દાન વર્ણાલક્ષી થયું. માનવતાલક્ષી નહિ.

ઉત્તરકણમાં ધર્મ ઉપરથી પુરોહિતોની અસર ઓછી થવા લાગી અને સાધુઓનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો, એટલે દાન, સાધનો, મઠો, મંદિરો, આશ્રમો વગેરે તરફ વળ્યું. જમાતોની જમાતો કાળી રોટી અને ધોળી દાન જમતી થઈ. પણ પેલાં ગરીબદાં ભૂખ્યાં માણસો હતાં ત્યાં ને ત્યાં જ રહી ગયાં. કારણ કે માનવતાનો પ્રચાર ન હતો. આવી જ રીતે શ્રમણોનાં દાન પણ મંદિરોના નિર્માણમાં, સાધર્મિક (પોતાના જ ધર્મના) ભક્તિમાં વધુ વળ્યાં. પેલાં ગરીબો પ્રત્યે તેમણે પણ ધ્યાન ન આપ્યું. એટલું જ નહિ, આવાં ગરીબોને જમાડવા કે દાન આપવામાં પણ પાપ મનાવા લાગ્યું. શ્રમણો પાસે બ્રાહ્મણો જેવો કોઈ વિશેષ વર્ણ ન હોવા છતાં, બહુ મોટી સંખ્યાના બિક્ષુ-બિક્ષુણીઓ તથા સાધુ-સાધીઓની અન્ન-વસ્ત્રાદિની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવા પાછળ દાનનો મોટો ભાગ વળી ગયો અને આ પ્રેરણાદ્યોત બિક્ષુ-બિક્ષુણીઓએ દાનની પ્રેરણા મંદિરો, સંઘારામો વગેરે બાંધવા તરફ આપી. પણ માનવતાની પ્રેરણા કાં તો આપી નહિ અને કાં તો પછી બહુ ઓછી અપાઈ.

અધૂરામાં પૂરું દુઃખને નિવારી શકાય છે તેવું માનવાની જગ્યાએ, દુઃખો પૂર્વનાં કર્મથી આવે છે અને તેને ભોગવે જ છૂટકો થાય છે આવી માન્યતાએ પુરુષાર્થવાદી માનવતાને ભારે ફટકો માર્યો. બસ એક જ વાત, જે આચ્યું છે તેને ભોગવી લો, નહિ ભોગવો તો તો ફરી જન્મ ધારણ કરીને ભોગવવું પડશે. કર્મો હશે ત્યાં સુધી મોક્ષ નહિ મળે. આવી આવી માન્યતાઓના કારણે દુઃખી લોકોનાં દુઃખો દૂર કરવા સમયે લોકો ખાસ વળ્યા નહિ. એક જ ગામમાં નગરશેઠોના ત્યાં ધી-દૂધની નદીઓ વહેતી હોય ત્યાં પછાત-કંગાલો પાણી વિના પણ ટળવળતાં હોય. કારણ કે એ કૂવા ઉપરથી પાણી ભરી શકતાં નહિ. આવો ભયંકર વિસંવાદ ચાલતો હોવા છતાં પણ કોઈ ધર્મગુરુનું કે શ્રીમંતોનું રૂવાડું પણ ફરકતું નહિ. કારણ કે પેલાં દુઃખીજનો સૌ પોતપોતાનાં પૂર્વનાં કર્મો ભોગવી રહ્યાં છે, આવી માન્યતા ઘર કરી ગઈ

હતી.

મને લાગ્યું કે આ ઘોર ધાર્મિક અનર્થ છે, મહા પાપ છે, પ્રજાને તેમાંથી બચાવવી જોઈએ, એ બધું ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે વર્ણવાદ કે સાધુવાદની જગ્યાએ માનવતાવાદનો પ્રચાર થાય. મેં આ જ કામ કરવા માંડ્યું. સર્વ પ્રથમ કુંભમેળાનો ખર્ચ સુઈ ગામમાં દુષ્કાળ રાહતનું કાર્ય કરવા તરફ વાળ્યો. ભયંકર દુષ્કાળમાં પંચાવન હજાર માણ અનાજ, દવાઓ વગેરેની વહેંચણી થઈ. હું ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો. એક દિવસ થોડાક અહિંસાધર્માઓ મારી પાસે આવ્યા અને મને સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો કે ‘તમે જે અનાજ આપો છો તે બધા શિકારી માણસો છે (ભોટ ભાગે કોળી વગેરે પછીત વર્ગ અનાજ લેવા આવતો) તેમને અનાજ આપવાથી પાપ લાગશે, તેના કરતાં તમે પારેવડાં (કબૂતરો)ને અનાજ નાખો તો પુછ્ય થશો.’ મારા ઉપર તેમની કોઈ અસર ન થઈ. આવી આત્મઘાતી વિચારધારાથી ધર્માત્મતર કરાવનારા—ઓને પ્રેરણાદાયી ભૂમિકા મળે છે. મોડેમોડે પોતાની સંખ્યા ઘટવાથી પોતાની સુરક્ષાને આંચ આવવા લાગે છે, ત્યારે ભાન થાય છે. તોપડા માનવતાવાદ જાગતો નથી. કારણ કે મૂળમાં જલ્દુ પ્રિન્ટ જ માનવતાવાદની નથી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી માનવતાવાદ તરફ પણ કેટલાક લોકોનું ધ્યાન જવું શરૂ થયું છે, જે આનંદનો વિષય છે.

સંગીત અને ઈતિહાસરસ

મને બચપણથી જ સંગીતનો શોખ રહ્યો છે. યુવાવસ્થામાં હું સિનેમાનાં પ્રસિદ્ધ ગીતો બીજાઓની સમક્ષ ગાતો અને પાડોશીઓ સંભળાવવા આગ્રહ કરતા. પણ પછી જીવન આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ્યું એટલે ભજનો ગાતો રહ્યો. મેં સિનેમાટાઈપ ગીતો રચ્યાં હતાં અને પાછળથી ભજનો પણ રચ્યાં હતાં. મને શાસ્ત્રીય રાગરાણિણીનાં કરુણા ગીતો—ભજનો વધુ ગમતાં. નવરાશના સમયમાં આવું સંગીત સાંભળીને હું વેક્યુમને ભરવાનો પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છું.

પૂર્વે કહ્યું તેમ મોક્ષનું લક્ષ્ય સમાપ્ત થવાથી જીવનનો પ્રવાહ રાષ્ટ્ર, સમાજ, ધર્મ અને અર્થ વગેરે વર્તમાનના પ્રશ્નો તરફ વહેવા લાગ્યો. ઈતિહાસના વિસ્તૃત અધ્યયનથી મને ખ્યાલ આવ્યો કે હિન્દુ પ્રજા તો સતત ગુલામી ભોગવતી પ્રજા રહી છે. જે કોઈ બહારથી આકંતા આવ્યો તે સફળ જ રહ્યો છે. ઈરાનીઓ, ગ્રીકો, સિથિયનો, શાકો, હૂણો, આરબો, તુર્કો, મોગલો, પોર્ટુગિઝો, ડચો અને અંગ્રેજો વારા—ફરતી રાજ્ય કરતા રહ્યા. આ બધામાં પૂર્વના શાસકો સાથે ઉત્તરના શાસકો લડીને જીતતા રહ્યા. પણ સ્થાયી પ્રજાએ કોઈની સામે જબરદસ્ત બાથ ભીડી હોય અને તેમને મૂળમાંથી ઉખેડી ફેંક્યા હોય અને પછી પોતાનું એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હોય તેવું ખાસ દેખાતું નથી. મારી દસ્તિએ આવી દુર્દશા થવાનાં કારણોમાં :

1. વર્ણવ્યવસ્થા : જેના કારણે માત્ર ક્ષત્રિયો જ યોદ્ધા થયા. બાકીની પ્રજા બિનયોદ્ધા થઈ ને યુદ્ધોથી નિષ્ઠિક્ય રહી એટલું જ નહિ સરળતાથી વિજેતા આકંતાઓને આધીન થતી રહી.

2. અહિંસાવાદ : વિશ્વમાં કયાંય ન હોય તેવો અહિંસાવાદ ભારતમાં પ્રગટ્યો છે. જેણે પ્રજાને શાસ્ત્રવિહીન અને શૂરવીરતાહીન કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજબ્યો છે. ચુસ્ત અહિંસાવાદી પ્રજા લોહીનું ટીપું પણ જોઈ શકતી નથી. કદાચ આ જ કારણસર આજે પણ કેટલાય ધાર્મિકો, ટમાટર, ગાજર વગેરે લાલ રંગની વસ્તુઓ પણ ખાઈ શકતા નથી. વધુ પડતા અહિંસાવાદથી પ્રજા, વિદેશી આકંતાઓ સામે ટકી શકી નહિ, આજે પણ ટકી શકતી નથી. શિકારી પ્રાણીઓ સામે જેમ ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓ ભાગંભાગ કરે છે તેમ આજે પણ મહોલ્લાના મહોલ્લાઓ ખાલી થઈ રહ્યા છે. મારી દસ્તિએ અહિંસા, અકુદરતી છે. વિશ્વવ્યવસ્થામાં કયાંય અહિંસા નથી. ‘જીવો જીવસ્ય ભક્ષણં’ જ ચાલે છે. આ કારણે મને પ્રજાને માળાની જગ્યાએ શાસ્ત્ર ધારણ કરવાની વાત કહી છે.

3. પલાયનવાદી અધ્યાત્મ : ગુલામીનાં કારણોમાં પલાયનવાદી અધ્યાત્મે પણ મહત્વનો ભાગ ભજબ્યો છે. ત્રણે મુખ્ય ધારાઓએ તથા બીજી પેટાધારાઓએ અધ્યાત્મનો ભાવ, ત્યાગમાં બતાયો છે. ત્યાગનો અર્થ શ્વીનો, ધનનો, કુંભ—પરિવારનો ત્યાગ કરીને માત્ર પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે લિક્ષણાટન કરીને જીવન વિતાવવાનો છે. રાષ્ટ્ર કે સાંસારિક પ્રશ્નોને અડવાનું જ નહિ. આવો ત્યાગ અને ત્યાગીઓએ અધ્યાત્મના નામે પલાયનવાદનું નિર્માણ કર્યું. જેથી લોકો આકંતાઓની સામે થવાની જગ્યાએ ભાગી છૂટવામાં ડહાપણ માનવા લાગ્યા. પ્રજાનું બહુ મોટું ટોળું કદી એક થઈને કોઈ આકંતા સામે જીજૂમ્યું હોય તેવું ભાગ્યે જ જોવા મળશે. અવતારવાદ, નિયતિવાદ, કાલગ્રભાવવાદ વગેરે વાદોએ પ્રજાને વધુ નિષ્ઠિક્ય અને પ્રતિકારહીન ભનાવી મોડે મોડે શીખ શક્તિનો ઉદ્ય થયો. જોણે

આકાંતાઓની સામે બાથ ભીડી. આ સિવાય ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ઘોર નિરાશા જ હેખાય છે. કારણ કે અધ્યાત્મના નામે પલાયનવાદ પ્રસ્થાપિત થયો છે. મારો પ્રયત્ન રહ્યો છે કે આવા પલાયનવાદી અધ્યાત્મની જગ્યાએ પુરુષાર્થવાદી અધ્યાત્મની સ્થાપના થાય. જેમાં ત્યાગ કોઈનો નહિ; ન સ્ત્રીનો, ન ધનનો, ન કુટુંબ-પરિવારનો. બધાનો સ્વીકાર પણ બધાનો સુધાર કરવાનો : આદર્શ પતિ-પત્ની, સાચી નીતિથી ધનની કમાણી અને માનવતા માટે ખર્ચ. આવી જ રીતે કુટુંબ-પરિવારનો પણ ઉદ્ધાર વગેરે. આવી જ રીતે સુખ-સમૃદ્ધિનો પણ ત્યાગ નહિ, પણ તેનો સદ્ગુપ્યોગ. પ્રજા કોરી અધ્યાત્મવાદી ન બને પણ ભૌતિકવાદની સાથે અધ્યાત્મવાદી બને, બન્ને એકબીજાનાં પૂરક બને, વિરોધી નહિ. ભારત અને ભારતની પ્રજા સુખી-સમૃદ્ધ વૈભવશાળી બને. આ રાષ્ટ્રને પરાવલંબી બિલ્કુલોથી તથા પરાવલંબી ધાર્મિકતાથી મુક્તિ મળે. આ પ્રયત્નો હું કરતો રહ્યો છું. જેના કારણો મેં કોઈ સંન્યાસી બનાવ્યો નથી. હું વધુ બિલ્કુલો પેદા કરવા માગતો નથી. ખરેખર તો મારે પોતે જ બિલ્કુલીત્તમાંથી છૂટી જવું જોઈએ, પણ પ્રજા વચ્ચે જે રીતની મારી ઓળખ બની ચૂકી છે, તેમાંથી હું નવી ઓળખ ઊભી કરું તો તેનો સ્વીકાર ન પણ થાય. તો મારું વૈચારિક મિશન તૂટી પડે. એટલું જ નહિ, વિરોધવર્ગ તેનો ખોટો અર્થ પણ કરે. પહેલાં અને અત્યારે પણ ઘણા સાધુઓ, સાધુપણું છોડીને સંસારી થઈ જતા હોય છે, પણ પણી તેમનું અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. લોકો તેને હીન માને છે. મોક્ષમાર્ગના ત્યાગી જીવનથી જાણે કોઈ પતિત જીવન તરફ વળી ગયો હોય તેવું માને છે. આ રીતે તેનું જીવન જ લગભગ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ વાસ્તવિક બીજના કારણો ઘણા ત્યાગીઓને સાચું ભાન થયું હોવા છતાં ખોટો માર્ગ છોડીને સાચો માર્ગ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. મને લાગે છે કે એક એવી સંસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ, જેમાં આવા માણસોને રોજ-રોટી કમાવાની તથા નવું જીવન જીવવાની તક મળે. જો અધ્યાત્મને પલાયનવાદી મુક્ત કરવું હોય તો પરાવલંબી જીવનમાંથી છુટકારો જરૂરી છે.

4. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન : મોક્ષના લક્ષ્યમાંથી છૂટ્યા પણી જીવનમાં જે નવા નવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવતા રહ્યા, તેના સમાધાન માટે હું આપોઆપ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તરફ જેંચાયો. વિદેશના પ્રવાસો, તેની અસર અને બીજી તરફ ભારતની પ્રચુર અંધશ્રદ્ધા, ઓવર ધાર્મિકતા, જીવનના જીવંત પ્રશ્નોને સ્પર્શ પણ કર્યા વિના કાલ્યનિક પ્રશ્નો ઊભા કરવા અને પણી કાલ્યનિક ઉપાયો દ્વારા તેના ઉકેલ શોધવા, ધાર્મિક ક્ષેત્રનો બેઝફામ અને લખલૂટ ખર્ચોઓ છતાં પારિણામ શૂન્ય : આ બધાના મૂળમાં મને લાગ્યું કે પ્રજામાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ઘોર અભાવ છે. એટલે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પ્રચાર જરૂરી છે. નવા ભારત માટે નવાં નવાં મંદિરો બાંધવા કરતાં નવાં નવાં વિદ્યાલયો બાંધવાં જરૂરી છે.

મને દૃતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તથા કેસેટોમાં ભારે રસ પડવા માંડચો. ડિસ્કવરી, નેશનલ જ્યોગ્રાફી, નાસા, નોવા જેવી સંસ્થાઓએ આ દિશામાં ભારે મહત્વની કેસેટો બહાર પાડી છે. બને તેટલો તેનો ઉપયોગ કરવાથી ઘણી ગેરસમજ દૂર થઈ છે, તથા ઘણો લાભ થયો છે. પણ બીજી તરફ ટી.વી. ઉપરની ચેનલો, ધર્મ અને અધ્યાત્મના નામે પ્રચુર ચમત્કારોની કાલ્યનિક કથાઓ રજૂ કરતી હોય. સામયિકોમાં પણ આવી જ ઉટપટાંગ વાતોને ધર્મ-કથાઓના નામે રજૂ કરાતી હોય. અનાડી રાજનેતાઓ આવા ઢોંગી અને માફિયાટાઈપ ગુરુઓના પગ પકડતા હોય, પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા કમાવવાનો સરળ રસ્તો ચમત્કારોથી મળતો હોય ત્યાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને પ્રોત્સાહન ન મળે. અવરોધ જ થાય. તેમ છતાં નિરાશ થઈને પણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો માર્ગ છોડી શકાય તેમ નથી. નિરાશાના બોજ નીચે પણ હું આ રસ્તે ચાલ્યા કરું છું. હંગધડા વિનાના રાજનેતાઓ પરિસ્થિતિને સુધારવાની જગ્યાએ, પોતાના જીવન દ્વારા અજ્ઞાન-અવિજ્ઞાનને વધુ ને વધુ પ્રોત્સાહિત કરતા રહેતા હોય ત્યાં નિરાશા વધુ વધી જાય છે.

*

2. ઈશ્વર

ઈશ્વર, પરમાત્મિપરમ સત્ત્વ છે.

અનંત કોઈ બ્રહ્માંડોની રચનાનો તે સ્થપતિ છે (એટલે તેને વિશ્વકર્મા કહે છે). કણ-કણ કોઈ યોજનાપૂર્વક રચાયેલું તત્ત્વ છે. પ્રત્યેક કણ પોતાનું એક ખાસ વ્યક્તિત્વ લઈને બેઠો છે. આ વ્યક્તિત્વ મૂકનાર પરમેશ્વર છે.

સૃષ્ટિ (બ્રહ્માંડ)ની સ્થિતિ પરમેશ્વરની યોજનાપૂર્વકની રચનાથી છે. સૃષ્ટિને સતત ચાલુ રાખવા તેણે બીજની પરંપરાની રચના કરી છે. પ્રત્યેક સંજીવ તત્ત્વ પોતાની વંશ-પરંપરા ચાલુ રાખવા પોતાનામાં એક બીજવ્યવસ્થા લઈને અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માત્ર એટલું જ નહિ, આ બીજારોપણ માટે એ જ પરમેશ્વરે આવેગોની પણ રચના કરી છે. પ્રચંડ આવેગો, ઈચ્છાએ કે અનિયતાએ, તેની પાસે બીજારોપણ કરાવે છે, જેથી સૃષ્ટિ ચાલુ રહે. જો બીજવ્યવસ્થા અને આવેગોની રચના ન કરી હોત તો સૃષ્ટિનું સાતત્ય રહી શક્યું ન હોત.

સંજીવ સૃષ્ટિની પરંપરાગત સ્થિતિ ચાલુ રાખવા તેણે બિન્ન-બિન્ન વ્યક્તિત્વવાળાં નર-નારીની રચના કરી છે. જો નર-નારીનું વ્યક્તિત્વ એક જ સરખું હોત તો બન્ને વચ્ચેનું પ્રબળ આકર્ષણ થઈ શક્યું ન હોત, બન્ને વચ્ચેનું પ્રબળ આકર્ષણ પણ તેની જ રચના છે. આ આકર્ષણ જ પરસ્પરની તીવ્ર ઝંખના ઊભી કરે છે અને એ ઝંખનાથી બન્નેનું ભિલન થઈ શકે છે. તે પરમેશ્વરની રચનાથી બન્નોમાં કામનો આવેગ ઉદ્ભવે છે અને એ આવેગમાં બન્ને આગળની સૃષ્ટિની રચના કરતાં રહે છે.

નારીશરીરની રચના

એ પરમેશ્વરે જ નારીશરીરની એવી રચના કરી છે કે તે ગર્ભનું ધારણ કરે છે, તેને વિકસાવે છે અને ઠીક પ્રસૂતિના સમયે આવનાર નવી સૃષ્ટિ માટે સ્તનમાં દૂધ અને હૃદયમાં વહાલ વરસાવે છે. જો સ્તનમાં દૂધ અને હૃદયમાં વહાલ ન રચ્યું હોત તો નવી સૃષ્ટિનું શું થાત તેની કલ્યાણ કરવી પણ ભયંકર છે. તે પરમેશ્વરે જ પુરુષના આવેગની સીમા બાંધી ઢીધી છે. ગમે તેવો સમર્થ અને સશક્ત પુરુષ પણ નિશ્ચિત સીમામાં પોતાના પુરુષાતનથી સખલિત થઈ જ જાય છે. જો આવી રચના ન કરી હોત તો આવેગોની આંધીમાં નર-નારી સીમાતીત ઊડ્યા કર્યા હોત અને અશાંતિ, અતૃપ્તિ, કંટાળો વગેરે અનેક ઉપાધિઓથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયાં હોત. પણ રચનાકારે સમજીને જ રચના કરી કે આવેગ-કિયાને સીમાબદ્ધ કરી ઢીધી. એ જ પરમેશ્વરે નારીમાં રજ અને પુરુષમાં વીર્યની યોજનાપૂર્વકની રચના કરી. માનો કે બન્નોમાં રજ અથવા બન્નોમાં વીર્યની રચના કરી હોત તો શું થાત? તો બન્નેના આવેગો અને સમાગમનો હેતુ સૃષ્ટિને ચાલુ રાખવામાં ન થઈ શક્યો હોત. સૃષ્ટિને ચાલુ રાખવી છે, એટલે તેણે નારીને યોગ્ય ઉમરે રજસ્વલા થવાની રચના કરી. તેણે જ નારીદેહમાં રજોઅંડનું એવું નિર્માણ કર્યું કે બિન્ન-બિન્ન જીવોમાં નિશ્ચિત ઉમરે અને સમયે એક અંડને જ પક્કવીને મુક્ત કર્યો. આ મુક્ત થયેલા અંડને ફલિત કરવા માટે સામાપ્ક્ષે પુરુષમાં અબજો-અબજો શુકબીજો ઉત્પન્ન કર્યાં. પ્રત્યેક શુકાણું એક ખાસ પુરુષનાં તે તે બધાં તત્ત્વોને સમાવેલું હોય છે). કેવી વિચિત્ર રચના છે કે નારીઅંડ એક જ હોય પણ તેને ફલિત કરવા કરોડો શુકાણુઓ નિશ્ચિત દિશામાં જ દોટ મૂકે, જે બળુકો હોય તે પહેલાં નારીઅંડ પાસે પહોંચે અને તેમાં પ્રવેશી જાય, પેલું અંડ પણ તરત જ પોતાનું ખુલ્લું મુખ બંધ કરી લે. પછી ભવેને હજારો શુકાણુઓ ત્યાં પહોંચે, પણ વર્થ, હવે ફરી મુખ ખૂલે નહિ, અને ફરી ફરીને ફલીકરણ થાય નહિ. બસ, નવી સૃષ્ટિના શ્રીગણેશ થઈ ગયા. કોઈ કોઈ વાર કોઈ ખાસ અપવાદરૂપ એકની જગ્યાએ બે અંડો કે ત્રણ અંડો માસિક સમયે ગર્ભાશયમાં આવી ગયાં હોય તો બે-ત્રણ કે ચાર બાળકો એકી સાથે જન્મ ધારણ કરે.

સૂક્ષ્મ રચનાનું અવલોકન કરતાં પ્રત્યેક કણોકણમાં રચના જ રચના દેખાશે. આ રચના એ જ ઈશ્વર છે ને?

ગર્ભ ધારણ થતાં જ અંદર એક ફેકટરી સતત ચાલુ થઈ જાય છે. નિશ્ચિત સમય પ્રમાણે ગર્ભની વૃદ્ધિ, તેનાં અંગ-ઉપાંગની રચના, ધબજારા, તેનું પોષણ, તેનું જતન, માની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિમાં પરિવર્તન, આપોઆપ સાંકડામાર્ગના સ્નાયુઓને ઢીલા કરી તેને યથાયોગ્ય પહોળાઈ આપવી, ચીકાશ આપવી અને પછી સમયબદ્ધ પ્રસૂતિ કરાવવી—આ બધું યોજનાપૂર્વકની રચના છે. બાળકને ઊંઘા માથે રાખવું તે પણ રચના જ છે. માનો કે માથું ઉપર અને પગ નીચે હોત તો શું થાત? બન્ને હાથ ઊંઘા થઈને તૂટી જાત સાથે માથાના ભાગને વધુ ઘેરાવો આપીને માના માટે અત્યંત દુઃખદાયી થઈ જાત.

ગર્ભશયમાં જરાયુમાં લપેટાયેલ બાળક, પ્રાણવાયુ અને જીવનતત્ત્વો માની સાથે જોડાયેલ નાળથી પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે તો માતા પીળી દેખાવા લાગે છે, કારણ કે તેનું ખાધેલું, ગર્ભમાંનું બાળક ખાઈ જાય છે. એટલે ડાખા માણસો સગર્ભા સ્વીને વધુ પોષણયુક્ત આહાર આપે છે.

તરતના જન્મેલા બાળકને જરાયુમુક્ત કરવા (દાયશની વ્યવસ્થા વિનાનાં) પશુઓ તરત જ જરાયુને ચાટી-ચાટીને ખાઈ જાય છે અને પોતાની જીબ દ્વારા વાઇરડાં વગેરેને એકદમ ચોખ્ખાં કરી નાખે છે. પેલા રચનાકારે એવી રચના કરી છે કે મા માટે જરાયુમાં અદ્ભુત સ્વાદ મૂક્યો છે. આ સ્વાદ અને ભૂખના કારણે પશુ-માતા જરાયુને જલદી જલદી ચાટીને બાળકને ચોખ્ખું કરી મૂકે છે, જેથી તે શાસ લેતું થઈ જાય છે. જો આવો સ્વાદ મૂક્યો ન હોત તો માતા જરાયુમાંથી બાળકને મુક્ત ન કરત અને બાળક ગુંગળાઈને મરી જાત. બસ, રચના જ રચના જોયા કરો.

માનવજાતિ, પશુથી ઉપરની કક્ષાએ આવી હોવાથી તે દાયશ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી શકી છે. દાયશ વગેરે બાળકને ચોખ્ખું કરી આપે છે.

પશુ-પક્ષીની સૃષ્ટિ

જાતિભેદથી બાળકની વૃદ્ધિ અને જીવનવિકાસ થાય છે. ગાય-હરણ વગેરે ઘાસ ખાનારાં પશુઓનું બચ્ચું પંદર-વીસ મિનિટમાં જ ઊભું થઈ જાય છે અને ત્રીસ-ચાલીસ મિનિટમાં જ ચાલતું-કૂદતું થઈ જાય છે, કારણ કે તેને હિંસક માંસાહારી પશુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે.

હિંસક માંસાહારી પશુઓનાં બચ્ચાં બંધ આંખોવાળાં દિવસો સુધી બખોલમાં પડ્યાં રહે છે અથવા માતા તેમને જુદા-જુદા સ્થળે મોઢામાં પકડીને ફેરવે છે. માંસાહારી બચ્ચાં જ્યારે પોતાની મેળે ચાલતાં-ફરતાં થાય છે, ત્યારે ઘાસાહારી બચ્ચાં દોડતાં-કૂદતાં થઈ ગયાં હોય છે. જો માંસાહારી બચ્ચાં પણ જન્મતાં જ ઊભાં થઈને દોડતાં-કૂદતાં થઈ જતાં હોય તો ઘાસાહારી બચ્ચાંનો જલદી શિકાર થઈ જાત, સામા પક્ષે ઘાસાહારી બચ્ચાં દસ-પંદર દિવસ સુધી આંખો બંધ કરીને પડી રહ્યાં હોત તોપણ તેમનો શિકાર થઈ જાત.

પક્ષીઓની ઈંડાં દ્વારા થતી સૃષ્ટિ પણ એટલી જ અદ્ભુત યોજના પ્રમાણેની છે. ઈંડાં દેવાનો સમય પાકે તે પહેલાં જ નર-માદા મળીને સુરક્ષિત જગ્યાએ માળો બાંધે છે. ઈંડાં આવે તે પહેલાં માળો બાંધી લેવાની અંતઃપ્રેરણા અને માળાની અલગ-અલગ અદ્ભુત કારીગરી પેલા પરમેશ્વરે પૂરી પાડી છે. પક્ષીઓના જુદા-જુદા પ્રકારના માળાઓનું અધ્યયન કરનારને લાગશે કે મોટા આર્કિટેક્ટને પણ શરમાવે તેવું તેનું રચનાકાર્ય છે. કઈ કોલેજમાં કોણો આ જ્ઞાન શીખવ્યું? ભમરીનો મધ્યપૂરો, સુગરીનો માળો, ઊધઈનો રાફ્ઝડો વગેરે જોયા જ કરો. કોણો આ રચના શિખવાડી છે?

સીધું બચ્ચું ન જન્મતાં ઈંડું જન્મવું, તેને વારાફરતી ગરમી આપવી અને સેવવું, તેનું રક્ષણ કરવું આ બધું નર-માદા કેમ કરે છે? જેને આ સૃષ્ટિ ચાલુ રાખવી છે, તે તેમની પાસે આવું બધું કરાવે છે. આ તેની રચના છે. નહિ તો મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરીને જેમ જીવો ભાગી જતા હોય છે, તેમ પક્ષીઓ વગેરે પણ ઈંડાં વગેરેનો ત્યાગ કરીને ભાગી ન જાત? પણ ના, રચનાકારે તેમનામાં માતૃપ્રેમ કે મોહ મૂક્યો છે, જેથી તે જરાય ખસતાં નથી. આ મોહ મંગળમય છે, જેથી તો સૃષ્ટિ વધે છે. દૂર દૂરથી ઓરાક લાવવો (કારણ કે પક્ષીઓને દૂધ નથી હોતું) અને બચ્ચાઓની ચાંચમાં મૂકવો, તેમને ઊડતાં કરવાં—આ બધું કોઈના કહેવાથી કે ઉપદેશથી નહિ, પણ પેલા રચનાકારની રચનાથી બધું થતું જાય છે.

માનવશરીર

માનવબાળક છ-આઈ-બાર મહિને ચાલતું થાય છે, તેનું શૈશવ લાંબું છે. ગાયનું વાઇરડું ત્રણ વર્ષ (કદાચ બે વર્ષે પણ) જુવાન થઈ જાય છે. નર હોય તો હળ વગેરે કામમાં લાગે અને માદા હોય તો સગર્ભા થાય. જ્યારે માનવબાળક ત્રણ વર્ષે તો શિશુ જ હોય છે. તેને યુવાન થતાં સોળ-અફાર કે વીસ વર્ષ લાગતાં હોય છે. માનવબાળક જ્યારે યુવાનીમાં પગ મૂકતું થાય ત્યારે પશુબાળ વૃદ્ધ થઈને મરણની તૈયારી કરતું હોય છે. બન્ને વચ્ચેની આ સીમાનો ભેદ શું બતાવે છે? પશુબાળ, જલદી-જલદી કામલાયક બને જેથી સમય ન બગડે. જરા વિચાર કરો કે માણસની માફક પશુઓ—ગાય-ભેસ-બકરી વગેરે વીસ વર્ષે કામને લાયક થતાં હોત તો પંદર-વીસ વર્ષ સુધી તેમનું પાલન-પોષણ કરવું કેટલું મોંઘું અને કઠિન થઈ જાત?

સામાન્ય રીતે યુવાવસ્થા આવતાં જેટલાં વર્ષો લાગે તેથી ચાર કે પાંચ વર્ષશું સરેરાશ આયુષ્ય બંધાય. યુવાવસ્થા પણ એક કુદરતી યોજના જ છે ને? ધીરે ધીરે બાળક યુવાની તરફ પગલાં ભરે, તેના શરીરની ઊંચાઈ વધીને એક સીમા ઉપર અટકી જાય. કોઈએ યોજના કરી છે કે આટલી ઊંચાઈ થયા પછી ઊંચાઈ અટકી જાય. મૂછ-દાઢી શરૂ થાય. કન્યાને દાઢી-મૂછ ન આવે. કારણ કે તેણે બાળકનો ઉછેર કરવાનો છે. વહાલ કરવામાં ભાલા જેવા વાળ બાળકને ન વાગે એટલે માને દાઢી-મૂછ નહિ આપ્યાં હોય!!! યુવાવસ્થાની શરૂઆત થતાં જ જનનેન્દ્રિયો ચંચળ થઈ ઊઠે. વારંવારની તેમની ઉત્તેજના અને તે નિમિત્તિક ઈચ્છાઓ થવા લાગે. પશુ-પક્ષી, જીવંતુમાત્રમાં આ પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય, કારણ કે કોઈ રચનાકારે રચના જ એવી કરી છે. નર-નારીની જનનેન્દ્રિયની જગ્યા, તેનો આકાર જાણો કે કોઈએ બહુ કુશળતાથી માપ લઈને રચી હોય તેવું લાગે. કોણો બન્નેનું માપ લીધું હશે? જેમ-જેમ જીણી-જીણી બાબતોનું વિશ્વેષણ કરો તેમ તેમ નવાઈ લાગે તેવી ચોકસાઈ અને તેવી રચના દેખાય. માતૃત્વ અને પિતૃત્વની પૂરેપૂરી તૈયારી અને પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા છે. એક વાર આ બન્નેનાં જનનઅંગોને શરીરના બીજા કોઈ સ્થાનમાં ગોઠવી તો જુઓ, નહિ ગોઠવાય. જ્યાં છે ત્યાં જ તેની રક્ષા અને અનુકૂળતા યોગ્ય છે. કશો ફેરફાર ન કરી શકાય. ગજબનો આડિટોક્ટ છે મારો પ્રભુ.

વળી તેણે જોયું કે વીર્યની રક્ષા ઉષ્ણતામાં ન થઈ શકે. તેને અમુક પ્રમાણમાં શીતળતા જોઈએ જ, એટલે પુરુષના અંડકોશોને ઝીજ જેવું શીતળ બનાયું, તપાસ કરવી હોય તો જીબ-બગલ અને અંડકોશનું ઉષ્ણતામાન માપી જોશો. તરત જ ખ્યાલ આવી જશે. પૈદલ રિક્ષા ચલાવનારા, વધુ પ્રમાણમાં સાઈકલ ચલાવનારા, વધુ પ્રમાણમાં ઘોડેસવારી કરનારા અને સતત ચૂલા આગળ રહેનારા રસોઈયા આવા બધા મોટા ભાગે સંતાન વિનાના હોય છે. કારણ કે તે અંડકોશની શીતળતા ખોઈ નાખતા હોય છે. જેથી તેમનું વીર્ય પ્રજનન જંતુઓને સાચવી શકતું નથી.

એક નિશ્ચિત લક્ષ્ય માટે રચેલી યુવાની સમય પૂરો થતાં ગ્રૌબ્લાવસ્થા અને પછી વૃદ્ધાવસ્થા તરફ ઢળવા લાગે છે. શરીર, મન અને બુદ્ધિ ઉપર તેના પરિવર્તનની અસર પડે છે. કાલનો બાળક હવે પિતા કે પિતામહ થઈ જતો હોય છે. અંગો શિથિલ થવા લાગે. કરોડ પ્રયત્નો અને હજારો દવાઓ કરીને પણ યુવાની પાછી લાવી ન શકાય. રચનાકારે જ સંદેશો આપ્યો. બસ, હવે બસ કરો. સૃષ્ટિકમ ચાલુ રાખવાનું મારું લક્ષ્ય પૂરું થયું. હવે આ કામ પાછળની પેઢીને ચાલુ કરવા હે. તું નિવૃત્ત થઈ જા. જો વાળ ધોળા થઈ ગયા. તારી ઈચ્છાથી નહિ, મારી વ્યવસ્થાથી. તારામાં તાકાત હોય તો રોકી બતાવ. ઝીફ્ફાં ખાંડવાં બંધ કર. વૃદ્ધાવસ્થાનું નવું જીવન સ્વીકારી લે અને સુખી થા. માત્ર વાળ જ ધોળા નથી થયા, દાંત પણ પડી ગયા છે. કુદરતની વ્યવસ્થા તો જુઓ. બાળક બોખો જન્મ્યો. સારું થયું. જો દાંત સાથે જન્મ્યો હોત તો દૂધ પીતી વખતે તેણે માતાના સ્તનને કરડી ખાધો હોત. પણ દૂધની સીમા પૂરી થતાં જ દાંત ફૂટવા લાગ્યા. હવે ચાવીને ખા. દૂધ બંધ કર. હિંસક પ્રાણીઓની રચના લિન્ન કરી. બસ, જેવી જરૂરિયાત તેવી રચના. વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા. પણ દૂધિયા દાંત પણ સીમા પૂરી થતાં પડવા લાગ્યા અને તેની જગ્યાએ ફરી પાછા નવા દાંત આવવા લાગ્યા. ધ્યાનથી જોજો, બાળકના દાંત સફેદ ઊજળા હોય છે, તેની જીબ ચોખી હોય છે, તે અપાનવાયુ નથી છોડતું. આ બધું નવા દાંત આવ્યા પછી પેટની અવ્યવસ્થાથી થવા લાગે છે. પીળા દાંત—મેલા દાંત, મેલી જીબ અપાનવાયુ અને પરસેવાની બદબૂ પેટની સતત ગરબડથી થતાં હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચતાં માણસ પેટ સાથે એટલી ગરબડ કરે છે કે આ બધું વધી જાય છે. એટલે બાળકના શરીરનું લાવણ્ય સમાપ્ત થઈને વૃદ્ધના શરીરનું ઘૃણિતરૂપ પ્રગટવા લાગે છે. પેટની અને બીજી કુદરતી વ્યવસ્થાને સ્વીકારીને જીવનારા સંયમી પુરુષોની વૃદ્ધાવસ્થા ઘણી મોડી શરૂ થાય છે, તેમની ચામડી ચળકતી અને તેજસ્વી રહે છે. આંખ-કાન-નાક-જીબ વગેરેની સ્વસ્થતા લાંબો સમય રહી શકે છે. કુદરતે બનાવેલી આ ગાડી-કાર છે. નિયમ પ્રમાણે ચલાવો તો લાંબો સમય સારી રીતે ચાલો, નહિ તો જલદી બગડવા માંડે. વારંવાર ગોરેજમાં જવા લાગે. રચનાકારે રચનાની સાથે જ નિયમો પણ ઘડ્યા છે. નિયમો પાળો તો લાંબો સમય સુખ ભોગવો, નહિ તો દુઃખી થાવ.

જરા ફરીથી રચનાને તપાસીએ. માણસનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ તેનું મસ્તિષ્ક છે. હજારો કમ્પ્યુટરો એકસાથે ભેગાં કરી દીધાં છે. દસ અબજ જેટલા કોણો તેના એક નાના ભાગમાં ગોઠવાયા છે. પૂરા મગજમાં તો ગાણ્યા ગાણ્યાના નહિ તેટલા કોણો છે. વ્યક્તિનું પૂરું વ્યક્તિત્વ, તેનો સ્વભાવ, કામ-વાસના, કોધ, મદ-મન-મોહ-ઈર્યા-દ્રેષ, ઉદારતા વગેરે અનેક ભાવો આ નાનાસરખા મગજમાં ગોઠવાયા છે. આવું મગજ અત્યંત કોમળ-પોચું હોવાથી તેના રક્ષણ માટે ખોપરીનું કવચ રચી દીધું છે. ખોપરીના કવચ વિનાનું મગજ થોડાક પછિડાટમાં પણ તૂટી-ફૂટી જાત, મગજનો એક નાનો સેલ પણ ડેમેજ થઈ જાય તો માણસનું વિચારતંત્ર બદલાઈ જાય. આ ન થાય એટલા

માટે કવચ માટે મજબૂત ખોપરી આપી. લાકડીનો ફટકો પડે તોપણ અંદરની રચનામાં ફરક ન પડે. અસથિ ફટકામાં કે માનસિક આઘાતમાં માણસ મૂર્ખિત થઈ જાય જેથી વેદનાથી મુક્તિ મળે. એક મગજની રચના જ એવી ગહન છે કે આવનારી સદીઓ સુધી અધ્યયન કરાશે તોપણ તેને પૂરું જાણી નહિ શકાય. મગજનું જોડાણ પૂરા શરીર સાથે અને પાંચે શાનેન્દ્રિયો સાથે એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે, શરીરની હરકતોની તેને તરત જ ખબર પડે અને તે તરત જ નિર્ણય કરીને આદેશ આપે. આ બધું એટલી ઝડપથી થયા કરે કે વિચારક માણસને આફરીન કરી નાખે. ઓ મારા પ્રભુ! ગજબની તારી રચના છે. જરા એક જ વિચાર કરીએ. માનો કે આ મગજમાં અત્યારે જે છે તે બધું જ હોત એકમાત્ર સ્મૃતિતંત્ર ન હોત તો? આપણને કશું યાદ જ ન રહેત. તો જીવન કેવું થઈ જત? કલ્પના પણ ધૂજાવી મૂકે છે. અરે જીવન જ ન રહી શકે. રચનાકારે ગજબનું મેમરીતંત્ર ગોઠવી દીધું છે. જેનાથી આપણે એકબીજાને ઓળખી શકીએ છીએ, શાનનો, અનુભવોનો વારસો આપણી પાસે આ સ્મૃતિતંત્રમાં પડ્યો રહે છે.

મગજને ચેતના આપનારી જીણી-જીણી રક્તવાહિનીઓમાં આંખથી પણ ન દેખાય તેવો રક્તનો એકાં ગણ્ણો આવતાં જ રક્ત અટકી જાય અને માણસને લક્ષ્ય થઈ જાય. મગજનું આદેશ આપનારું તંત્ર જ ખોટકાઈ ગયું, જેથી એક અંગ રહી ગયું. એ જીણામાં જીણી નસોમાં પણ નિશ્ચિત માત્રાથી રક્ત ફરતું રહે તે માટે તો તેણે રક્તનું પ્રેસર પણ નક્કી કર્યું છે. 80 અને 120નું. જો આમાં ફેરફાર થાય તો રક્તચાપ (બ્લડપ્રેશર)નો રોગ થાય. માથું ફરવા લાગે, ચક્કર આવે. કોણો આ 80 અને 120નું માપ નક્કી કર્યું? છે ને કોઈ રચનાકાર! માથામાં બે આંખો મૂકી. એવું કયું ભૌતિકતત્ત્વ છે જે માણસને જોતો કરી શકે છે? એક આંખના ડૉક્ટર થવા માટે વર્ષો સુધીનું અધ્યયન અને અનુભવો કર્યો પછી પણ આંખનું શાન પૂરું થતું નથી. ગજબની રચના છે. આંખના ડોળા, તેના રક્ષણ માટે પોપચાં અને પાંપણ, વારંવાર પોપચાંનું નીચે પડવું જેથી આંખના ખૂણામાં રહેલી જીણી નસમાંથી પાણીના એક બિંદુનું છૂટવું, આખી આંખને સ્વર્ણ કરીને બીજા ખૂણામાં રાખેલી ગટર જેવી નસમાંથી તે પાણીનું નાકમાં ચાલ્યા જવું, આવું વર્ષો સુધી સતત થયા કરવું અને આંખને ચોખ્ખી રાખવાનું કામ કર્યા કરવું. બન્ને આંખોનું નિશ્ચિત પરિમાણમાં ગોઠવાવું અને કેમેરાના ઝૂમલેન્સની માફિક જીણું—નજીકનું અને દૂરનું જોવા માટે ઝડપટ પરિવર્તન પામવું. ઊંઘ મગજને આવે છે, આંખોને નહિ, તોપણ ઊંઘ આવતાં જ આપોઆપ આંખોનાં પોપચાં બિડાઈ જવાં, જેથી ઊંઘમાં આંખની રક્ષા થાય. માનો કે આપણે બધા જ ઉઘાડી આંખે ઊંઘતા હોત તો શું થાત? આંખમાં પડનારો કચરો વગેરેને રોકી શક્યા ન હોત, (જે જગતમાં તરત જ પોપચાં પાડીને આંખ રોક્યા કરે છે) તો આંખો ફૂટી ગઈ હોત. જેણે આંખોની રચના કરી છે, તે આંખોનું જતન કરવાનું પણ ભૂલ્યો નથી. તે રચનાકાર જ પરમેશ્વર છે.

જરા વધુ વિચારીએ. માથાના વાળ વધવાની સીમા તેણે નક્કી કરી. એક બે ત્રણ કે ચાર ફૂટ જેટલી. પણ એ જ વાળ પાંપણના, માત્ર અડધો જ દૂંચે આવીને અટકી ગયા. કોણો અટકાવી દીધા? માથાના વાળની માફિક તે પણ બે-ચાર ફૂટ વધ્યા હોત તો શું થાત? કલ્પના જ કરો. વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા, રચના જ રચના દેખાય છે ને?

નાકની રચના તપાસી છે? કોઈ નાકના ડૉક્ટરને પૂછી જોજો. એવું કયું તત્ત્વ નાકમાં ચોંટાડયું છે કે તેનાથી ગંધને ગ્રહણ કરી શકાય છે? આ કયું રસાયણ છે? આ રસાયણને હાથ-પગ વગેરે અંગોમાં ચોંટાડીને ગંધ ન લઈ શકાય? ન લઈ શકાય. માત્ર નાકમાં જ આ તત્ત્વ દૂર અને નજીકની ગંધને પામે છે અને પારખે છે, ખાસ કરીને મોઢામાં જનારા ખોરાકના કોળિયાને નાક આપોઆપ સૂંઘે છે અને નિર્ણય કરે છે. માનો કે આ સૂંઘવાનું તત્ત્વ શરીરના કોઈ બીજા ભાગમાં સ્થાપિત કર્યું હોત તો? તો પ્રથમ કોળિયો ત્યાં લઈ ગયા પછી આપણે ખાઈ શક્યા હોત. અમુક પશુઓ તો સૂંઘીને જ ખાવાનો નિર્ણય કરતાં હોય છે, એટલે બરાબર મોઢાના ઉપર જ નાકની ગોઠવણ કરનારે કરી છે. ગોઠવણ દાદ મારી લે તેવી છે ને? ઘાણેન્દ્રિયને આપણે બનાવી શકતા નથી. જો બનાવી શકીએ તો શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં તેને જોડીને ઘાણ ગ્રહણ કરી શકીએ. જો માણસ અત્યંત શક્તિશાળી ઘાણેન્દ્રિય બનાવી શકે તો પોલીસને ફૂટરાની જરૂર રહે નહિ.

નાકનાં બે છિદ્રો છે. શાસ લેવા માટે એક જ છિદ્ર પર્યાપ્ત હતું, પણ બે છિદ્રો બનાવનારે અવશ્ય કોઈ હેતુ માટે બનાવ્યાં હશે. ઘાણાને ખબર નહિ હોય કે આ નાકનાં બન્ને છિદ્રો દર પોણા કલાકે શાસની પ્રક્રિયામાં બદલાતાં રહે છે. કોઈ વાર જમણું તો કોઈ વાર ડાબાને ચંદ્રનાડી કહેવાય છે. સૂર્ય ગરમી આપે અને ચંદ્ર શીતળતા આપે. જો એક જ નસકોરું ચાલ્યા કરે તો માણસ બીમાર થઈ જાય. એટલે કુદરતે સૂર્ય-ચંદ્ર બન્નેની વારા-ફરતી રચના કરી

છે. 'શિવસ્વરોદ્ય' વાગ્યા નાકની ગતિ ઉપરથી કાર્યની સફળતા કે નિષ્ણળતાની સંભાવના નક્કી કરે છે.

નાકને ચીકણું રાખવું જરૂરી છે. સુકાઈ ગયેલું નાક માણસને ત્રાસ આપે છે, ઉંઘવા દેતું નથી. એટલે રચનાકારે તેમાં સતત ચીકાશ રાખવા લીંટ જેવો ચીકણો પદાર્થ મૂક્યો છે. આંખની માઝક નાકને પોપચાં કે ઢંકણાં નથી બનાવ્યાં, જો બનાવ્યાં હોત તો માણસ ગુંગળાઈને મરી જાત. સતત ખુલ્લું નાક, સતત શાસોચ્છ્વાસની કિયા કરી શકે છે, જેથી આપણે જીવિત રહી શકીએ છીએ. છે ને રચનાકારની કમાલ!!

નાકના દ્વારા આપણે માત્ર ગંધ જ ગ્રહણ કરતા નથી પણ શાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા પણ કરીએ છીએ. પ્રાણવાયુ, કાર્બન ડાયોક્સાઈડ અને નાઈટ્રોજન એમ ત્રણ વાયુથી મિશ્રિત વાયુ શાસમાં લઈને નાકમાંથી પસાર થનારી નસો તેને છે કે ફેફસાં સુધી લઈ જાય છે, ફેફસાં તેમાંથી પ્રાણવાયુને અલગ કરીને રાખી લે છે. બાકીના બન્ને વાયુઓને ઉચ્છ્વાસ દ્વારા બહાર કાઢી નાખે છે. ચૂસી લીધેલો પ્રાણવાયુ રક્તમાં ભળીને હૃદયમાં જાય છે. હૃદય આવા શુદ્ધ રક્તને પૂરા શરીરમાં સતત ધકેલ્યા કરે છે. તેની પંપિંગ પ્રક્રિયાથી પૂરા શરીરમાં નિશ્ચિત પ્રેશરથી રક્તબ્રમણ કરે છે. ફરી પાછું તે જ્યારે ફેફસાંમાં આવે છે, ત્યારે (શરીરમાં પ્રાણવાયુ ચુસાઈ જવાથી) પ્રાણવાયુ વિનાનું રક્ત હોય છે. ફરી પાછી શાસની પ્રક્રિયાથી મેળવેલો પ્રાણવાયુ તેમાં ભળે છે અને ફરી પાછું હૃદયમાંથી ધકેલાઈને આખા શરીરમાં ભળે છે. આ સતત પ્રક્રિયાને કારણો માણસ જીવિત રહી શકે છે. જો હવા શુદ્ધ ન હોય અને તેમાં ઘણાં દૂષિત તત્ત્વો મળ્યાં હોય તો માણસ, દૂષિત પર્યાવરણનો શિકાર બનીને બીમાર થઈ જાય છે. જેણે પ્રાણવાયુની રચના કરી અને એ પ્રાણવાયુને જીવજંતુના જીવનનો મૂલવાધાર બનાવ્યો તે પરમાત્મા છે. તેની વ્યવસ્થા તો જુઓ કે જે અનેક વાયુઓ બનાવ્યા, તેમાં પ્રાણવાયુને વજનમાં ભારે તથા કાર્બન ડાયોક્સાઈડને હલકો બનાવવામાં આવ્યો. જેથી જેરીવાયુ છૂટો પડીને ઉપર ચાલ્યો જાય અને પ્રાણવાયુ નીચે રહે. જો વજનમાં બન્નેને ઊલટો અથવા સરખા બનાવ્યા હોત તો આપણે જીવિત રહી શક્યા ન હોત. ઉચ્છ્વાસમાં નીકળેલા જેરી વાયુ ફરી ફરીને વેતા રહેવાથી જીવન સમાપ્ત થઈ જાત. પણ વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. અબજો જીવો અને મશીનો દ્વારા ચુસાતો પ્રાણવાયુ ક્યારનોય ખૂટી ગયો હોત અને જીવન સમાપ્ત થઈ ગયું હોત. પણ રચનાકારે વૃક્ષો વગેરે માટે જેરી વાયુને જીવનવાયુ બનાવી દીધો અને પ્રાણવાયુને તેમના માટે જેરીવાયુ બનાવી દીધો. આના કારણે વૃક્ષો આપણું જેરી ચૂસીને જીવન મેળવે છે અને આપણે તેમના દ્વારા છોડેલો પ્રાણવાયુ નવા જીવન માટે મેળવીએ છીએ. આમ આ પ્રક્રિયાને કારણો બન્નેનાં જીવન સતત અસ્થિત્વ ધરાવતાં થઈ શક્યાં છે. કોણો આ વ્યવસ્થા કરી છે? કોણો યોજનાપૂર્વકની આ રચના કરી છે? બીજો કોઈ નહિ, એ જ પરમેશ્વર, એ જ પરમેશ્વર. એટલે તો વધુમાં વધુ વૃક્ષો વચ્ચે રહેવું જીવનું ઉત્તમ જીવન બની શકે છે.

નાકની નીચે મોઢું બનાવ્યું છે. જેનો મુખ્યત: હેતુ ખાવા-પીવા માટે છે. ઉપર-નીચેના બન્ને હોઠોને એવા સ્નાયુથી બનાવાયા છે કે બન્નેને બંધ કરવામાં આવે તો જાણો એર ટાઇટ પાઇપ બંધ કરી દીધો. કેમકે મોઢામાંથી જળ વગેરે બહાર છલકાઈ ન જાય. મોઢું સતત લીલું જ રહે તે માટે મોઢામાં જ એવી ગ્રંથિઓની રચના કરી કે તેના ખાવથી મોઢું લીલું રહ્યા કરે. જો મોઢું સુકાઈ જાય તો જીવન સમાપ્ત થઈ જાય. સતત ઝાડા-ઊલટીના કેસોમાં આવું થતું હોય છે, દરદી મરી જતો હોય છે. નિશ્ચિત માત્રામાં જોઈતું પાણી ખૂટી જવાથી મોઢું-જીબ વગેરે સુકાવા માંડે છે અને દરદી મરી જાય છે. કુશળ ડોક્ટર દરદીને વધુ ને વધુ પાણી—ગલુકોઝ—આપીને તેને બચાવી શકે છે. શેકેલા અઢીસો ગ્રામ ચણાને દળી નાખીને તેને બરાબર પલાળો તો તેટલા જ પાણીની જરૂર પડશે. પણ આ જ ચણાને ચાવી-ચાવીને એક માણસ ખાય છે તો મોઢાની ગ્રંથિઓમાંથી તેટલું પાણી મળ્યા કરે છે. કોરા ચણા ગળા નીચે ઊતરી ન શકે, એટલે લાળમાં પલળીને લૂગદી થઈ જાય પછી જ ગળા નીચે ઊતરે. જેણે આ ગ્રંથિઓની રચના કરી ગળાને લીલું રાખ્યું છે તે રચનાકાર પરમેશ્વર છે.

પૂર્વ કચ્છું તેમ મોઢામાં દાંત બનાવ્યા. તેની પણ યોજનાપૂર્વકની રચના. ખોરાકને કાપવા માટે આગળના દાંત અને કાપેલા ખોરાકને ચાવી-ચાવીને લૂગદી બનાવવા બન્ને છે—ઉપર-નીચે દાઢો બનાવી છે. આગળના દાંતો ચાવવાના કામમાં ન આવે, માત્ર કાપવાના જ કામમાં આવે. નીચેનું જડબું, વારંવાર એવી રીતે ઉંચું-નીચું થાય કે ખોરાક દબાવા લાગે. ધ્યાનથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે નીચેનું જડબું ઉપરના જડબા સાથે માત્ર સીધું ચોંટતું નથી પણ ખોરાક દબાય તેવી રીતે ઉપર-નીચેની દાઢો ઘસાય છે. લૂગદી જેવો ચવાયેલો ખોરાક અન્નનળીમાં ઊતરવાને યોગ્ય બને છે. વેક્ટર્યુમ પદ્ધતિથી અન્ન-જળ મોઢામાંથી અન્નનળી દ્વારા છેક પેટ સુધી પહોંચી જાય છે. અન્નનળીની બાજુમાં જ શાસનળી હોવા છતાં વ્યવસ્થા એવી છે કે ખોરાક અન્નનળીમાં જ જાય. કોઈ વાર ભૂલથી શાસનળીમાં એકાદ

નાનો કણ પણ પેસી ગયો હોય તો તરત જ ખાંસી આવે અને પેલા કણને બહાર કાઢ્યા પછી જ જંપે. છે ને રચના, સચોટ વ્યવસ્થા! ખાધેલો ખોરાક જ્યારે દાઢો વચ્ચે ચવાતો હોય છે, ત્યારે જુભ વારંવાર તેમનો સંકેલો કરીને તેને દાઢ નીચે ધકેલ્યા કરે છે. જેમ ખાંડણિયામાં અનાજ ખાંડનાર સ્વી વારંવાર બીજા હાથથી બહાર પડેલા અનાજને ખાંડણિયાના મધ્યભાગમાં ધકેલે છે તેમ. આ કરવાથી જ પૂરો ખોરાક સારી રીતે ચવાય છે. જો આવું ન હોત તો ખાધેલો ખોરાક ચાવી શકત નહિ. માત્ર આટલું જ નહિ, પણ ખાધેલા ખોરાકમાંથી જીવને આનંદ મળે તે માટે સ્વાદને પરખનારી રસનેન્દ્રિયની પણ રચના કરી. માણસ ઉત્તમ સ્વાદ-સુખ મેળવતો જાય અને ખાતો જાય, એટલે લોકો સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતા થયા છે. તીજલની ટંકીમાં જેમ તીજલ ભરાય તેમ સ્વાદ વિનાનું મોઢું રચાયું હોત તો જીવન ધૂળ ધૂળ થઈ જાત. મનપસંદ સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમનારનું આરોગ્ય સારું રહેતું હોય છે. અરુચિકર ભોજનને સતત જમવાથી અનેક રોગો થતા હોય છે. સ્વાદ, સાપેક્ષ વસ્તુ છે. એકનો સ્વાદ બીજાનો બેસ્વાદ બની શકે છે. કોઈ ખાસ બીમારીથી (વધુ પડતી એન્ટિ-બાયોટિક્સ દવાઓના સેવનથી પણ) જ્યારે માણસનો સ્વાદ મરી જાય છે ત્યારે તેને એક કોળિયો અન્ન પણ ખાવાનું મન નથી થતું.

અન્નજળનો ખોરાક માત્ર સ્વાદસુખ લેવા માટે જ નથી, પણ જીવનઊર્જા મેળવવા માટે પણ છે. ખાધેલો ખોરાક જ્યારે પક્વાશયમાં પહોંચે છે, ત્યારે ચૂલા ઉપર જેમ દાળ-ભાત-શાક વગેરે ચઢવા લાગે છે, તેમ પક્વાશયમાં પણ એવી વ્યવસ્થા છે કે લાળભિંત ખોરાક તરત જ ચડવા લાગે છે. લગભગ અઢી-ત્રણ કલાકમાં ખોરાક બરાબર ચડી જાય છે, એટલે તેમાં ખટશ વગેરે તત્ત્વો ભળવાથી આથો આવે છે. એથી પેટ પૂરું ભરાયેલું લાગે છે. જે લોકો આથા માટેની જગ્યા નથી રહેવા હેતા અને ઠાંસી-ઠાંસીને પક્વાશય ભરી હે છે, તેઓ પૂરા ખોરાકને પચાવી શકતા નથી, અપક્ર ખોરાક આમ કરે છે, જેથી દૂષિત-દુર્ગંધમય અપાનવાયુ નીકળતા રહે છે. અથવા ખરાબ ઓડકાર આવ્યા કરે છે. લીવરમાંથી ઝરતા રસો જો પૂરતા ન હોય તો ખોરાક પચે નહિ, ભૂખ જ ન લાગે. માણસ દુર્બળ થવા લાગે. પચીને આથો આવેલો ખોરાક અઢી-ત્રણ કલાકે લાંબા નાના આંતરડા તરફ આપોઆપ ધકેલાય છે. તેની રચના એવી છે કે ખોરાકને ધીરે ધીરે આપોઆપ આગળ ને આગળ ખસેડતું રહે. આવા ખોરાકને આંતરડાનો ઉપરનો ભાગ એવી રીતે ચૂસે કે તેના રસકસ ચુસાતા જાય. પાંત્રીસ-ચાલીસ ફૂટ લાંબા આંતરડામાં સતત આ પ્રક્રિયા ચાલતી રહે, ચુસાયેલો ખોરાક છેવટમાં રસકસ વિનાનો થઈને મોટા આંતરડામાં દાખલ થાય. જો હજી પણ કયાંય થોડો પણ રસકસ બાકી બચ્યો હોય તો મોઢું આંતરડાનું તેને ચૂસી લે. છેવટે બાકી બચેલા કૂચા-મળાશયમાં પહોંચે. અમુક પ્રમાણમાં મળાશય ભરાય એટલે તરત જ માણસને સંડાસ જવાની ઈચ્છા થાય. આ ઈચ્છાને માણસ અમુક સમય સુધી રોકી શકે, પણ અંતે તો તેને સંડાસ જવું જ પડે, અપાનવાયુના દબાણમાં મળ આગળ ધકેલાય ને બહાર નીકળે. સંતોષકારક સંડાસ થઈ જાય તો માણસને હાશકારો થાય. આ આખી પ્રક્રિયામાં ડગલે ને પગલે વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા જોવા મળશે. વ્યવસ્થા કરનાર રચનાકારે જાણો કે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે.

આપણે જે પ્રવાહી તત્ત્વો પીએ છીએ તે પણ પેલાં આંતરડાંમાંથી પસાર થતાં ચુસાતાં મળદ્વાર તરફ ન જતાં મૂત્રદ્વાર તરફ ફેંટાઈ જાય છે. બન્ને તરફની કીડનીઓની ગળણીમાં ગળણીને ઝેરમુક્ત થાય છે. જો કીડનીઓ ન હોય તો ખાધેલું-પીધેલું પોતાના સહજ ઝેરને ગળી ન શકે. જેથી યૂરિયા તત્ત્વ લોહીમાં ભળીને આખા શરીરમાં ફેલાઈ જાય. શરીરે સોજા ચઢવા લાગે અને માણસ મરી જાય. પક્વાશય, આંતરડાં, લીવર, કીડની વગેરે તત્ત્વોની ગજબની રચનાથી જ આપણે જીવીએ છીએ, આ બધું આપોઆપ નથી થયું, પણ કોઈ ડિઝાઇનકારે ડિઝાઇન કરીને બનાવ્યા છે. તે છે પરમેશ્વર.

શરીરની સાત ધાતુઓ 1. રસ, 2. રક્ત, 3. માંસ, 4. મજજા, 5. અસ્તિથ, 6. મેદ અને 7. શુક.

રસ : ખાધેલા ખોરાકમાંથી રસ, તેમાંથી રક્ત, તેમાંથી માંસ, પછી મેદ પછી અસ્તિથ (હાડકાં) પછી મજજા અને છેવટે વીર્યની રચના કરવાની આખી કમબદ્ધ વ્યવસ્થા જેણે કરી છે, તે પરમેશ્વર છે. ખાધેલો ખોરાક કોઈ પાઈપની માફક મોઢમાં નાખ્યો અને મળદ્વારથી નીકળી જતો હોત તો જેવો ખાધો તેવો જ નીકળત. પણ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, પશુ-પક્ષી, જીવ-જંતુ જે કાંઈ ખાય છે, તે પચે છે, પછી રસ થાય છે. આ રસમાંથી તો શરીરનિર્વહ થાય છે. રસ-કસ વિનાનો ખોરાક ખાનારા લોકો દૂબળા-ફિક્કા થઈ જાય છે. રસ-કસવાળો ખોરાક હોય પણ પચતો ન હોય તોપણ માણસ દૂબળો-ફિક્કો થઈ જાય. પૂરા રસ-કસવાળો તથા પૂરેપૂરો પચતો ખોરાક ખાનાર સ્વર્ણ અને તેજસ્વી થતા હોય છે.

રક્ત : રક્તની રચના પણ ગજબની રચના છે. પહેલાં લોકોને રક્તના પ્રકારની ખબર ન હતી, પણ હવે તેના પ્રકાર (ગ્રુપ) સ્પષ્ટ થયા છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનું રક્તગ્રુપ યાદ રાખવું કે લખી રાખવું જરૂરી છે. જેથી અક્સમાત જેવા સમયે તરત જ રક્ત આપી શકાય. આ રક્તમાં હિમોગ્લોબીન, સૂગર, કોલેસ્ટ્રોલ વગેરે ચોવીસથી પણ વધારે તત્ત્વો હોય છે, આમાંથી એકાદની માત્રામાં પણ વધઘટ થાય તો આરોગ્ય બગડવા લાગે છે. રક્તની જાડાઈ-પાતળાઈ નક્કી થયેલી છે. પૂરા શરીરમાં રક્તની જ ચેતના છે. જ્યાં રક્તનું ફરવું બંધ થઈ જાય છે, ત્યાં શરીર ચેતનાઈન થઈને કાળું પડવા લાગે છે. વળી તેની વિશેષતા તો જુઓ, ઘા વાગ્યો હોય તો વાયુના સંસર્જમાં આવતાં જ રક્ત જાડું ગણ્ણા જેવું થઈને ઘા ઉપર જામી જાય જેથી રક્ત વહેતું અટકી જાય. જો આવી વ્યવસ્થા ન હોતી તો ઘામાંથી વહેતા રક્તને રોકી શકત નહિ અને માણસ મરી જાત, પણ કુદરત માણસને જિવાડવા માગે છે, એટલે જીવનની પૂરી વ્યવસ્થા તેણે જ કરી છે. વળી રક્તના કાઉન્ટ્સ હોય છે, ચારેક હજાર કાઉન્ટ્સથી ઓછા કાઉન્ટ્સ થવા લાગે તો માણસ જીવી શકે નહિ, વધુ પડતી એન્ટિ-બાયોટિક્સ દવાનો ડોઝ લેનારના કાઉન્ટ્સ ઘટી જવાની સંભાવવા રહે છે. જેમજેમ માણસ માત્ર શરીર અને તેનાં અંગોનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન કરશે તેમ તેમ તેને કણોકણમાં ગજબની રચના અને વ્યવસ્થા દેખાશે. આ પરમેશ્વરની પ્રતીતિનું પગથિયું છે.

માંસ : રક્ત પછીની ધાતુ માંસ છે. એનાથી આપણું શરીર પુષ્ટ લાગે છે. માંસ જ ન બનતું હોતી તો શરીર હાડપિંજર માત્ર જ હોત. જેણે શરીરની રચના કરી છે તેણે તેને બળવાન અને સુંદર બનાવવા માંસની રચના કરી છે. પણ જે લોકો ખોરાકના પ્રમાણમાં શ્રમ-વ્યાયામ વગેરે નથી કરતા હોતા તેમનો મેદ વધવા લાગે છે. આમ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને થોડા અંશમાં મેદ હોય જ છે. પણ બેઠાડું જીવન જીવનારા અને સાથે ભારે ખોરાક ખાનારાના શરીરમાં માંસ ઓછું અને મેદ વધારે થવા લાગે છે.

પાંચમી ધાતુ અસ્થિ એટલે કે હાડકાંની રચના કરી છે. મુખ્યત: ચૂનામાંથી નિર્મિત આ તત્ત્વ આખા શરીરનો ભાર ઊંચકે છે. હાલવું-ચાલવું, બેસવું-ઉઠવું વગેરે બધી કિયાઓ હાડકાંના દ્વારા થતી હોય છે. હાડકાંનાં નાનાં-મોટાં મિજાગરાં જોવા જેવાં બનાયાં છે. વર્ષો સુધી સતત આ મિજાગરા કામ કરતાં રહે છે. પગની આંગળીઓથી લઈને માથાની ખોપરી સુધી હાડકાંની ગોઠવણી કમાલની છે. હાડકાંના જ સ્પેશિયલ ડોક્ટરો પાસે મહિનાઓ સુધી તેનું શાન પ્રાપ્ત કરતા રહો અને પરમેશ્વરને યાદ કરતા રહો.

મજજા : હાડકાંમાં જલદી ઘસારો ન પડે, એટલા માટે તેને (તેના મિજાગરાં વગેરેને) સતત ચીકાશ પૂરી પાડવા માટે બનાવેલું તત્ત્વ છે. જેમ એન્જિનમાં વારંવાર તેલ-ગ્રીસ પૂરીને તેને વ્યવસ્થિત ચલાવી શકાય છે, તેમ હાડકાંનાં જોડો-મિજાગરાં-ને પણ કુદરતે મજજા નામનું ચીકણું તત્ત્વ સતત પૂરું પાડયું છે. આના કારણે જ હાડકાં અને તેનાં મિજાગરાં ઘસાયા વિના વર્ષો સુધી એકધારું કાર્ય કરી શકે છે. પણ આ બધાની પરિસમાપ્તિમાં વીર્ય બનાયું. જેમાં નવી સૃષ્ટિ માટેનાં શુક્કાણુઓ તૈયાર કર્યા શરીર શું છે! એક પૂરી વ્યવસ્થિત ફેકટરી જ છે. ખાધીલો ખોરાક કમે કમે રૂપાંતરિત થતો થતો છેક વીર્ય સુધી પહોંચી ગયો. જેના શરીરમાં પુષ્કળ વીર્ય થાય છે તે વીર્યવાન પુરુષ છે. પૂર્વ કહ્યું તેમ તેનો સંગ્રહ વૃષણમાં (શીતાગારમાં) કરવામાં આવ્યો. વીર્યનો ભરાવો ઉત્તેજના પેદા કરે. આ ઉત્તેજનાથી જેમ મળ-મૂત્રનો ભરાવો મળ-મૂત્ર ત્યાગની ઈચ્છા પેદા કરે તેમ વીર્યત્યાગની પણ ઈચ્છા પેદા થાય. જેમ જેમ તેને અવરોધવામાં આવે તેમ તેમ તેની ઈચ્છા તીવ્ર થતી જાય. જેમ અવરોધાયેલાં મળ-મૂત્ર-ઈંક વગેરે તીવ્ર ઈચ્છા કરાવે છે તેમ. કુદરતી પ્રક્રિયા પ્રમાણે નારી શરીરમાં કુદરતી રીતે તેનું વિસર્જન થાય એટલે શાંતિ થાય. આ એક પૂરી વ્યવસ્થા સંસારચક્ને ચલાવવાની છે. કુદરતી છે. જેમ સ્વીને 40-45 વર્ષની આસપાસ માતૃત્વ-પ્રદાયક ૨૪ આવતું બંધ થઈ જાય તેમ પુરુષને પણ સાઈ વર્ષની આજુબાજુ વીર્ય ઉત્પન્ન થતું ઓછું થઈને બંધ થઈ જાય. કુદરત ઈચ્છે છે કે હવે પ્રજા ઉત્પત્તિનો હેતુ પૂરો થઈ ગયો.

કેટલાક લોકો એવા ભ્રમમાં રાયે અને રચાવે છે કે વીર્યનો સંગ્રહ કરી તેને ઊર્ધ્વગામી કરવાથી શરીર-સમરણશક્તિ વગેરે હિંદ્ય બને છે, તે ગુમરાહ છે અને લોકોને ગુમરાહ કરે છે. આવી કોઈ જ શક્યતા નથી. હા, સ્વીસંગના કુદરતી માર્ગને હઠપૂર્વક ત્યાગનારા, અકુદરતી માર્ગ ચઢી જતા હોય છે. જેથી તેઓ માંદલા, કિક્કા, નિરાશ અને અંતે અલ્પજીવી થઈ જતા હોય છે.

નસો, ચામડી, વાળ, નખ વગેરે અનેક અંગોને પણ જેટલાં તપાસો તેટલો જ પરમેશ્વર વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગે. કોઈ કહે કે કોઈની રચના વિના જ આ બંધું આપોઆપ થઈ ગયું છે તો તેના માટે કયો શબ્દ વાપરવો તે સૂઝતું નથી.

માત્ર શરીર જ નહિ, પૃથ્વી, સમુદ્ર, પર્વતો, વનો, નદીઓ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, નિહારિકાઓ, પવન, પાણી, વર્ષા, તાપ વગેરે બંધું જ કોઈ સુષ્વવસ્થિત યોજનાપૂર્વક રચાયેલું છે. વિશ્વના કોઈ પણ ભાગને ગમે ત્યાંથી તપાસો તેમાં રચના જ રચના દેખાશે. આ બધી રચનાઓનો

રચનાકાર તે પરમેશ્વર છે.

ઈશ્વરની ઉપાસના કરનારને તેની અનુભૂતિ અને પ્રતીતિ ડગલે ને પગલે થયા કરે છે. જેથી તેને તર્કોના દ્વારા તેના બંડનની જરૂર નથી પડતી. તેમજ તર્કોના દ્વારા થતાં બંડનની પણ અસર નથી થતી. અનુભવો જ સૌથી મોટું પ્રમાણ છે. શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રને પ્રમાણની બહુ જરૂર નથી રહેતી.

ઈશ્વર એક જ છે

ઈશ્વર એક જ છે. બે-ત્રણ કે ચાર નથી. એક જ ઈશ્વરનાં બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ-દેવ-દેવીઓ વગેરે લોકરુચિને માન્ય રાખીને જે અનેક આકારો કર્યો છે, તે વાસ્તવિક નથી, વાસ્તવિક તો મૂળ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. તોપણ બ્રહ્મા-વિષ્ણુ વગેરેના અવલંબનથી પરમેશ્વરને પામી શકાય છે. એટલે તે પણ સ્વીકાર્ય છે. બધાં જ દેવ-દેવીઓનું એક પરમેશ્વરમાં સમીકરણ કરીને સમીકરણપૂર્વકના એકેશ્વરવાદને સ્વીકારવાથી, ઉપાસકમાં ઉદારતા, વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવે છે. સમીકરણ વિનાનો કોરો એકેશ્વરવાદ સંકુચિતતા, ઝનૂન અને અસહિષ્ણુતા વધારે છે. ઉપનિષદ્ધના એકેશ્વરવાદને સમીકરણપૂર્વક સમજવાનો તથા સ્વીકારવાનો છે. આ જ કારણથી મેં સમીકરણ-પૂર્વકના એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો છે.

ઈશ્વર નિરાકાર છે

ઈશ્વરનો કોઈ આકાર નથી. તે નિરાકાર છે. ભૌતિકજગતમાં પણ ઘણાં તત્ત્વો નિરાકાર છે. જેમકે આકાશ, ગુરુત્વાકર્ષણ, સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ વગેરે. જો સૂક્ષ્મ ભૌતિકજગત પણ નિરાકાર હોય તો સૌથી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરમાત્મા તો નિરાકાર હોય જ. તેમ છતાં ઉપાસકોની કક્ષા અને રુચિ પ્રમાણે તેની સાકારતા સ્વીકારી શકાય છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી. જેમ નિરાકાર અક્ષરોનાં સાકાર બીબાં—ક, ખ, ગ વગેરેથી કામ લેવાય છે તેમ.

જ્યાં સુધી ઉપાસક, નિરાકારત્વને સ્વીકારતો કે સમજતો નથી, ત્યાં સુધી તે પરમેશ્વરનાં સાકારરૂપો માટે ઝઘડતો રહે છે. આ નાનો, આ મોટો, આ ખરો આ ખોટો એવી તુચ્છતા તેનામાં રહે છે. પણ જ્યાં એક નિરાકારત્વની દઢ પ્રતીતિ થઈ નહિ કે ઝઘડા સમાપ્ત થયા નહિ. એટલે શરૂઆત ભલે સાકારથી થઈ હોય પણ સમાપન તો નિરાકારમાં થાય તો શાંતિ થાય. ઈશ્વરને માત્ર સાકાર જ માનનારા તેને એકદેશી પણ માને છે. અર્થાત્ સર્વવ્યાપકતા નથી આવતી. તેને જન્મ-મરણ પણ થાય છે. જ્યારે ખરેખર તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અજન્મા-અનંત છે. મેં આ જ વિચાર સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈશ્વર માનવરૂપે અવતરતો નથી.

કોઈ ભૂતકાળના કે વર્તમાનકાળના માનવને પરમેશ્વર માનવો તે મિથ્યા છે. પરમેશ્વર માનવરૂપે અવતરતો નથી. માનવમાં પરમેશ્વરની કલ્પના કરવાથી વ્યક્તિપૂજા વધે છે. ઢોંગી, પાખંડી, અહંકારી લોકો પોતાને ઈશ્વરનો અવતાર જાહેર કરીને પૂજાવા લાગે છે. આથી સેંકડો-હજારો મા-જાયા મનુષ્યો, જેમાં મોટા ભાગના તિકડમબાજ પામરો હોય છે, તે પોતાને પરમેશ્વર રૂપે સ્થાપિત કરે છે તે ઠીક નથી. વ્યક્તિપૂજાથી બચવા માટે પણ અવતારવાદને અસ્વીકાર્ય ગણવો જોઈએ.

હા, ડાર્વિનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઉત્કાંત્ર પ્રક્રિયામાં મત્સ્ય, કર્છિપ, કૂર્મ, નૃસિંહ વગેરે ક્રમે ક્રમે વિશ્વની જૈવિક સૃષ્ટિનો વિકાસ થયો તેવી વાત સ્વીકારી શકાય છે.

અસુરોનો નાશ અને ધર્મની સ્થાપનાની વાત કોઈ પણ અવતારમાં ઘટતી નથી. દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની હયાતીમાં જ યાદવો દારુંડિયા થઈને ઉત્પાત મચાવીને અંદરોઅંદર કપાઈ ગયા હતા અને શ્રીકૃષ્ણને દ્વારિકાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. શ્રી રામચંદ્રની અયોધ્યામાં પવિત્ર સીતાજની નિંદા કરનારો વર્ગ હતો અને તેનાથી પ્રભાવિત થઈને સીતાને સગર્ભાવસ્થામાં વનમાં છોડી દેવાયાં હતાં. જો ધર્મની સ્થાપના થઈ હોત તો ન તો સીતાજને અજિનપરીક્ષા આપવી પડી હોત, ન અજિનપરીક્ષા આપવા છતાં પાછલી જિંદગીમાં ઘોર કલંકનું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હોત. એટલે ધર્મની સ્થાપનાની વાત સફળ થતી દેખાતી નથી. હા, સમર્થ પુરુષોને મહાપુરુષો કે સંત-મહાત્મા માનવામાં આવે તે જ થોરય છે. તેમાં પણ જીવતા માણસોને પરમેશ્વર માનવાની વાતો એકદમ તુચ્છ અને ત્યાજ્ય મનાવી જોઈએ. અવતારવાદ અને ગુરુવાદ બન્નેએ વ્યક્તિપૂજાને પ્રશ્રય આપ્યો છે. પ્રજા આ બન્ને વાદોમાંથી મુક્ત થાય તો જ વ્યક્તિપૂજામાંથી છૂટે અને એક જ પરમશક્તિ પરમાત્મામાં સ્થિર થાય, આવું સમજીને મેં અવતારવાદ તથા ગુરુવાદનો વિરોધ કર્યો છે. આમ છતાં પ્રસિદ્ધ રામ-કૃષ્ણપદ્ધતિ

ભગવાનોને સમીકરણના સ્વરૂપમાં મેં સ્વીકાર્ય છે. અર્થાત્ વિરોધ નથી કર્યો.

આત્મા, પરમાત્મા નથી

ઘણા લોકો એવું માને અને મનાવે છે કે પ્રત્યેક શરીરનો સંચાલક આત્મા એ જ પરમાત્મા છે. આત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે. આ વાત બરાબર નથી. આત્મા અને પરમાત્મા બિન્ન છે. જીવાત્મા સીમિત શાન, ગુણ, શક્તિવાળો છે, જ્યારે પરમાત્મા અસીમિત છે. 'પરમાત્મા જ અવિદ્યાથી જીવ થઈ ગયો છે, અવિદ્યા છૂટતાં જ તે પાછો પરમાત્મા થઈ જાય છે' તેવી માન્યતા ઘોર અવિદ્યામાંથી જન્મેલી અને હાસ્યાસ્પદ છે. પરમાત્માને અવિદ્યા વળગે તો પરમાત્મા કરતાં અવિદ્યા વધુ બળવાન થઈ કહેવાય. અવિદ્યા તો જીવને વળગે કારણ કે તે સીમિત છે. પરમાત્માની કૃપાથી તે અવિદ્યામુક્ત થઈ શકે. જો પરમાત્મા પોતે જ અવિદ્યાગ્રસ્ત થઈ જતો હોય તો તેને કોણ છોડાવે? એટલે મેં જીવાત્મા, પરમાત્માને બિન્ન માનનારા રામાનુજાદિ આચાર્યાને વધુ મહત્વ આપ્યું છે.

જીવાત્મા

પ્રત્યેક શરીરના સંચાલનની મૂળ શક્તિ તે જીવાત્મા છે. સુખ-દુઃખ અનુભવનારો જીવાત્મા છે. કર્તા અને ભોક્તા પણ જીવાત્મા છે. આ જીવાત્મા શાશ્વત નથી, પણ નિશ્ચિત રસાયણો કે પદાર્થોના સંઘાતથી ઉત્પન્ન થતી ચેતના છે. મૃત્યુ વખતે કોઈ ખાસ તત્ત્વ નવો જન્મ લેવા બહાર નીકળતું નથી, પણ પેલી ચેતના દીપકની માફક તેલ સમાપ્ત થવાથી સમાપ્ત થઈ જાય છે. વાત અહીંની અહીં જ પૂરી થઈ જાય છે. મૃત્યુ પછી કોઈ તત્ત્વ સ્વર્ગ કે નરકમાં જતું નથી. ખરેખર તો સ્વર્ગ-નરક જેવા કોઈ લોક નથી. માત્ર કલ્યના જ છે. આવી ઉત્પન્ન થયેલી ચેતના અમુક સમય સુધી રહીને પછી પોતે જ પોતાની મેળે સમાપ્ત થઈ જાય છે.

ભૂતપ્રેત નથી

મૃત્યુ વખતે ચેતનાનો અહીં વિલય થઈ જતો હોવાથી કોઈ ભૂત-પ્રેત થતું નથી. એટલે જીવની અસદ્ગતિ રોકવા માટે શ્રાદ્ધ કે પિંડદાન વગેરે કિયા કરવાની કોઈ જરૂર નથી. તીર્થોમાં કે અન્યત્ર પિંડદાન વગેરે કિયાઓ ન કરવી જોઈએ. તેનો કશો જ અર્થ નથી. હા, પોતાના સ્વજનોના અવસાન પાછળ દરિદ્રોને, બાળકોને, વૃદ્ધોને અને લાચાર માણસોને જમાડવાં, વચ્ચાદિ આપવાં જોઈએ. માનવતાવાદી દાન કરવાં, સમાજલક્ષી કાર્યો કરીને મરણ પામેલાં માણસો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બતાવવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારના નડતરનો ભય રાખવો નહિ, જીવતાં-જીવતાં આશીર્વાદ આપનારાં મા-બાપ મૃત્યુ પછી નડતાં હશે? 'પૂર્વજો નડે છે' તેવી બ્રમણાથી મુક્ત થવું. માણસને પોતાનું અશાન જ વધુ નડે છે. કદાચ નડે તો તે જીવતાં માણસો નડે, મરેલાં ન નડે. જો મરેલાં માણસો નડતાં હોય તો, હત્યારાઓને હત્યા કરેલાં માણસો ન નડે?

ઉપાસના

જો ઈશ્વર છે તો તેને પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો પણ છે જ. આ રસ્તો તે ઉપાસના. ઉપાસકની કક્ષા સાપેક્ષ છે. અર્થાત્ કર્મ, ભક્તિ અને શાનમાંથી કોઈ એકની પ્રધાનતાવાળો હોઈ શકે. (1) કર્મ એટલે સેવાકર્મ, ઈશ્વર રાજી થાય તેવાં કર્મો, માનવતા. (2) ભક્તિ એટલે સમર્પણભાવથી નામસ્મરણ, કીર્તન અને પ્રેમસેવા. (3) શાન એટલે ઈશ્વર અને વિશ્વ સંબંધી સાચી સમજણ, તેની સમીપતાનો સતત અનુભવ, તેની અનેક વિશેષતાઓનો અનુભવ. આ ત્રણે કદી માત્ર એકલાં જ નથી રહેતાં. પણ પાત્રભેદથી વધઘટ થઈને રહે છે. ખાસ કરીને શાન તો કર્મ-ભક્તિ બન્નેમાં રહેતું જ હોય છે. શાન વિનાનાં બન્ને અંધશ્રદ્ધ બની શકે છે. આ વધુ સરળ અને પ્રભાવશાળી માર્ગ છે ભક્તિ સહિતનો કર્મયોગ. જેનાથી લોકહિતની સાથે આત્મહિત પણ થાય છે.

ઉપાસકે પરાવલંબી ન થવું. અર્થાત્ અન્નાદિની બાબતમાં સ્વાવલંબી થવું. પોતાનો રોટલો જ ખાવો. ભલે તે સૂકો-લૂખો હોય, પણ પારકો ઘીથી તરબોળ હોય તોપણ જતો કરવો. ઉપાસકે પોતાના નાના-મોટા આધ્યાત્મિક અનુભવોનો પ્રચાર ન કરવો. વિના કારણે પ્રચાર કરનાર પ્રથમ આત્મશ્લાઘી અને અંતે ઢોંગી બની જતો હોય છે. વારંવાર પોતાના અદ્વિતીય અનુભવો પ્રગટ કરનાર, અંતે તેને ચ્યામતકારના વાધા પહેરાવી ઢોંગ-પાખંડનું વાતાવરણ સર્જ દેતો હોય છે. ઉપાસકે આવા માણસોથી પ્રભાવિત ન થવું. દૂર રહેવું. તેણે સાચા માણસો શોધવા અને તેમની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવવું, પણ કદી સંપ્રદાયિક ગુરુઓના શરણે ન જવું. ન કોઈના ગુરુ થવું. ગુરુ થવાની લાલસાવાળા લોકોને દૂરથી ત્યજ દેવા અને પોતે પણ આવી લાલસાથી મુક્ત રહેવું. મહિમા પરમેશ્વરનો જ ગાવો. પોતાનો

મહિમા ન તો ગાવો, ન ગવડાવવો. આ ભયંકર દૂષણ છે, રોગ છે. ગુરુ વિના પણ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને નામમાત્રના મિથ્યા ગુરુ કરવાથી ઊલટાનું અજ્ઞાન જ વધે છે. પરમાત્મા પોતે જ સર્વોચ્ચ સદ્ગુરુ છે, ઉપાસકને તે પોતે જ તેની ક્ષમતા અને યોગ્યતા પ્રમાણે કંમે કંમે રસ્તો બતાવે છે. તરત જ ચમત્કાર કરીને સાક્ષાત્કાર કરાવી આપવાનો દાવો કરનારથી તો દૂર જ રહેવું. તે સાચા નથી.

શ્રદ્ધા

ઉપાસકના બળનો મૂલાધાર શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા વધે તેવા સંગને સત્તસંગ કહેવાય અને શ્રદ્ધા ઘટે કે સમાપ્ત થઈ જાય તેને કુસંગ કહેવાય. ઉપાસકે કુસંગથી બચવું જોઈએ.

શ્રદ્ધા અને પ્રેમ હૃદયના ગુણો છે. તેને પ્રત્યેક બાબતમાં બુદ્ધિથી ચકાસી ન શકાય. જીવનમાં બુદ્ધિ જરૂરી અને મહત્વની વસ્તુ પણ છે, તેનો આદર થવો જ જોઈએ. પણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમની મહાશક્તિ જ સમાપ્ત થઈ જાય તેટલી હદે તેને છૂટો દોર ન આપવો જોઈએ. શ્રદ્ધા વિનાની કોરી બુદ્ધિ, અસ્થિર, સ્વાર્થી અને પતનોન્મુખ થઈ જતી હોય છે. તો બીજી તરફ બુદ્ધિ વિનાની શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા કે કુશ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે. એટલે ઉપાસકે જ્ઞાનપૂર્વકની શ્રદ્ધાનું જતન કરવું—જે પોતાના સાચા લક્ષ્યને વિકટ સ્થિતિમાં પણ વળગાડી રાખે. વિકૃત શ્રદ્ધા, કુશ્રદ્ધા કે અશ્રદ્ધાથી મુક્ત કરાવી સત્ય-તથ્ય-પથ્યમાં લગાવે તે જ્ઞાન, શ્રદ્ધાનું કરવું.

યોગ

ઉપાસનામાં યોગ ઉપકારક છે, પણ તે થોડીક માત્રામાં. જેમકે થોડાં આસન, પ્રાણાયામ વગેરે કરવાથી શારીરિક-માનસિક સ્વસ્થતા અને સ્થિરતા વધી શકે છે. એટલે થોડી માત્રામાં આસન-પ્રાણાયામ વગેરે કરવાં, પણ યોગના નામે ચાલતી અકુદરતી પ્રક્રિયા કદી ન કરવી. જેમકે નેતી, ધોતી, બસ્તી, ખેચરી મુદ્રા વગેરે ન કરવાં, ન તો તેણે ભૌંયરામાં કે બંધ કમરામાં પુરાઈ રહેવું. આ બધું બીમારીનું ઘર છે. અકુદરતી છે. યોગના નામે થતી આ કિયાઓથી દૂર રહેવું અને આવી કિયાઓ કરનારા, ખાસ કરીને જાહેરમાં પ્રદર્શન કરનારાઓથી પણ દૂર રહેવું. સહજ જીવન એ જ ઉત્તમ જીવન છે તે હંમેશાં યાદ રાખવું. યોગશિબિરો કે પ્રચારાત્મક યોગી લેબલ-ધારીઓથી પણ દૂર રહેવું.

ગૃહત્યાગ—સાધુ થવું

બને ત્યાં સુધી ગૃહત્યાગ ન કરવો. તેમાં પણ યુવાન પત્ની અને નાનાં બાળકોવાળાએ તો ન જ કરવો. કદાચ કર્કશા પત્ની હોય તો તેના સ્વભાવને સહન કરીને પણ ઘરમાં રહેવું. હા, જો પત્ની વજાદાર ન હોય, ઘણા પ્રયત્નો પણી પણ તે બેવજાપણાથી પાછી ન વળતી હોય તો પતિ પ્રત્યેનો તેનો હક્ક તે ગુમાવી દે છે. પતિ તેની જવાબદારીથી મુક્ત થઈ જાય છે. આવી પત્નીનો ત્યાગ કરવાથી શાંતિ મળતી હોય તો તેમ કરવું. ગૃહત્યાગ કરીને પણ સ્વાશ્રયી જીવન જીવનું. પરિશ્રમનો ત્યાગ ન કરવો. બ્યક્ઝિતગત જીવન માટેની અલ્ય અપેક્ષાઓ રાખી માનવતા, સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે પુરુષાર્થ કરતા રહેવું. આવું કરનારનો ગૃહત્યાગ ધન્ય થઈ જતો હોય છે. માત્ર પેટ ભરવા કે પડ્યા પડ્યા ખાવા માટે ગૃહત્યાગ કરનાર ભારરૂપ બને છે, ભારરૂપ ન થવું. આ જ કારણસર મેં કોઈને સાધુ બનાવ્યો નથી. આ અકુદરતી જીવન છે.

*

3. ધર્મ, ઝડિઓ

હું ધાર્મિક માણસ છું, પણ સંપ્રદાયિક માણસ નથી. મને લાંબા અનુભવો પછી સમજાયું છે કે ભારતનો મુખ્ય ધાર્મિક રોગ, સંપ્રદાયિકતા છે. સંપ્રદાયિકતાથી વિભાજન વધે છે, રાગ-દ્રેષ્ટ વધે છે, પરસ્પરના જઘડા વધે છે, અસ્પષ્ટતા વધે છે, ખર્ચ વધે છે, અનાવશ્યક બાંધકામ વધે છે, સાધુઓ વધે છે, ઉઘરાંશાં વધે છે, આવાં બધાં અનેક અનિષ્ટો ઊભાં થાય છે. એટલે મેં સંપ્રદાયિકતાનો વિરોધ કરી ‘સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતા’નો વિચાર લોકો પણે રાખ્યો છે. ઋષિઓથી માંડિને ગાંધીજી સુધીના અનેક મહાનુભાવો સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતાને પાળતા હતા. મારી દસ્તિએ સાચી ધાર્મિકતા સંપ્રદાય દ્વેષી નથી હોતી પણ સર્વ સંપ્રદાયોને મૂળ ધર્મમાં સહિષ્ણુતા-પૂર્વક સમીકરણ કરનારી હોય છે. જેમ મહાત્મા ગાંધીજીએ સર્વ ધર્મ સમન્વય યા સમભાવનો પ્રયત્ન કર્યો હતો (જે સફળ ન રહ્યો) તેમ મારો પ્રયત્ન છે કે બધા સંપ્રદાયો મૂળ ધર્મ તરફ પાછા વળે અને માનવજીતિને વિભાજનના અભિશાપથી મુક્ત થવા દે. હું સંપ્રદાય-મુક્ત ધાર્મિક હોવા છતાં બધા સંપ્રદાયો પ્રત્યે સહિષ્ણુતાથી વર્તતો રહ્યો છું. સૌની સાથે મારા સારા સંબંધો છે. સૌ કોઈ મને પોત-પોતાના કાર્યક્રમમાં બોલાવે છે, તેને હું મારું સદ્ગુરૂભાગ્ય માનું છું.

ધર્મનાં ત્રણ પગથિયાં

મારી દસ્તિએ ધર્મનાં ત્રણ પગથિયાં છે : 1. કુદરતી ધર્મ, 2. શાસ્ત્રીય ધર્મ અને 3. ઝડિ ધર્મ.

હિન્દુપ્રજા, ધર્મને ‘સનાતન ધર્મ’ એવું નામ આપે છે, પણ સનાતન શબ્દનો કાં તો અર્થ સમજતી નથી અથવા કાં તો પછી તેના તરફ ધ્યાન આપતી નથી. સનાતન એટલે શાચ્છત, કાયમ રહેનારો, આઈ-અંત વિનાનો એવો થાય. ધર્મના નામે અત્યારે જે કાંઈ વિધિ-વિધાનો કર્મકંડ વગેરે થાય છે તે સનાતન નથી. કોઈ સમયે કોઈથી શરૂ કરાવેલું અને પછી કોઈ સમયે સમાપ્ત થઈ જનારું એ તત્ત્વ છે. એટલે સનાતન શબ્દનો સાચો અર્થ તો થાય છે કાયમ કાયમથી ચાલતી, ચાલી રહેલી, ચાલવાની છે તે. એ છે કુદરતી વ્યવસ્થા, જે સનાતન છે.

કુદરતી વ્યવસ્થા

સૃષ્ટિની તમામેતમામ ચેતના, જીવ-જંતુ-પ્રાણીમાત્ર કોઈ ને કોઈ વ્યવસ્થાને આધીન ચાલી રહી છે. આ જે વ્યવસ્થા છે તે કુદરતી છે, તે ધર્મ છે. સૃષ્ટિરચનાની સાથે જ વ્યવસ્થા-રચના પણ થઈ છે. માત્ર ચેતના પૂરતી જ તે સીમિત નથી પણ કણો કણ સાથે જોડાયેલી આ વ્યવસ્થા છે. તે ધર્મ છે. આ ધર્મથી કોણો કયારે શું કરવું, કેમ કરવું, કેટલું કરવું વગેરે નિર્ધારિત છે. આ બધું કરવા માટે કુદરતે (પરમેશ્વરે) આવેગો, લાગણીઓ અને મહત્વાકંક્ષાઓ જેવાં તત્ત્વો પ્રાણીઓમાં મૂક્યાં છે. ભૂખ અને તરસ જેવા આવેગો પ્રાણીઓને ભક્ષય અને જળ તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ગમે તેટલી ભૂખ હોવા છતાં ઘાસભક્ષી પ્રાણીઓ ઘાસ ન મળવાથી શિકાર કરીને માંસભક્ષણ નથી કરી શકતાં. આ શાકાહારીપણું કોઈના ઉપદેશથી કે તેમની પોતાની ઉદારતાથી નથી આવ્યું, પણ કુદરતી વ્યવસ્થાથી આવ્યું છે. તે ચાહે તોપણ તે શિકાર ન કરી શકે, ન માંસભક્ષણ કરી શકે. તે માત્ર ઘાસ જ ખાઈને જીવન જીવી શકે. આવી જ રીતે માંસાહારી પ્રાણીઓ માંસના અભાવમાં ઘાસ, ફળ-ફળાઈ ખાઈને જીવી ન શકે, માંસભક્ષણ અને શિકાર કરવાનું કાર્ય એ તેમની કૂરતા નથી પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. એટલે શિકાર કરવાથી તેમને પાપ નથી લાગતું. કારણ કે જો તેઓ શિકાર ન કરે તો ભૂખે મરી જાય. તેઓ ગમે તેટલું લીલુંછમ ઘાસ મળે તોપણ ખાઈ શકતાં નથી. કારણ કે કુદરતે તેમની વ્યવસ્થા એવી કરી જ નથી. શાકાહારી અને માંસાહારી પ્રાણીઓની સંખ્યાનો અનુપાત પણ કુદરતે ભિન્ન-ભિન્ન કર્યો છે. આંદ્રિકાનાં આવાં પશુઓના અભયારણ્યમાં મેં પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે ત્રીસ લાખ વિવિધ પ્રકારનાં હરણોમાં માત્ર સાતસો સિંહ છે. જરા વિચાર કરો કે ત્રીસ લાખ હરણામાં ત્રીસ લાખ સિંહો હોય તો શું પરિણામ આવે? પહેલા થોડા જ દિવસોમાં બધાં હરણાં શિકાર થઈ જાય અને પછી થોડા જ દિવસોમાં ભૂખ્યા સિંહો મરી જાય. આખી સૃષ્ટિ જ સમાપ્ત થઈ જાય. પણ લાખો વર્ષોથી આ બધાં પ્રાણીઓ ટકી રહ્યાં છે અને સારી રીતે જીવી રહ્યાં છે. કારણ કે કુદરતે એક સંતુલન રચ્યું છે.

બધાં જ પશુ-પક્ષીઓ વગેરેને જેવો આહાર-તૃપ્તાનો આવેગ થાય છે, તેવો જ કામવાસનાનો પણ આવેગ થાય છે, પણ તે નિશ્ચિત સમયે જ થાય છે—વર્ષમાં એકાદવાર. આવા સમયે નર-માદા સંભોગ માટે આકુળ-બ્યાકુળ થઈ જાય છે. આ બ્યાકુળતા, કુદરતી વ્યવસ્થા છે.

કુદરત તેમનો વંશ ચાલુ રાખવા માગે છે, એટલે તેણે જ આ પ્રચંડ આવેગ મૂક્યો છે. આ આવેગના કારણે તેઓ જે સંભોગ કરે છે, તે પાપ નથી, પુષ્ય પણ નથી, મોજશોખ પણ નથી, માત્ર કુદરતે કરેલી એક અનિવાર્ય વ્યવસ્થા છે. ધર્મ છે. ગર્ભાધાન થયા પછી તેઓ જે સંયમથી રહે છે તે તેમનો પુરુષાર્થ નથી, પણ કુદરતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે તે ધારે તોપણ (ऋતુકાળ સિવાય) સંભોગ કરી શકે નહિ. કારણ કે તેમને આવેગ જ નથી આવતો. પશુ-પક્ષીઓમાં કામવાસનાનો આવેગ માદાપ્રેરિત હોય છે. અર્થાત્ માદા જ્યારે રજસ્વલા થાય ત્યારે જ નરને આવેગ આવે. અને માદાને વર્ષમાં (અથવા કુદરતનિર્ધારિત સમયમાં) એક જ વાર રજોદર્શન થાય છે. (સ્વીઓની માફની દર અણવીસ દિવસે નથી થતું.) આજે રજસ્વલા થવાનું સમયનિર્ધારણ તે કુદરતે કર્યું છે. એકને અણવીસ દિવસ અને બીજાને એક-બે કે ત્રણ વર્ષ. ખાસ કરીને ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓને એક જ બચ્યું થાય છે તો માંસભક્તી પ્રાણીઓને ત્રણ-ચાર-પાંચ-છ જેટલાં બચ્યાં થાય છે. કુદરતે બન્નેના ગર્ભાશયમાં આવો ભેટ કર્યો છે. એકમાં એક જ અંડબીજ નીકળે તો બીજામાં બે-ત્રણ-ચાર નીકળે તો કેટલાકમાં (સર્પો વગેરેમાં) દસ-વીસ પણ નીકળે જ્યારે માઇલી વગેરેમાં સેંકડો-હજારો નીકળે.

આ ગ્રમાણો બિન્ન-બિન્ન વ્યવસ્થા સકારણ છે. નિષ્કારણ નથી. માંસભક્તી પ્રાણીઓની માદાને ચાર-છ કે આઈ સ્તન હોય છે, જેથી પ્રત્યેક બચ્યાને ધાવવાનું મળી રહે. બીજી તરફ સ્ત્રીને માત્ર બે જ અને ગાય-બેસ-હરણ વગેરેને ચાર સ્તન હોય છે, જે તેના એક જ બચ્યા માટે પર્યાપ્ત થઈ શકે છે. આ આવેગો ન હોત તો સૃષ્ટિ ક્યારનીયે સમાપ્ત થઈ ગઈ હોત. પણ કુદરત જ આવેગોના દ્વારા સૃષ્ટિકમને ચાલુ રાખે છે. આ સનાતન ધર્મ છે. પૂર્વ કદ્યું તેમ પશુ-પક્ષીઓને માદાપ્રેરિત આવેગ હોય છે. જેમકે સો ગાયો વચ્ચે એક સાંઢ રહે છે. પણ તે કદી કોઈ માદાની છેડતી કે બળાત્કાર નથી કરતો. જ્યારે કોઈ માદા રજસ્વલા થાય અને એક ખાસ પ્રકારની વાસ છોડે ત્યારે જ સાંઢ તેની પાછળ-પાછળ ફરે છે અને પ્રજનનકિયા પૂરી થાય પછી તે બન્ને એકબીજાથી મુક્ત થઈ જાય છે. બાકીના સમયમાં તે ધારે તોપણ પ્રજનન ન કરી શકે, કારણ કે કુદરતે વ્યવસ્થા જ એવી કરી છે. નરને માદાપ્રેરિત આવેગ આવે અને માદાને રજોદર્શનપ્રેરિત આવેગ આવે. તે સિવાય નહિ. આ જ કારણસર સો ગાયો વચ્ચે એકાદ સાંઢ પર્યાપ્ત થઈ જાય. સો ગાયો વચ્ચે સો સાંઢ રાખી શકાય નહિ. વાનરોમાં વધારાના નરવાનરોને કાઢી મૂકવામાં આવે છે. દસ-વીસ વાનરીઓ વચ્ચે માત્ર એક જ નરવાનર રહેતો હોય છે. પેલા કાઢી મુકાયેલા નરવાનરો પોતાનું એક ટોળું બનાવીને અલગ રહેતા હોય છે. આ બહુ તોઝાની, ઉગ્ર અને કૂદાકૂદ કરનારા હોય છે, જ્યારે પેલો વાનરીઓમાં રહેનારો વાનર અપેક્ષાકૃત ડાહ્યો, ગંભીર અને ઠરેલ હોય છે. નરવાનર મરી જતાં વાનરીઓ નવો વાનર શોધી લે છે અથવા સ્વીકારી લે છે. આવું જ સિંહ વગેરે પ્રાણીઓનું પણ હોય છે. બધે જ જોશો તો નરપ્રધાનતા દેખાશે. માદાની પ્રધાનતા ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

આવેગો

માત્ર કામવાસના જ નહિ બાકીના બીજા કોધાદિ આવેગો પણ કુદરતસર્જિત છે અને સૌને થોડી ઘણી માત્રામાં આવતા હોય છે. જીવન માટે તે પણ ઉચિત માત્રામાં જરૂરી છે. પશુ-પક્ષીઓ આ કુદરત-સહજ આવેગોથી પ્રેરાઈને જીવન જીવે છે, જેથી તેમના પ્રશ્નો સરળતાથી ઉકેલાતા રહે છે.

લાગણીઓ

આવેગો ક્ષણિક હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ વગેરેમાં કામવાસના સ્થાયી નથી હોતી તે આપણે જાણ્યું, પણ આટલા માત્રથી જીવસૃષ્ટિ ચાલી શકે નહિ. જીવસૃષ્ટિ ચલાવવા માટે એક બીજું તત્ત્વ છે 'લાગણીઓ.' કામવાસનાના તીવ્ર આવેગથી જે ગર્ભ ધારણ થયો તેના પ્રત્યે એટલી જ તીવ્ર લાગણીઓ પણ ઉત્પન્ન થઈ. પહેલેથી જ પક્ષીઓ માળો બનાવે. તે પણ એવી જગ્યાએ કે જગ્યાનું શત્રુઓ પહોંચી ન શકે. પછી ઈંડાં મૂકવાનાં, પછી તેનું સેવન કરવાનું, ઉડતાં શિખવાડવાનું વગેરે બધું જ કોઈ તીવ્ર

લાગણીઓ દ્વારા થતું હોય છે. માદા, ઈંડાનું કે બચ્ચાનું સાથે તીવ્રતાથી જોડાયેલી રહે છે. તે તેમને મૂકીને ખસતી પણ નથી. કારણ કે કુદરતે મોહ મૂક્યો છે. આવું જ ઘાસભક્ષી તથા માંસભક્ષી પશુઓનું પણ છે. મા, ભૂખી-તરસી હોય તોપણ બચ્ચાનું દૂર ખસતી નથી. કોઈને નજીક આવવા દેતી નથી. બચ્ચાને મોટું કરવું, તેનું ઘડતર કરવું. આ બધું નર-માદા કરે છે. તે કોઈના ઉપદેશથી નથી કરતાં, કુદરત કરાવે છે. તેથી તો આગળની સૃષ્ટિ ચાલે છે. પરમેશ્વરે જે મોહ મૂક્યો છે તે કલ્યાણકારી છે. એ મોહ ન હોત તો ઈંડાનું બચ્ચાને મૂકીને નર-માદા ચાલ્યાં ગયાં હોત. અને સૃષ્ટિ સમાપ્ત થઈ ગઈ હોત. પશુ-પક્ષીઓનો કામાવેગ જેમ કાલિક અને સીમિત છે તેમ તેમનો મોહ પણ કાલિક અને સીમિત છે. બચ્ચું પગભર થયું નહિ કે અલગ થયું નહિ. હવે કાંઈ લેવા-દેવા નહિ. બસ કર્તવ્ય પૂરું થઈ ગયું. આ અનાસક્તિ પણ કુદરતે જ મૂકી છે. જે માણસમાં નથી તે પશુઓ વગેરેમાં છે. નિર્માહી થવા માટે તેમને કથા સાંભળવી નથી પડતી, પોતે વચ્ચે પડીને પણ માદા, નર શિકારીઓથી બચ્ચાની રક્ષા કરે છે. તે કુદરત સહજ છે. આ બધું કુદરતી ધર્મથી થયા કરે છે. કોઈના ઉપદેશથી કે કોઈના નિયંત્રણથી નહિ. ઘણી વાર આણ્ણિકાનાં જંગલોમાં જોયું છે કે પોતાનાં નાનાં બચ્ચાને બચાવવા માદા-હરણ કે નર-હરણ પાછળ પડેલા શિકારીઓથી સિંહ વગેરેની વચ્ચે જાહી કરીને આવી જાય છે, જેથી તેનું બચ્ચું બચી જાય છે. આ કુદરતી લાગણીઓ છે.

કુદરતી ધર્મ અને મનુષ્ય

બાકીની બધી સૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્ય ઘણો જુદો પડે છે. પ્રથમ તો તેના આવેગો માત્ર કુદરતી નથી હોતા. તેની લાગણીઓ પણ કાલિક સીમિત નથી હોતી, વધારામાં તેની પાસે મહત્વાકંક્ષા હોય છે. આ ત્રણના કારણો તે માત્ર કુદરતી વ્યવસ્થાથી જ જીવન નથી જીવતો. તેના આવેગોના ત્રણ સ્તર છે. 1. કુદરતી, 2. કુદરતી પણ વિકૃત અને 3. અકુદરતી. પશુ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યને પણ ભૂખ-તરસ અને કામવાસના વગેરેના આવેગો હોય જ છે. પણ મનુષ્ય તેને વિકૃત કરીને કે અતિરેક કરીને પણ ભોગવે છે. જેમકે ભૂખ ન હોવા છતાં ખાવું. ખા-ખા કરવું, ન ખાવાનું ખાવું. આવું જ પીવાનું. મનુષ્ય કુદરતી આવેગોને વિકૃત કરીને કે અતિરેક કરીને પણ ભોગવે છે. તેની કામવાસના બારે મહિના રહી શકે છે અને દિવસમાં કેટલીયે વાર તે આવેગોને ઊભા કરી શકે છે. આથી પણ વધારે તે અકુદરતી આવેગો પણ ઊભા કરે છે. બધાં જ વસનો અકુદરતી આવેગો છે. દાડુ-બીડી-તમાકુ વગેરે વસનોની તીવ્ર લત લાગ્યા પછી માણસ તેમાં તણાય છે. આ અકુદરતી આવેગોને પૂરા કરવા તે કરવાનું બધું કરે છે એટલે તેને ઉપદેશની અને નિયંત્રણની જરૂર છે.

આવું જ લાગણીઓનું પણ છે. પશુ-પક્ષીઓની લાગણીઓ બચ્ચું પગભર થાય ત્યાં સુધી જ છે. જ્યારે મનુષ્ય ત્રીજી-ચોથી પેઢી સુધી લાગણીઓની તીવ્રતા છોડી શકતો નથી. એટલે તેને ઉપદેશની જરૂર રહે છે.

મહત્વાકંક્ષા

આ બન્ને તત્ત્વો કરતાં પણ મનુષ્યની પાસે એક ત્રીજું તત્ત્વ છે ‘મહત્વાકંક્ષા’ જે પશુ-પક્ષીઓ પાસે નથી હોતી. પશુ-પક્ષીઓને ખાવું-પીવું, સંતાન પેઢા કરવાં, તેમને મોટાં કરવાં અને પછી મરી જવું. કુદરતી કમ પ્રમાણે માત્ર આટલા જ ચક્કરમાં તેમણે જીવવાનું હોય છે. જ્યારે મનુષ્યને ઘણી ઘણી મહત્વાકંક્ષાઓ હોય છે. તે વિશ્વવિજય થવા સિકંદર, નેપોલિયન કે હિટલર થવા માગે છે. તે કોલંબસ, વાસ્કો-દ-ગામા વગેરે થવા માગે છે, તે તેવો થઈ શકે તેવી તેની પાસે શક્તિ પણ છે. એટલે મનુષ્ય માત્ર કુદરતી વ્યવસ્થા પ્રમાણે જીવન જીવી શકતો નથી. તે પોતાની વધારાની વ્યવસ્થા પણ નિર્મિત કરે છે. આ વધારાની વ્યવસ્થા તે શાસ્ત્રીય ધર્મ.

શાસ્ત્રીય ધર્મ

કુદરતી ધર્મની સાથે મનુષ્યોએ પોતાની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવા જે ધર્મ-સંપ્રદાયો રચ્યા, તે ‘શાસ્ત્રીય ધર્મ’ છે. વિશ્વના જુદા-જુદા ભાગોમાં મનુષ્યોએ વધારાની વ્યવસ્થા માટે લિભિત અથવા અલિભિત નિયમો બનાવ્યા. તે શાસ્ત્રીય ધર્મ છે. વિશ્વનું કોઈ પણ શાસ્ત્ર સીધી રીતે ઈશ્વરથી લખાયેલું કે રચાયેલું નથી. કોઈ ને કોઈ માણસના દ્વારા તે પ્રાપ્ત થયેલું છે. બીજું, વિશ્વના બધા શાસ્ત્રીય ધર્મો—જેને હવે આપણે સંપ્રદાયો કહીશું—સૃષ્ટિની શરૂઆતથી ચાલ્યા હોય તેવું નથી, કોઈ સો બસો, હજાર-બે હજાર વર્ષની આજુબાજુથી ચાલતા આવે છે. સૃષ્ટિરચનાને બે અબજથી પણ વધુ વર્ષો થયાં છે, એટલે કોઈ પણ શાસ્ત્રીય રચના બે અબજ વર્ષ જૂની નથી. એવું પણ કહી શકાય કે

બે-ત્રણ કે ચાર હજાર વર્ષથી લિખિત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શરૂ થઈ છે. અને હવે વૈજ્ઞાનિક પ્રવાહમાં ધીરે ધીરે તે પ્રભાવહીન થઈ રહી છે. ભવિષ્યમાં શાસ્ત્રીય ધર્મોનો પ્રભાવ ઓસરતો જશે અને મોટા ભાગની વ્યવસ્થા વૈજ્ઞાનિક દસ્તિકોણથી થશે. મનુષ્યના જીવન ઉપર વિજ્ઞાન સર્વતોમુખી છિવાઈ જશે, પણ હમજાં આપણે શાસ્ત્રીય ધર્મોની થોડી ચર્ચા કરીએ.

શાસ્ત્રીય ધર્મ, માનવજીવન માટે કલ્યાણકારી અથવા અકલ્યાણકારી પણ બને છે, તેને માપવા-સમજવા માટે સર્વ પ્રથમ એ જોવાનું કે તે કુદરતી વ્યવસ્થાથી નજીક છે કે દૂર છે? કુદરતી વ્યવસ્થાથી ધર્મ જેટલો નજીક હશે તેટલો કલ્યાણકારી થશે. જો તે દૂર થઈ જશે તો અકલ્યાણકારી થઈ જશે. આપણે એ પણ યાદ રાખવું પડશે કે કુદરત પણ એક શાસ્ત્ર છે. બલકે તે જ સર્વોપરી શાસ્ત્ર છે. તેનાથી વિમુખ થઈને વ્યવસ્થા ગોઠવનાર અવ્યવસ્થા કરી બેસશે. કુદરતે જે આવેગો બનાવ્યા છે તે સૃષ્ટિકમને ચાલુ રાખવા અત્યંત જરૂરી છે. મનુષ્ય તેને વિકૃત કે અતિરેકપૂર્ણ ન કરી બેસે તેટલી જ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીય ધર્મે કરવાની છે. તેની જગ્યાએ જો તે આવેગોને મૂળમાં જ નાના કરવાની સાધના બતાવે તો તે નિષ્ફળ, થકવી દેનારી અને હાનિકારક થઈ જશે. શાસ્ત્રનો વિધિ-નિષેધ, શું ખાવું અને શું ન ખાવું, કયારે ખાવું, કેટલું ખાવું વગેરે બાબત હોય તે બરાબર છે. પણ ‘આવાનું જ નહિ’ તેવાં વિધાનો કુદરતવિરોધી હોવાથી અકલ્યાણકારી થઈ જશે. કામવાસનાનો આવેગ કુદરતી છે. મનુષ્ય (પ્રાણીઓ નહિ) તેને વિકૃત કે અતિરેકપૂર્ણ રીતે શાંત કરવા પ્રયત્ન ન કરે તેવાં વિધાન શાસ્ત્ર કરે તે યોગ્ય જ છે, પણ સાથે સાથે તે કુદરત સહજ આવેગોનું કુદરતી માર્ગથી શમન કરે તે પણ જરૂરી છે. જો તે સંપૂર્ણ નિષેધ કરશે તો પછી આવેગો વિકરાળ થઈને ખોટ માર્ગ વળી જશે. માત્ર મનુષ્યોમાં જ હોમોસોક્સ, લેસબીયન અને બીજી બધી અનેક પ્રકારની અકુદરતી વિકૃતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ બધું અતિનિષેધનું પણ પરિણામ હોઈ શકે. શાસ્ત્રીય ધર્મનું કામ કુદરતી ધર્મની સાથે માનવીય ધર્મનો તાલમેલ બેસાડવાનું છે. તે આ રીતે બેસાડી શકાય.

સામાજિક જીવનમાં

નર-નારીનું આકર્ષણ અને આવેગો કુદરતી છે. પણ તેથી બળિયાના બે ભાગ જેવી સ્થિતિ ન થઈ જાય એટલા માટે, શાસ્ત્રીય ધર્મ લગ્નવ્યવસ્થા ગોઠવી. પહેલાં સમર્થ પુરુષ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ રાખતો અને ગમે તેને પોતાની બનાવી લેતો, તેમાં ભયંકર મારામારી અને યુદ્ધો થતાં, કબીલાના કબીલા નાના થઈ જતા. આ અનર્થોથી બચવા લગ્નવ્યવસ્થા ગોઠવાઈ, કમે કમે તે પરિષ્કૃત થતી ગઈ અને છેવટે એક પુરુષે એક જ સ્ત્રીની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ. આ કુદરતી વ્યવસ્થાની પૂરકવ્યવસ્થા થઈ કહેવાય. જેમાં સૌનું રક્ષણ અને હિત સચવાયું, પતિપ્રતા અને એક પત્નીક્રત આદર્શોથી લગ્નસંસ્થા વધુ દઢ અને પવિત્ર બની. ‘પરસ્તી માત સમાન’નો આદર્શ સ્થાપિત થયો અને પતિ-પત્નીના સંબંધો સમાજજીવનના મૂલાધાર બન્યા. આ માનવીય વ્યવસ્થા વિશ્વભરના સમાજોમાં એકસરખી નથી રહી, સૌને પોત-પોતાની અલગ-અલગ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી પડી. પણ લગભગ બધે જ પુરુષોની પ્રધાનતા હોવાથી આ આખી વ્યવસ્થા પુરુષપ્રધાન રહી છે. પણ પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થાએ પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે સ્ત્રીની ભૂમિકા ગોઠવી દીધી. તેણે પતિપ્રત તો નક્કી કર્યું પણ પત્નીક્રત નક્કી ન કર્યું, પતિની પાછળ સતી થવું, આજન્મ વિધવા રહેવું, દેવદાસી થવું વગેરે અનેક વ્યવસ્થાઓ એવી કરી જે કુદરતથી વિરુદ્ધની કહેવાય. વળી પાછું આ બધું સંસ્કૃતિના નામે કર્યું, એટલે જડબેસલાક થઈ ગયું. કુદરત કહે છે કે જો વિધુર પુરુષને બીજાં લગ્ન કરવાની દૃઢા થાય તો વિધવાને પણ થાય જ, એકના માટે લગ્નની છૂટ અને બીજાના માટે ધર્મના નામે પ્રતિબંધ એ કુદરતવિરોધી અન્યાય જ કહેવાય.

મંદિરમાં પથ્થરની મૂર્તિ બેસાડી, તેને ભગવાન માનીને થાળ-ભોગ, કેસરસનાન વગેરે થાય તે તો જાણો ઠીક, પણ એ ભગવાનની સાથે કોઈની આઈ-દસ વર્ષની કન્યાને પરણાવી દેવામાં આવે, આવી સેંકડો-હજારો દેવદાસીઓથી મંદિરો ઊભરાતાં હોય. હવે કોઈ એ મંદિરોને શુદ્ધ-પવિત્ર રાખવા માગે તો તે દિવાસ્વાન જોઈ રહ્યા છે. કન્યાઓ યુવાન થતાં જ આવેગોની શિકાર થવાની જ. તેના શિકારીઓ કાં તો સામેથી તેને મળી રહેશે કાં તો પછી તે પોતે શોધી કાઢશે. કુદરતના આવેગો કોઈને પણ છોડતા નથી. આ આખી વ્યવસ્થા જ કુદરતવિરોધી છે. આવી વ્યવસ્થાથી હજારોનાં જીવન ધમરોળાયાં છે અને આજે પણ ધમરોળાઈ રહ્યાં છે. એટલે વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે વિધવા પણ વિધુર પુરુષની માફક પુનઃલગ્ન કરી શકે. પ્રત્યેક પુરુષને જીવનભર કોઈ ને કોઈ સ્ત્રીની અને પ્રત્યેક સ્ત્રીને કોઈ ને કોઈ પુરુષની હુંફની જરૂરત હોય જ છે. આ કુદરતી અપેક્ષા છે. શાસ્ત્રીય ધર્મ આવી અપેક્ષાઓ પૂરી કરવી જોઈએ. જો

આવું ન કરી શકાય તો સમાજ સરવા લાગશે. જ્યાં સ્ત્રી વિનાના પુરુષો અને પુરુષો વિનાની સ્ત્રીઓ અનિયાએ મોટા પ્રમાણમાં રહેતાં હશે ત્યાં અનેક દોષો આવવાના જ છે.

ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક જીવનમાં

ઉપરની વાતો સામાજિક જીવનની થઈ, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં કેટલાક લોકોએ નર-નારીને પરસ્પરની પૂરક માનીને આજીવન સહવાસની વ્યવસ્થા કરી. ઋષિઓ, પયગંબરો, શીખ-ગુરુઓ, સૂક્ષીઓ, સંતો વગેરે મોટે ભાગે સજોડે જીવન જીવ્યા છે. જ્યારે પાછળથી અધ્યાત્મને ત્યાગપ્રધાન બનાવવામાં આવ્યું જેમાં પુરુષે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો જરૂરી બન્યો. આવી જ રીતે મોડે મોડે મોક્ષમાર્ગી સ્ત્રીઓએ પણ પુરુષનો ત્યાગ કરવો જ રહ્યો. સંસાર ભોગવનારને મોક્ષ હોય જ નહિ તેવી ધારણા દફ થઈ અને દીક્ષા-પરિવ્રજ્યા એ જ એક માત્ર કલ્યાણનું સાધન મનાયું. અહોંથી અકુદરતી માર્ગની શરૂઆત થઈ કહેવાય. શરીરમાં સોયા ભૌંકવા કે વાળ જેચવા જેવી કેટલીયે કિયાઓ મોક્ષના નામે થવા લાગી. માણસને કુદરતના સહજ પ્રવાહથી વધુ ને વધુ દૂર લઈ જવામાં આવ્યો. સમાચિનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ નિર્ધારિત કરાયું હોવાથી દેશનો કીમવર્ગ ત્યાગી બન્યો, ત્યાગી થનાર અન્નવસ્ત્ર આવાસની દસ્તિએ પરાવલંબી થઈ જાય, એટલે એક બહુ મોટો પરોપજીવી વર્ગ તૈયાર થયો, વળી પાછો આ વર્ગ સર્વોચ્ચ પૂજ્ય બન્યો. તેણે લોકોને ત્યાગી થવાનો જથ્થાબંધ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો અને સંસારી જીવનને મોહમાયાભર્યું પાપી જીવન સમજાવવા લાગ્યો. આથી યોદ્ધાઓ, સેનાપતિઓ કે વૈજ્ઞાનિકો થવાની જગ્યાએ ત્યાગીઓનાં ટેણેટોળાં થવા લાગ્યાં. આ ટેળાં એમની પોતાની જાણ બહાર રાષ્ટ્રની ગુલામીની ભૂમિકા તૈયાર કરતાં રહ્યાં. કારણ કે તેમના ઉપદેશથી પ્રજા બળવાન, સાહસિક કે મહત્ત્વાકંક્ષી થતી ન હતી પણ દુર્બળ, સાહસહીન અને ઈચ્છાશક્તિ વિનાની થતી હતી. વિદેશી આકાંતાઓને આ રીતે રાજ્ય કરવાનું સરળ કરી આપ્યું. વારંવાર ફરીફરીને એક જ ઉપદેશ અપાયો કે ‘જીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ જ છે.’ બાકીનાં બધાં લક્ષ્યો તરફ ચાલનારને ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકવું પડે છે. એટલે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને માત્ર મોક્ષના લક્ષ્યમાં લાગી જાવ.’ આવા ઉપદેશથી પ્રજામાં રાજકીય, આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, ભૌગોલિક, સામુદ્રી, અંતરીક્ષીય કે સૈનિક લક્ષ્યોની મહત્ત્વાકંક્ષા પેઢા જ ન થઈ. બધા જ મોક્ષ તરફ વળી ગયા, પેલાં વાસ્તવિક લક્ષ્યો તરફ ખાસ કોઈ ન વળ્યું, એટલે દેશ તેને ક્ષેત્રના મહાપુરુષો વિનાનો થઈને ગુલામ થયો, દરિદ્ર થયો, કાયર થયો, અજ્ઞાની થયો.

શાસ્ત્રીય ધર્મના ત્રણ વિભાગ

લગભગ પ્રત્યેક શાસ્ત્રીય ધર્મના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય : 1. માન્યતાઓ, 2. આચારો અને 3. આ બન્નેને પુષ્ટ કરનારી કથાઓ.

1. માન્યતા : પ્રત્યેક ધર્મની કોઈ ને કોઈ માન્યતાઓ હોય જ છે. માન્યતાઓ એને કહેવાય, જેને શ્રદ્ધાથી માની લેવામાં આવે. જેને સાધિત કરવી કરીન થઈ પડે તેને સરળતાથી શ્રદ્ધાના દ્વારા સ્વીકારી શકાય. જેમકે ઈશ્વર વિશે, આત્મા વિશે, લોક-પરલોક, પુનર્જન્મ વિશે, પાપપુણ્ય વિશે વગેરે અનેક ક્ષેત્રોનો સચ્ચોટ વિચાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરી શકે નહિ, એટલે વિશાળ સમૂહને એક બીબાંઢળ વિચારો અને માન્યતાઓ આપવાનું કામ શાસ્ત્રીય ધર્મો અર્થાત સંપ્રદાયો કરતા હોય છે. પૂર્વ કહ્યું તેમ આવાં શાસ્ત્રો કોઈ ને કોઈ મનુષ્ય અથવા મનુષ્યો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. એવા મનુષ્યો લોકોત્તર-દૈવી કે પછી સ્વયં ભગવાનોની કક્ષાએ ગોઠવાતા હોય છે. શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા એટલે કે તે તે પ્રવર્તક વ્યક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા, એવો ભાવ થાય છે. આ કારણો લગભગ બધા જ સંપ્રદાયો પોત-પોતાના પ્રવર્તકનો મહિમા પરમેશ્વર કરતાં પણ વધારે મક્કમતાથી કરતા હોય છે. જીસસના મહિમા વિના માત્ર પરમેશ્વરનો મહિમા ગાવાથી પ્રિસ્તીધર્મ ન બને. આવી જ રીતે પયગંબર સાહેબ (સ.અ.વ.)નો જ્યાઝ્યકાર કર્યા વિના ઈસ્લામની રજૂઆત કરવી કરીન થઈ જાય. મુસ્લિમોની કવ્યાલીઓ સાંભળશો તો ખ્યાલ આવશે કે તેઓ અલ્લાહ કરતાં પણ વધુ કવ્યાલીઓ પયગંબર સાહેબની ગાય છે. આવું જ બુદ્ધ અને મહાવીર વિના બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મની વિચારણા કે પ્રસ્થાપના ન થઈ શકે. હિન્દુઓના ભાગે આવી કોઈ એક નિશ્ચિત વ્યક્તિ નથી, તેના ઘણા ઋષિઓ અને ઘણા અવતારો છે, એટલે તે જુદા-જુદા અવતારો કે ઋષિઓ વગેરેના માધ્યમથી પોતપોતાની માન્યતાઓ પ્રસ્તુત કરે છે. ઘણા હોવાથી માન્યતાઓ પણ ઘણી થઈ ગઈ છે. જેથી સહિષ્ણુતાની સાથે અસ્પષ્ટતા પણ ઘણી આવી ગઈ છે.

વિશ્વભરના બધા જ શાસ્ત્રીય ધર્મોની માન્યતાઓ, ઈશ્વર-આત્મા-પરલોક-પાપ પુણ્ય વિશે એકસરખી નથી, ઘણી વાર તો પરસ્પરની વિરોધી પણ છે. એ જ બતાવે છે કે આ બધા પ્રવર્તકો ગમે તેટલા મહાન હોય તોપણ દેશ-કાળ અને પરિસ્થિતિ-સાપેક્ષ તેઓ જ્ઞાનચર્ચા

કરતા હતા. ‘તે જ એક માત્ર સત્યવક્તા હતા’, ‘તેમનું જ વાક્ય છેલ્દું સત્ય છે’, ‘તેમાં એક માત્રાનું પણ પરિવર્તન કરી શકાય નહિં’ આવી ધારણાઓ અનિવાર્ય રીતે બધા જ શાસ્ત્રીય ધર્મોના આચાર્યો વગેરે કરતા રહે છે. આના કારણે સદીઓ સુધી એકનું એક તત્ત્વ સ્થિર થઈ જાય છે. જે પ્રજાને સ્થાયી અથવા સ્થળિત કરી નાખે છે. ઘણી વાર આવી બિન્નભિન્ન માન્યતાઓની પકડ, અનુયાયીઓના મગજ ઉપર એટલી ભયંકર રીતે બેસી ગઈ હોય છે કે તે બીજી માન્યતાને જરાપણ સહન કરી શકતો નથી. ધર્મના દ્વારા આ રીતે માણસ-માણસ સાથે આખલાબાળ કરતો થઈ જાય છે. કુદરતી ધર્મમાં માન્યતાઓને બહુ સ્થાન જ નથી. પશુ-પક્ષીઓ વગેરે કદી માન્યતાઓ માટે લડતાં-ઝડપતાં જોવા નહિં મળે. પણ માણસ કંઈ પશુ-પક્ષી નથી, તેને નિશ્ચિત માન્યતાઓ હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો ધર્મના દ્વારા મનુષ્યને સુધારવામાં જ્યાં મહત્વપૂર્ણ કાર્ય થતું રહ્યું છે, ત્યાં માનવસમાજને જકડી રાખી પ્રગતિને સ્થળિત કરવાનું કામ પણ ધર્મોએ જ કર્યું લાગે છે. જે પ્રજા જેટલી ચુસ્ત ધાર્મિક હશે તે પ્રજા તેટલી જ પછાત પણ હશે. ધર્મની પરવા કર્યા વિના જે લોકો સહન કરીને પણ પ્રયોગશાળા તરફ વળ્યા તેઓ જ પ્રગતિશીલ થઈ શક્યા.

2. આચારો : શાસ્ત્રીય ધર્મોનું બીજું ઘટક આચારો છે. ગર્ભધાનથી મૃત્યુ પર્યત અને તે પછી પણ કેવા કેવા આચારો આચરવા તથા કેવા ન આચરવા તેની સ્પષ્ટતા ધર્મો કરે છે. જે આચારોને આચરવાના હોય છે, તે વિધિ અને જેને નથી આચરવાના હોતા તે નિષેધ કહેવાય છે. આમ વિધિ-નિષેધ જ પુષ્ય-પાપ થઈ જાય છે. આ પણ બધા ધર્મોના સરખા નથી હોતા. એક તરફ જીવદ્યાવાદી કીડી-મકોડી તો શું લીલોતરીને પણ ખાવામાં પાપ માને છે, તો બીજી તરફ વિશ્વનું બધું જ ચળ-અચળ માણસો માટે બનાવ્યું છે, એટલે થોડાક અપવાદ સિવાય બધું ખાવાની છૂટ છે એમ માનીને વધુમાં વધુ માંસાહાર કરનારા ધર્મો પણ છે. (1) પ્રતિદિન ત્રણ વાર સ્નાન કરવું જોઈએ, (2) પ્રતિ સપ્તાહ એક વાર સ્નાન કરવું જોઈએ અને (3) સ્નાન કરાય જ નહિં. આમ બિન્ન-ભિન્ન આચારો છે. કોઈ પૂર્વ દિશાને પવિત્ર માને છે તો કોઈ પદ્ધિમને પવિત્ર માને છે. કોઈ મૂર્તિપૂજાને જરૂરી માને છે તો કોઈ મૂર્તિપૂજાને ન માનવાની જરૂરિયાત માને છે તો વળી કોઈ મૂર્તિઓને તોડી નાખવામાં પુષ્ય માને છે. કોઈ બ્રહ્મચર્યને સર્વોત્તમ જીવન માની તેવી પ્રેરણા આપે છે, તો કોઈ લગ્નજીવન અને તે પણ અનેક સ્ત્રીઓ સાથેનું લગ્નજીવન શ્રેષ્ઠ માને છે. કોઈ યુદ્ધ કે હિંસાનો સંદર્ભે ત્યાગ માને છે તો કોઈ ધર્મ યુદ્ધ કે જેહાદને હિંસા ન માનતાં મહા પુષ્ય માને છે, કોઈ સગોત્ર વિવાહને હીન માને છે તો કોઈ કક્ષા-મામાના દીકરા-દીકરીઓના વિવાહને પણ સ્વીકારે છે. કોઈ મડાંને દાટવામાં માને છે તો કોઈ બાળવામાં માને છે. સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરનારને જણાશો કે શાસ્ત્રીય ધર્મોએ પરસ્પરમાં મેળ ખાય તેવા તથા મેળ ન ખાય તેવા પણ ઘણા આચારો સ્થાપિત કર્યા છે. આમાં જે કુદરતની નજીક આચારો હશે તે વધુ સુખ-સગવડ આપનારા થઈ જશે અને જે કુદરતથી દૂર ખસતા-ખસતા કુદરતવિરોધી થઈ ગયા હશે તે પ્રજાને ત્રાસ આપતા થઈ જશે. પૂર્વ કદ્યું તેમ આ આચારો જ પાપ-પુષ્ય બની જતા હોય છે, એટલે બધાંનાં પાપ-પુષ્ય પણ સરખાં નથી હોતાં. કોઈ લાખ પ્રયત્ન કરે તોપણ બધા જ આચારોને સનાતન બનાવી શકતા નથી. દેશ-કાળની તેના ઉપર અસર પડતી જ હોય છે. પહેલાં લોકો શૌચકિયા પછી માટીથી હાથ શુદ્ધ કરતા, હવે સાબુ આવી ગયો. હજુ પણ માટીની જ હઠ રાખનારા, બાથરૂમના નળ સીડાવી દેશો, એટલે ચાલશે નહિં, પહેલાં પાટલા ઉપર બેસીને જમતા તો હવે ટેબલ-ખુરશી ઉપર બેસીને જમવાનું ચાલે છે. પહેલાં વિધવા-વિવાહ નહોતો થતો તો હવે થવા લાગ્યો છે. આમ અનેક આચારો સમયની સાથે બદલાતા હોય છે અથવા સમાપ્ત થઈ જતા હોય છે. તો વળી કેટલાક નવા આચારો પણ ઉદ્ભવતા હોય છે. જે લોકો આચારવ્યવસ્થાને ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા માનીને સતત એકધારી ચાલુ રાખવા માગે છે, તે પ્રજાને જકડી રાખી સ્થળિત કરી અંતે પછાત બનાવી દેતા હોય છે. તો બીજી તરફ જે લોકો રોજ નવા-નવા આચારો આચરતા હોય છે તે સ્થિરતા ગુમાવીને અસ્થિર જતા હોય છે. જરૂરી છે બન્ને વચ્ચેનો દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણેનો મધ્યમ માર્ગ.

3. કથાઓ : લગ્નભગ બધા જ શાસ્ત્રીય ધર્મોની પાસે કથાઓ હોય છે. ઘણી વાર આ કથાઓ માન્યામાં ન આવે તેવી પણ હોય છે, જેને મિથ કહી શકાય. કુંવારી માતાને પુત્ર થવો, મંત્રથી પુત્ર થવા, કોઈનું ગળું કાપીને કોઈનું ગળું બેસાડી દેવું, ત્રણસો વાંસ ઊંચું શરીર હોવું અને લાખ્યો વર્ષનું આયુષ્ય હોવું, સ્વર્ગમાં સર્વનો પ્રવેશ અને તેના કહેવાથી કોઈ સ્ત્રીએ કશુંક ખાદું અને તેથી પૃથ્વી ઉપર પતન થવું. આવી બધી અસંખ્ય, ગણી ગણાય નહિં અને વીજી વીજાય નહિં તેવી અને તેટલી કથાઓ પ્રત્યેક શાસ્ત્રીય ધર્મો પાસે રહે છે. સતત એકની એક કથા સાંભળ્યા કરવાથી તે સાચી લાગે છે અને દઢ થઈ જાય છે, એટલે અનુયાયીઓને કશી શંકા-કુશંકા નથી થતી, શંકા-કુશંકા કરનારને પાપી માનવામાં આવે છે એટલું જ નહિં કેટલીક પરંપરામાં તો તેને ભયંકર દંડ પણ આપવામાં આવે છે. એટલે

મીથકથાઓ પરમ સત્યકથાઓ થઈને લોકબુદ્ધિમાં પ્રસ્થાપિત થઈ જાય છે. અહીંથી અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનરક્ષા શરૂ થાય છે. કમે કમે આવી કથાઓ જન્ય માન્યતાઓ અને વૈજ્ઞાનિક તથ્યો વચ્ચે વિરોધ થવા લાગે છે. જેનું પરિણામ સંઘર્ષમાં આવે છે. બળવાન દુર્ભળને દબાવે છે, 'સત્ય અસત્યને દબાવે છે', તેવું કહેવું સર્વાશમાં સત્ય નથી. સત્ય કે અસત્ય બન્નેમાંથી જે બળવાન હશે તે બીજાને દબાવશે. જે શાસ્ત્રીય ધર્મોએ વિજ્ઞાનને દબાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી તેમણે પ્રજાને લાંબો સમય જકડી રાખી. જે વિજ્ઞાને શાસ્ત્રીય ધર્મોની પોકળ માન્યતાઓને પોકળ ઠેરવી અને પ્રજાને જગડી તે પ્રગતિશીલ થયું. હવે આવનારો સમય શાસ્ત્રીય ધર્મોનો નહિ, પણ વિજ્ઞાનનો છે. પ્રત્યેક કથા, ઘટના, આચાર વગેરેને વૈજ્ઞાનિક દાખિથી ચકાસવામાં આવશે જ અને વિજ્ઞાન તથા માનવતા તરફ પ્રજા વધુ ને વધુ વળશે.

રૂઢિઓ

ધર્મનું ત્રીજું સોપાન રૂઢિઓ છે. કુદરતી વ્યવસ્થા પછી શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરતાં પણ વધુ પકડ જમાવતું ત્રીજું તત્ત્વ રૂઢિઓ પ્રત્યેક પરંપરામાં થોડીઘણી તો હોય જ છે. જન્મથી માંડીને મૃત્યુ પર્યત થનારા રીતિ-રિવાજો મોટા ભાગે રૂઢિઓ કહેવાય છે. જેમ કે બાળક જન્મે ત્યારે થાળી વગાડવી, સાકર વહેંચવી, તેનું નામ પાડવું, લગ્ન વખતે સાસુ દ્વારા વરનું પોંખાવું, નાક પકડવું કે બીજા રીત-રિવાજો, થાપા લગાવવા, મામા દ્વારા કન્યાને તેડીને ચોરીમાં લાવવી, ખાવું-ખવડાવવું વગેરે રૂઢિઓ છે. આપણા જાગ્રત્તાં-અજાગ્રત્તાં આવી અનેક રૂઢિઓ, જે પોતપોતાના રીતિરિવાજો તરીકે ઓળખાય છે, તે આપણા જીવનમાં કામ કરતી હોય છે. ઘણા લોકો તેને ડોશીશાસ્ત્ર પણ કહે છે. એક કાશીશાસ્ત્ર અને બીજું ડોશીશાસ્ત્ર. ઘણી વાર કાશીશાસ્ત્ર કરતાં ડોશીશાસ્ત્રની પકડ વધારે જોવા મળે છે.

ધર્મની સાર્થકતા-સફળતા શેમાં ?

ધર્મની સાર્થકતા અને સફળતાને માપવાનાં બે મુખ્ય તત્ત્વો છે : કુદરત અને માનવતા. જો તેનાં મૂળ કુદરતી વ્યવસ્થાની ધરતીમાં હશે તો અને જો તેનાં પાંદડાં માનવતાવાદી આયામમાં હશે તો તે સાર્થક ધર્મ થઈ શકશે. પણ જો આ બેમાંથી એકે નહિ હોય તો તે ધરાર નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરશે.

હવે ધર્મની સાર્થકતા અને સફળતાને માપવાનાં બીજાં બે ઘટકો વિશે વિચાર કરીશું. એક છે રાષ્ટ્રવાદ અને બીજું છે વિજ્ઞાનવાદ.

ધર્મ રાષ્ટ્રવાદી છે? અર્થાત્ રાષ્ટ્રની અપેક્ષાઓ પૂરી કરી શકે છે? માનો કે રાષ્ટ્રને અનાજ જોઈએ, જો ધર્મ, જેતી-વાડીને પાપ માનીને તેને રોકતો હશે તો તે રાષ્ટ્રની અપેક્ષા પૂરી કરી શકશે નહિ. ઉપનિષદોમાં જણાવ્યું છે કે 'અન્ બહુ કુર્વિત' અર્થાત્ અનાજ ઘણું પેદા કરો. આ રાષ્ટ્રવાદની પુરવણી થઈ. ઉત્તમ ખેતીનું સૂત્ર નીકળ્યું અને રાષ્ટ્ર ધન-ધાન્યથી ભરપૂર થઈ સ્વાવલંબી થયું. આ થયો રાષ્ટ્રવાદ. પણ ધર્મ કહ્યું કે ખેતી ન કરશો. મહાપાપ લાગશે અને લોકો ખેતી વિમુખ થયા. હવે ભૂખે મરવાના દિવસો આવ્યા. રાષ્ટ્ર લાચાર અને દુર્ભળ થશે. કારણ કે ધર્મ, જેતીવાડીથી વિરુદ્ધ આદેશ આપે છે. રાષ્ટ્રને ખેતી માટે, પીવા માટે અને ઉદ્ઘોગો માટે પાણીની જરૂર છે, એટલે મોટા-મોટા બંધ બંધવા, નહેરો કાઢવી અને રાષ્ટ્રને લીલુંછમ કરવું તે જરૂરી છે. પણ ધર્મ આવા બંધોનો વિરોધ એટલા માટે કરે છે કે તેમાં માછલાં વગેરે જંતુઓ પડશે અને લોકો તેમને પકડીને ખાશે એટલે હિંસા થશે. પાપ લાગશે. માટે સરદાર સરોવર જેવા બંધોનો પ્રગટ અથવા અપ્રગટ વિરોધ કરીને તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ રાષ્ટ્રહિત ન કહેવાય. રાષ્ટ્રહિત અને ધર્મવ્યવસ્થા પરસ્પરમાં વિરોધી ન હોવાં જોઈએ. જો હશે તો ધર્મ, રાષ્ટ્રને હાનિકર્તા થઈ જશે. શત્રુઓના દ્વારા થનારી હાનિ કરતાં પણ આ વૈચારિક હાનિ વધુ ભયંકર હશે.

માનો કે રાષ્ટ્રને હજારો વીર સૈનિકોની તથા શાસ્ત્રોની જરૂર છે. પણ ધર્મ, અનુયાયીઓને સૈનિક થવા, શાસ્ત્ર ધારણા કરવા જરાય પ્રોત્સાહિત નથી કરતો, ઊલયાનું તે હતોત્સાહિત અથવા નિષેધ કરે છે, તો રાષ્ટ્ર દુર્ભળ થઈને ગુલામ થશે. આવી જ રીતે ખેગ વગેરે રોગ ફેલાવનારા ઉંદરો, હડકાયાં કૂતરાં, ખેતીનો નાશ કરનારાં પ્રાણીઓ વગેરેનો નાશ કરવો રાષ્ટ્રહિતમાં જરૂરી છે. પણ જો ધર્મ આડે આવશે તો તેથી ઉંદરો, હડકાયાં કૂતરાં વગેરે વધી જશે અને રાષ્ટ્રને રોગિષ અને દુઃખી કરી નાખશે. આવી અનેક વાતોથી ધર્મની સફળતા-નિષ્ફળતાને માપી શકાય. તટસ્થ બુદ્ધિથી જો ડાખ્યા માણસો વિચાર કરશે તો જણાશે કે, આપણો આપણી ધાર્મિક વ્યવસ્થાથી સુખી ઓછા પણ દુઃખી વધારે થઈએ છીએ. જ્યાં સુધી ધર્મવ્યવસ્થાને કુદરત-સાપેક્ષ, માનવતાલક્ષી, રાષ્ટ્રલક્ષી બનાવવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી પ્રજા જેમ વધુ ચુસ્તીથી ધર્મ પાળશે તેમ તેમ વધુ દુઃખી થતી જશે.

આવી જ રીતે ધર્મને વિજ્ઞાનસંક્ષિપ્ત બનાવવો પણ જરૂરી છે. વિજ્ઞાનવિરોધી માન્યતાઓ (માનો કે કોઈ કહે કે આ પૃથ્વી ગોળ નહિ પણ રકાબી જેવી ચપટી છે. પૃથ્વી નહિ પણ સૂર્ય ફરે છે વગેરે), તેવા જ આચારો વગેરે પાળવાથી પ્રજા વધુ ને વધુ દુઃખી થતી જશે. મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ એવી રીતે કરવામાં આવે કે જેથી ગંદકી વધે અને આજુબાજુના લોકો દુઃખી થાય તો આવા આચારો લોકવિરોધી થઈ ઘૂણા વધારનારા થઈ જશે. પોતાના આચારથી લોકો દુઃખી ન થાય, કોઈને અગવડ ન થાય તે જોવું પણ જરૂરી છે.

*

4. સત્ય

સત્યના ત્રણ સ્તર છે : 1. સાચું બોલવું, 2. પદાર્થ સત્ય અને 3. સાચું આચરણ કરવું.

1. સાચું બોલવું : એ સત્યનું પ્રથમ સોપાન છે. જુહું બોલવું એ પાપ છે. જેવું જોયું હોય, જેવું અનુભવું હોય, જેવું વિચાર્યું હોય તેવું જ બોલવું તે સત્ય છે. જોયું, અનુભવું અને વિચાર્યું હોય તેનાથી ઊલટું બોલવું તે અસત્ય છે. અસત્યથી બ્યવહાર લાંબો ચાલે નહિ. સત્યથી લાંબો ચાલે. એટલે ધર્મનો મૂલાધાર સત્ય કહ્યું છે. સત્ય વિનાળો ધર્મ પાખંડ છે. નિસ્તેજ છે. હજારો મંદિરો, યજ્ઞો, સપ્તાહો કે સમૈયા કરો પણ મૂળમાં સત્ય ન હોય તો તે બધું વર્થ છે. ભારતમાં ‘ઓવર’ ધાર્મિકતા હોવા છતાં સારાં પરિણામ નથી મળતાં તેનું ખરું કારણ આ બધું સત્ય વિનાનું હોય છે તે છે.

પણ સત્ય બોલવા માટેનું વાતાવરણ પણ હોવું જરૂરી છે. આ વાતાવરણ ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીયક્ષેત્રમાંથી નિર્મિત થતું હોય છે. જો ધર્મ, પાખંડી થઈ જાય અને સમાજ દંભી થઈ જાય અને રાજસત્તા ભષાચારી થઈ જાય તો સત્ય બોલવાનું વાતાવરણ જ ઊભું ન થાય.

માનો કે કુંતાજીને સૂર્ય દ્વારા કર્ણ પ્રાપ્ત થયો. તેમણે તરત જ પેટીમાં મૂકીને તેને નદીમાં પદ્ધરાવી દીધો. કારણ કે સત્ય બોલીને જીવી શક્ય તેમ હતું જ નહિ. રાષ્ટ્ર, ધર્મ અને સમાજે જે આદર્શો સ્વીકારેલા તે પતિત્રતાના હતા, તેમાં કોઈ કુંવારી કન્યા માતા બને તે સ્વીકાર્ય જ ન હતું. એટલે કર્ણને માતૃસુખ અને કુંતીને પુત્રસુખ ખોવું પડ્યું. વાતાવરણ જ એવું હતું કે લોકો સત્યને સ્વીકારી જ ન શકે. મેં આદ્ધ્યકામાં કેટલીયે કુંવારી માતાઓને પૂરા સન્માન સાથે સમાજમાં રહેતી, નોકરી-ધંધો કરતી જોઈ, કારણ કે ત્યાં પતિત્રતા-પણાનો આદર્શ ચુસ્ત રીતે લાગુ કરાયેલો નથી. આવી કુંવારી માતાઓનાં મા-બાપ તેના બાળકને બહુ વહાલથી ઉછેરીને મોટું કરે છે. કોઈને કશું કલંક ન લાગે. આવી સ્વી સાચું બોલી શકે, કારણ કે ત્યાં સાચું બોલવાનું વાતાવરણ છે. સાચું બોલવાથી તેનો ત્યાગ કે તિરસ્કાર નથી થતો. આ જ વાતાવરણ અહલ્યાના પક્ષે નથી. અહલ્યાને ભયંકર ત્યાગ, તિરસ્કાર અને નફરત ભોગવવાં પડ્યાં, એ તો સારું થયું કે એને શ્રીરામ મળ્યા અને ઉદારમતવાદી શ્રીરામે તેનો પુનરુદ્ધાર કરી પુનઃપ્રતિષ્ઠા અપાવી, પણ આ જ શ્રીરામ પોતાની નિર્દોષ પત્ની સીતાજીને બચાવી ન શક્યા. વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હશે. અહલ્યાવાળા અરણ્યનું અને અયોધ્યાનું વાતાવરણ લિન્ન હશે! જોકે મહાપુરુષ એ છે કે જે પોતે આગવું વાતાવરણ ઊભું કરે. સામાન્ય પ્રજા તો વાતાવરણમાં તણાતી જ હોય છે.

પદ્ધિમાં કોઈ પણ કન્યા, પોતાના અનેક બોયફેન્ડની વાતો કે ચિત્રો થનારા પતિને બતાવી શકે છે. કારણ કે ત્યાં આ બધું સ્વીકાર્ય છે. બન્ને પક્ષે આવું થઈ શકે છે તેવી માન્યતા હોવાથી સાચું બોલવાનું વાતાવરણ નિર્મિત થયું છે. આપણા પક્ષે કન્યા અક્ષતયોનિ હોવી જોઈએ જો આવું ન હોય તો તે મહાભાઈ, કુલયા થઈ જાય અને ઘૃણાનું કારણ બને. એટલે સાચું બોલવાનું વાતાવરણ જ નથી. સાચું બોલ્યા નહિ કે મર્યાદા નહિ. એટલે માત્ર ‘સત્યમૂર્વદ’ એમ કહીને સાચું બોલવાનો ઉપદેશ આપવા માત્રથી સત્યની સ્થાપના નથી થઈ શકતી.

કોર્ટોમાં ધર્મગ્રંથોની સાક્ષીએ સત્ય બોલવાની પ્રતિશા લેવડાવાય છે, પણ માફિયા ગુંડાગેંગની સામે સત્ય બોલવાનો અર્થ પ્રાણથી હાથ ધોવાનો હોવાથી લોકો સાચું બોલી શકતા નથી. કારણ કે સત્ય બોલવાનું વાતાવરણ જ નથી. જો સરકારે આ માફિયાઓનો કાંટો કાઢી નાખ્યો હોત તો સત્ય બોલવાનું વાતાવરણ ઊભું થાત. તો સાક્ષીએ સાચું બોલી શકત. પણ સરકાર પરાક્રમ વિનાની નમાલી છે, એટલે માફિયા વધી ગયા છે. હવે સત્યની સ્થાપના ન થઈ શકે. હવે જો માફિયાઓને સમાપ્ત કરવા હોય તો ન્યાયાલયોના દ્વારા નહિ, એન્કાઉન્ટરના દ્વારા જ સમાપ્ત કરી શકાય. એન્કાઉન્ટરનાં જોખમો ઘણાં છે, તેમ છતાં દુર્બળ સરકારો શરૂથી જ પ્રશ્નોને ઉકેલી શકતી નથી હોતી, એટલે અંતે આ બીજું પેટા સત્ય આચરવું પડે છે. આ કોઈ સારી વાત ન કહેવાય પણ જો આ પણ ન કરાય તો પછી પ્રજાને માફિયાઓના ચરણો જ છોડી દેવાનું થાય. આવી રીતે ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, આધ્યક્ષ વગેરે ક્ષેત્રોમાં સત્યની સ્થાપના કરવી હોય તો પહેલાં સત્યનું વાતાવરણ પ્રસ્થાપિત કરવું જરૂરી છે. આ કાર્ય ઉપરના તે તે નેતાઓથી જ થઈ શકે. તેમનાં પોતાનાં આચરણો અને વિધાનોથી. જેમ જેમ ઉપરનો વર્ગ દંભી, આંદબરી અને પાખંડી થતો જશે તેમ તેમ સત્ય દુર્બળ થતું જશે. સત્ય, ધર્મ અને ન્યાય એક

જ ત્રિપોર્થના ત્રણ પાયા છે. ધર્મની સ્થાપના કે ધર્મનો પ્રચાર પૂજા-પાઠ, હોમ-હવન કરવાથી નથી થતાં, પણ સત્યની સ્થાપનાથી થાય છે. સત્યની સ્થાપના વિનાનાં બાકીનાં બધાં કર્મકંડો એકડા વિનાનાં મીડાં જેવાં છે, આપણે ત્યાં મીડાંનો તો મોટો ઢગલો છે. પણ એકડો નથી. એટલે ન્યાય અને ધર્મ બન્ને નથી. હા, સંપ્રદાયોનો બહુ મોટો ઢગલો થઈ રહ્યો છે. ધર્મ વિના કલ્યાણ નથી પણ સત્ય છે ક્યાં?

2. પદાર્થ સત્ય : બીજું સત્ય, એ પદાર્થ સત્ય છે. જેમકે ઈશ્વર, આત્મા, જગત વગેરેને સત્ય માનવું કે અસત્ય માનવું? કેટલાક લોકો ઈશ્વરને પરમ સત્ય માને છે સાથે સાથે જીવાત્મા અને જગતને પણ સત્ય માને છે. આ રીતે તેમની માન્યતા બંધાય છે, અને પછી તેમાંથી જીવનપદ્ધતિ નિર્ધારિત થાય છે. આ પદાર્થ સત્ય છે.

કેટલાક લોકો ઈશ્વરને અસત્ય માને છે. આત્માઓ તથા જગત સત્ય છે. આ દસ્તિએ તેમના બ્યવહારો નક્કી થાય છે.

કેટલાક લોકો માત્ર ભૌતિક તત્ત્વો એટલે કે જગતને જ સત્ય માને છે, ઈશ્વર અને જીવાત્માઓને અસત્ય માને છે. આવી માન્યતાથી તેમના જીવનમાં ઉપાસના, કર્મકંડ, પરલોક, પુનર્જન્મ, કર્મફળ વગેરેની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. તેમનાં સુખો, ભૌતિક પદાર્થો સુધી જ સીમિત રહી જાય છે.

આમ પદાર્થો વિશેની બિન્ન-બિન્ન માન્યતાઓ ધરાવતા હજારો મતો-પંથો-સંપ્રદાયો, આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં વિદ્યમાન છે.

કેટલાક લોકો બ્રહ્મને તો સત્ય માને છે, પણ જગતને અસત્ય નહિ, પણ મિથ્યા માને છે. મિથ્યા એટલે સદ્-અસદ્ધી વિલક્ષણ. જોકે સદ્ધી વિલક્ષણ અસદ્ હોય અને અસદ્ધી વિલક્ષણ સદ્ હોય, સદ્ અસદ્ વિલક્ષણ કશું હોય જ નહિ. આ માત્ર વાણીવિલાસ છે, આવા વાણીવિલાસથી ભારતીય દસ્તિને ગુમરાહ કરવામાં આવી છે. જેના પરિણામે પ્રજા ગુલામ અને દુઃખી થતી રહી છે. ‘પદાર્થ સત્ય’ને સાચા અર્થમાં સ્વીકાર કરવાથી ‘સત્યમેવ જ્યાતે’નો સિદ્ધાંત પ્રજાજીવનમાં સફળ થાય છે.

મારી દસ્તિએ પરમેશ્વર પરમ સત્ય છે. જીવો પણ સત્ય છે, પણ તે રસાયણિક છે. નિશ્ચિત રસાયણોના યોગથી જીવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જેમકે મગમાં ભૂડ, ચોખામાં ઈયળ, ઘઉંમાં વાંતરી, ફળ-ફળાદિમાં જે તે કીડા, ચોમાસામાં અસંખ્ય જાતજાતનાં જંતુઓ. ખેતી ઉપરની અસંખ્ય જીવાતો, શરીર ઉપરના બોકેટેરિયા, માથાના વાળની જૂ, કપડાંની જૂ, માંકડ-મચ્છર-ચાંચડ આવા બધા અનંત પ્રકારના જીવો તે તે પ્રકારનાં રસાયણો વગેરે મળવાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેમનો કોઈ પૂર્વજન્મ કે ઉત્તરજન્મ નથી હોતો. કુદરતી પ્રક્રિયા પ્રમાણે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બધાને પોષવાથી પુષ્ય ન લાગે. હા, અસુવિધા અને દુઃખો વધી જાય. ગાય વગેરેને કરડનારી બગાઈઓ, જુંગોડા, ઈતરડીઓ વગેરે આવાં જ દુઃખદાયી જંતુઓ છે, તેને પોષવાનાં ન હોય. કદાચ કોઈને પોષવાનાં જ હોય તો પોતાના શરીર ઉપર પોષે. ગાય વગેરે પ્રાણીઓને એમના ત્રાસથી છોડાવે.

અમેરિકામાં એક મોટી ગૌશાળા જોવા જવાનું થયું. તેમાં પચાસેક હજાર ગાયો હશે. પણ એક પણ ગાયને આવા પ્રકારનું એક પણ જંતુ હેરાન કરતું ન હતું. એ લોકોએ આવાં જંતુઓનો સંદર્ભના નાશ કરી નાખ્યો હોવાથી બધી ગાયો સુખી હતી, જ્યારે આપણી પાંજરાપોળોમાં મેળે જાતે અસંખ્ય જીવાતોથી પગ કૂટતી, કાન ફિકડાવતી અને પૂંછદાં વીંઝતી અશાંત અને દુઃખી ગાયો જોઈ છે. તેના બ્યવસ્થાપક દયાળું છે. પણ એ જેટલી દયા ગાયો વગેરે માટે રાખે છે, તેટલી જ દયા, જુંગોડા, બગાઈઓ, ઈતરડીઓ વગેરે માટે પણ રાખે છે, કારણ કે બધામાં એકસરખો આત્મા છે અને પૂર્વના લેણાદેણીના યોગે ભેગાં થયાં છે, એવું માને છે. મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે હું આવું માનતો નથી. આ બધાં ડંખ દેનારાં અને લોહી ચૂસુનારાં જંતુઓ પૂર્વનાં કર્મો પૂરાં કરવા નથી આવ્યાં, પણ અસ્વચ્છતા અને બિનકળજીથી ઉત્પન્ન થયાં છે. તેમનાથી છુટકારો મેળવવાથી પાપ ન લાગે. આપણી આશ્રિત ગાયો વગેરે પશુઓને સુખપૂર્વક રાખવાનું એ આપણું કર્તવ્ય છે. તેમને દુઃખ દેનારાં તત્ત્વોથી તેમની રક્ષા કરવી એ પણ આપણનું કર્તવ્ય છે. એ આપણે આપણનું કર્તવ્ય ન બજાવીએ તો પાપ લાગે. ખરું પાપ આ છે, એટલે જીવાત્મા એ નિશ્ચિત રસાયણોના મેળથી ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થનારાં તત્ત્વો છે. સનાતન નથી. હા, પ્રક્રિયા સનાતન છે. માનો કે જે મચ્છર આજે થયો તે ફરીને પાછો થવાનો નથી પણ મચ્છર ઉત્પન્ન થવાની રસાયણિક પ્રક્રિયા વારે-વારે થયા કરશે. આ બધું પરમેશ્વરે રચ્યું છે. લોકો સ્વચ્છતાથી રહે એટલા માટે માંકડ, જૂ, વંદા વગેરે થાય જ નહિ તો લોકો ગંદાં રહેવા લાગી જાય. આ બધાં જંતુઓના ડરથી તો આપણે સ્વચ્છ રહીએ છીએ.

સામાન્ય જીવોની માફક માનવશરીરની અંદરનું આત્મતત્ત્વ પણ મારી દસ્તિએ રસાયણિક છે. અનાદિકળથી ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં

ભટકતો-ભટકતો કોઈ આત્મા માનવદેહમાં આવે છે તેવું માનવું ઠીક નથી લાગતું. બાળકોને ઉત્પન્ન થતાં રોકી શકાય છે. સંતતિનિયમન દ્વારા આ બધું થાય છે. જો પૂર્વના કર્મ કોઈ જીવ જન્મ લેવા આવ્યો હોય તો તેને રોકી શકાય જ નહિ. જો રોકો તો પછી પેલાં તેનાં પાકેલાં પૂર્વનાં કર્મનું શું થાય? એક ગર્ભધારણ માટે નરના વીર્યમાં બે અબજ જેટલા જીવનો જ્ઞાવ થાય છે. આમાંથી માત્ર એક જીવ, નારીઅંડમાં પ્રવેશી ગર્ભનું રૂપ ધારણ કરે છે. તો બાકીના કરોડો જીવો, ગર્ભ થયા વિના જ નષ્ટ થઈ ગયા. જો પૂર્વના કર્મ જીવ, ગર્ભ ધારણ કરતો હોય તો વીર્યમાં તે એક જ જીવ હોવો પર્યાપ્ત ગણાય. જેમ એક જ સ્ત્રીઅંડ હોય છે તેમ પુરુષબીજ પણ એક જ હોવું જોઈએ. વળી જ્યારે માદા રજસ્વલા થાય ત્યારથી જ નારીઅંડ, ગર્ભશયમાં આવતું હોય છે. પુરુષસંયોગ ન થવાથી તે બ્યર્થ થઈ નીકળી જાય છે. લગ્ન પહેલાંનાં આવાં સ્ત્રીઅંડો તથા વિધવા થયા પછીનાં પણ આવાં સ્ત્રીઅંડો, કોઈ જીવનાં પૂર્વકર્મને મનુષ્યદેહ ધારણ કરાવવા આવતાં હોય તો પુરુષ સહવાસ વિના તે બધાં નિષ્ફળ જ ગયાં કહેવાય. ખરેખર આવું નથી, આ એક કુદરતી પ્રક્રિયા છે, પૂર્વનાં કર્મો સાથે તેને કાંઈ લેવાહેવા નથી. જો સહવાસ થાય તો ગર્ભધારણ થાય, ન થાય તો ન થાય. સહવાસ કરીને બાળક ઉત્પન્ન કરી પણ શકાય છે અને સહવાસ ન કરીને અથવા સાધનો દ્વારા સહવાસ કરીને પણ તેને રોકી શકાય છે.

આમ છતાં પણ મૃત્યુની સાથે જ જીવન સમાપ્ત થઈ જાય છે અથવા જીવન રહે છે, તે બાબત હું સ્પષ્ટ થયો નથી. મારું વધુ તો માનવું છે કે જીવન સમાપ્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ કાંઈ શોષ રહેતું નથી. પણ મને થોડા અંશમાં એવું લાગે છે કે કોઈ કોઈ શરીરમાંથી કાંઈક એવું તત્ત્વ પણ નામશોષ રહી જાય છે, જે અમુક કાળ સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ રાખીને પછી સમાપ્ત થઈ જાય છે. આવું કોઈક જ શરીર માટે ઘટતું હોય છે. આ પણ રાસાયનિક તત્ત્વ છે. જે અમુક કાળ પછી સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. હું સ્વીકારું છું કે મારી આ અવધારણા બૌદ્ધિક નથી, પણ અનુભવોના આધારે છે. આપણી ચારે તરફના અવકાશમાં કલ્પનાતીત સૂક્ષ્મજગત વિલસી રહ્યું છે, જે આપણને દેખાતું નથી, પણ તે છે જ. તેમાં આવા જીવત્માઓ પણ હોઈ શકે છે. જે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારના હોઈ શકે છે. આવા જીવો માત્ર માનવદેહમાંથી જ ઉત્સુજિત થતા હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ વગેરે શરીરોમાંથી નહિ. હું ઈચ્છું કે લોકો મારી આ વાત ન માને, પણ મારે સત્યની ખાતર મારી અંતરની વાત લખવી જોઈએ એટલે મેં લખી છે. વેદાંતીઓ જેને સૂક્ષ્મ-શરીર કહે છે તેવું કોઈ તત્ત્વ પણ હોઈ શકે.

ફરીથી સ્પષ્ટતા કરું કે પરમેશ્વર પરમ સત્ય છે. તેમ જગત્તું પણ સત્ય જ છે. અસત્ય કે મિથ્યા નથી.

3. સાચું આચરણ : સત્યનું ત્રીજું રૂપ આચરણ છે. 1. સત્યવાદી માણસ હોય, 2. સત્યમાની હોય અને 3. સત્યાચારી હોય. ઘણી વાર એવું બને કે માણસ સત્ય માનતો હોય પણ સત્ય બોલી શકતો ન હોય, અથવા સત્યને આચરી શકતો ન હોય. ત્રણો ક્ષેત્રનું સત્ય મળીને પૂર્ણ સત્ય થાય છે. અહીં આપણો આચરણ સત્યનો વિચાર કરીશું.

જેવું તે માને છે, તેવું જ તે બોલે છે અને તેવું જ તે આચરે છે. માનો કે એક માણસ શાકાહારને જ માને છે, એટલે તે શાકાહારના પક્ષમાં બોલે છે અને શાકાહાર જ કરે છે. આ ત્રણ સત્યોના સંમિશ્રણથી માણસ સત્યને પામ્યો કહેવાય. પણ માનો કે એક માણસ શાકાહારને માને છે. શાકાહારની વાતો પણ કરે છે, પણ કરે છે માંસાહાર. આ આચરણનો વિરોધ થયો. પણ તે આવું કેમ કરે છે? કારણ કે પ્રજા માંસાહારને સહન કરી શકે તેમ નથી અને વ્યક્તિ, પ્રજાનો વિરોધ સહન કરી શકે તેમ નથી. આમાંથી જીવનના બે ભેદ થઈ જશે. એક, પ્રજાને બતાવવાનું અને બીજું, પોતાને આચરવાનું. પશુ-પક્ષીઓ વગેરે બે પ્રકારનું જીવન જીવતાં નથી. કારણ કે તેમની પાસે સંસ્કૃતિ અને આદર્શો નથી. માત્ર કુદરતી વ્યવસ્થા જ છે. પણ માણસ પાસે તો ભવ્યાતિભવ્ય સંસ્કૃતિઓ અને ઊંચામાં ઊંચા આદર્શો છે, જે તેને ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં’ કરવા દબાણ કરે છે. આદર્શો અને આચરો વચ્ચે મોટું અંતર ન હોવું જોઈએ. જો હશે તો આદર્શો વિનાના આચરો થઈ જશે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

1. કોઈ વિધવા, ત્યક્તા કે વિધુર, છાની રીતે સોક્સ ભોગવે તો તેમાં સમાજ અને ધર્મવ્યવસ્થા પણ દોષિત છે. આ બધાં ફરીથી લગ્ન કરી શકતાં નથી, તેમને ગુંગળાવવામાં આવે છે. કુદરતના પ્રચંડ આવેગની સામે આમાંનાં ઘણાંખરાં ટકી શકતાં નથી પછી જેને જે હાથમાં આવ્યું, તેનો ઉપયોગ કરી લે છે. ધર્મ અને સમાજે તેમના આવેગોનો વિચાર કર્યો જ નહિ, એટલે તેમને લોકનિર્ધારિત આચરણોથી દૂર ખસવું પડ્યું. ઉચ્ચિત તો એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને લગ્નાંદિની તક મળે. લગ્નાંદ કર્યો પછી પણ જો કોઈ વિરુદ્ધ માર્ગ ચાલે તો તે દુરચાર કહેવાય. આવા દુરચારમાં તે પોતે જીવાબદાર ઠરે.

2. આજકાલ ઘણા સાધુ-સાધીઓની દુરાચારકથાઓ સમાચારપત્રોમાં છપાય છે. લોકોમાં અશ્વદ્ધ અને હાહાકાર થઈ જાય છે. હમણા મુંબઈમાં એક સાધુની આવી ઘણી વાતો છપાય છે. સૌ કોઈ તેના ઉપર ફિટકાર વર્ષાવે છે. કારણ કે તેણે ઘણી સાધીઓ સાથે દુરાચાર કર્યો હતો તેવું છપાય છે. આવી બાબતમાં જરા શાંતિથી પ્રશ્નના મૂળમાં જવું જોઈએ. પ્રથમ તો આ સાધુ જ્યારે દસ વર્ષનો છોકરો હતો ત્યારે તેને દીક્ષા આપી દેવાઈ હતી. દસ વર્ષના છોકરાને, તેની અણસમજનો લાભ ઉઠાવીને સાધુ બનાવી દેનાર ગુરુ, સમાજ અને તેના માતા-પિતા વગેરેને ખરાં દોષી માનવાં જોઈએ. એક સારા માણસને પણ આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં ધકેલીએ છીએ કે તેને ખરાબ થવું જ પડે. પછી બુમરાણ મચાવીએ છીએ કે તું ખરાબ છે, ખરાબ છે વગેરે. પણ મૂળ વાત એ છે કે તેને ખરાબ બનાવ્યો કોણે? દીક્ષા આપનાર-અપાવનારાઓએ. કુદરતના આવેગોને સમજ્યા વિના પેલા અબુધ કુમળા બાળકને ફાંસીના માંચડે ચઢવી દેનારને પહેલાં ખરાબ ગણવા જોઈએ.

આવી જ રીતે યુવક-યુવતીઓને પણ દીક્ષા આપીને કુદરતી આવેગોનો સામનો કરવા ધકેલી દેવાં એ પાયાની જ ભૂલ છે. જે લોકો વિજાતીય સંબંધોમાં સાપદાય છે, તે બહુ જલદી પકડાઈ જાય છે, પણ જે લોકો સાજાતીય કે સ્વાજાતીય પ્રક્રિયામાં અટવાય છે, તે જલદી પકડતાં નથી. તેમનું બ્રહ્મચારીપણું માન્ય રહે છે. પણ આવેગો તો તેમનું કાર્ય કરે જ છે. કોઈ મોટો મીર પણ આ વંટોળિયાથી બચી શકતો નથી.. અંડ બ્રહ્મચર્યના નામે હજારો-લાખો નર-નારીઓને ગેરમાર્ગ દોરવામાં આવ્યાં છે અને આવી રહ્યાં છે. આ અનર્થ છે. જે સારું-પવિત્ર જીવન જીવી શકે તેમ હતાં તેમને અનિષ્ટાએ પણ દુરાચારી જીવન જીવતાં કરી દેવાય છે. ‘વીરના એકે એક બિંદુનું ઊર્ધ્વગમન કરાવીને પછી બ્રહ્મિત ઊર્ધ્વરેતા બને છે. તેનું સ્વખંડોષ કે બીજી કોઈ રીતે વીરનું એક બિંદુ પણ સ્ખલિત થતું નથી’—આવી ધારણાઓ, વાતો, પ્રચાર એ નર્યો બકવાસ માત્ર છે. આવા જ બકવાસને પરમ સત્ય માનીને હું ગુમરાહ થયો હતો, ઘણાં વર્ષોની સાધના પછી સત્ય સ્પષ્ટ થયું, એટલે મારા જેવા બીજા હજારો યુવક-યુવતીઓ ગુમરાહ ન થાય તે માટે હું આ સત્ય લખ્યું છું. જ્યારે પણ કોઈ સાધુ-સાધીને આવા ગેરમાર્ગ જતાં જુઓ ત્યારે પ્રથમ દોષ તેમને દીક્ષા આપનાર ગુરુઓ તથા અપાવનાર સમાજનો ગણવાઓ જોઈએ. આ લોકો બ્રહ્મચર્યનાં વ્રત આપે, તેનો સતત મહિમા સંભળાવે અને પછી તેઓ પોતે જ તેનાથી ઉલટું કાર્ય કરે તે બતાવે છે કે, આદર્શો અને વાસ્તવિકતાને મેળ નથી.

પુનરાવર્તન કરીને પણ જણાવું છું કે જે સત્ય, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ કુદરતની સમીપે હશે, જે માનવતાવાદી હશે અને જે વિજ્ઞાનને સ્વીકારી શકશે તે જ કલ્યાણકારી થઈ શકશે. આનાથી વિરોધી હશે તે પ્રજાનો વિનાશ કરશે.

સત્યની શોધ

બધાં ક્ષેત્રોના સત્યને શોધવું એ સૌથી મોટી તપસ્યા છે. અસત્યને માનવું, આચરવું એ જ ભમ છે. આવો ભમ જ્યારે ધર્મના દ્વારા સ્થાપિત થયો હોય ત્યારે તેનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં થયાં હોવાથી તેનો ઉચ્છેદ કરવો કઠિન થઈ જાય છે. મહાપુરુષ તે છે જે ભમનાં જાળાંઓને દૂર કરીને સત્યને શોધી કાઢે. સત્યને શોધનાર ઋષિ-મુનિ છે. અને તેની સ્થાપના કરનાર રાજ્યિષ્ઠ છે. ઋષિ-મુનિ ઋતં-ભરાપ્રજાથી સત્યને શોધતા હોય છે. ઋતંભરાપ્રજા બધાની પાસે નથી હોતી. લાખોમાં કોઈ એકની પાસે જ હોય છે. આવા સત્યને રાજા પરાક્રમથી પહેલાં પોતાનામાં અને પછી લોકોમાં સ્થાપિત કરતો હોય છે. પરાક્રમ વિનાનો રાજા કે નેતા સત્યને સ્થાપિત કરી શકતો નથી. પરાક્રમ જન્મજાત હોય છે, ઉછીનું લાવી શકતું નથી.

ચાર પગથિયાં

સત્યને શોધવાનાં મુખ્યત: ચાર પગથિયાં હોય છે : 1. શાસ્ત્ર, 2. આર્ષવાણી, 3. અનુભવો અને 4. પ્રયોગશાળા.

1. પ્રથમ પગથિયું શાસ્ત્ર છે. વિશ્વભરનાં બધાં શાસ્ત્રોમાં સત્ય છુપાયેલું છે. શરત એટલી છે કે અસત્યની શેવાળને દૂર કરી શકાય તો કેટલાંક સત્યો તેમાંથી પામી શકાય. બધાં શાસ્ત્રો કાલિક અને સાપેક્ષ હોય છે. તેથી એક કાલનું સત્ય બીજા કાળમાં સત્ય ન પણ રહે. આવી જ રીતે એક અપેક્ષાથી કરેલી વાત બીજી અપેક્ષામાં બદલાઈ પણ જાય. શાસ્ત્રો જે જે કાળમાં રચાયાં હોય તે તે કાળનો તેના ઉપર પ્રભાવ પડતો જ હોય છે, કાળ વીતી ગયા પછી પૂર્વ સત્યને પરિવર્તિત કરવું જરૂરી થઈ જતું હોય છે. જે લોકો શાસ્ત્રોને ત્રણે કાળમાં સત્ય હોવાનું મહત્વ આપે છે તે પ્રજાને સ્થાગિત કરી મૂકે છે. માન્યતાઓ અને આચારોમાં સ્થાગિત થયેલી પ્રજા દિનપ્રતિદિન પછાત થતી

જાય છે. બીજી તરફ જે લોકો કોઈ પણ શાસ્ત્રને માનતા નથી તે લોકો ઉત્તમ વારસો ખોઈ બેસે છે અને જીવનને અસ્થિર, ચંચળ અને અશાંત કરી બેસે છે. એટલે શાસ્ત્રની જરૂરિયાત અમુક પ્રમાણમાં તો જરૂરી લાગે છે.

મોટા ભાગનાં શાસ્ત્રો વ્યાખ્યેય હોય છે. એટલે કે વ્યાખ્યા, ભાષ્ય, ટીકા-ટિપ્પણીના દ્વારા સ્પષ્ટ થતાં હોય છે. મોટા ભાગે આવા ભાષ્યકારો એકદમ તટસ્થ નથી હોતા. કોઈ સંપ્રદાય કે મત-મતાંતરના દુરાગ્રહી લોકો જ્યારે ભાષ્ય લખવા બેસે છે, ત્યારે સત્યને અન્યાય કરી બેસે છે. તે પોતાનો જ કક્ષો સિદ્ધ કરવા મથે છે. જેમાંથી સત્ય પ્રકટતું નથી. શાસ્ત્રમાંથી સત્યને શોધનારે આવા અતટસ્થ વ્યાખ્યાતાઓથી બચવું જરૂરી છે.

2. આર્થપુરુષ : શાસ્ત્રો સેંકડો-હજારો વર્ષ જૂનાં અને પરસ્પર વિરોધી પણ હોય છે, તટસ્થ વ્યાખ્યાતા મળવો કઠિન હોય છે. એટલે એક બીજું ઘટક છે આર્થપુરુષ-વાક્ય. પ્રત્યેક સમયમાં થોડાક તો આર્થપુરુષો હોય જ છે. આ આર્થપુરુષોની વાણી અને વ્યવહારથી સત્યને શોધવામાં સહાયતા મળે છે.

જે લોકો મત-પંથ-સંપ્રદાયના ચોકદાથી મુક્ત રહીને માત્ર સત્યની જ ઉપાસના કરતા હોય છે, જેમનું માનવું, બોલવું અને વર્તવું એકરૂપ હોય છે, જે લોકો પરંપરાની એવી ઘરેડો જે સત્યની વિરોધી અને લોકો માટે હાનિકર હોય છે, તેમને ત્યાગીને, કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના માત્ર સત્યને આધાર માનીને જીવન જીવતા હોય છે—તે આર્થ છે. આવા આર્થપુરુષોની વાણી અને વ્યવહારથી સત્યને શોધી શકાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આવા આર્થપુરુષો પણ સાપેક્ષ હોય છે. એટલે કોઈ વાર એક જ વિષય ઉપર બિન્ન-બિન્ન વિચાર-વ્યવહારવાળા હોઈ શકે છે. આવી બિન્નતાને પણ પરસ્પરમાં નજીક લાવીને મેળવવી જરૂરી છે. એક મહત્ત્વની બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની કે ભૂતકાળના જે આર્થપુરુષો છે, તેમનાં જીવનચરિત્રો શિષ્યો દ્વારા અત્યંત શ્રદ્ધાથી અને પ્રચારાત્મક દર્શિથી લખાયેલાં છે, એટલે આવાં ચરિત્રો દ્વારા જે તે આર્થપુરુષોની જે છબિ ઉપસ્થિત થાય છે, તેમાંથી સત્યશોધકે વિવેકપૂર્વક નીરક્ષીરનો લેંડ કરવો જરૂરી છે. બધું જ લખેલું સોએ સો ટકા સત્ય જ છે, તેવું માની લેવાની જરૂર નથી.

3. અનુભવો : સત્યને શોધવાનું કે પામવાનું ત્રીજું કારણ પોતાના અનુભવો છે. જે જીવન જીવે છે, તેને અનુભવો થાય જ છે. આ અનુભવો સત્યને શોધવા-સ્વીકારવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ અનુભવો ત્રિમુખી છે : 1. ભાવોદ્રેકમાં થયેલા અનુભવો, 2. વિક્ષિપ્તાવસ્થામાં થયેલા અનુભવો અને 3. સ્વર્સ્થાવસ્થામાં થયેલા અનુભવો.

અત્યંત ભાવુક માણસોને ઘણી વાર અનેક પ્રકારના ન માની શકાય તેવા અનુભવો થતા હોય છે. જેમકે ભગવાનનાં દર્શન થવાં, પૂર્વજી કે ભૂતપ્રેતાદિનો અનુભવ થવો વગેરે. આવા અનુભવો ભાવાતિરેકમાં થતા હોય છે. શ્રીકૃષ્ણના ભક્તને ઈસુનાં દર્શન ન થાય અને ઈસુભક્તને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન ન થાય, કારણ કે બન્નેનું ભાવજગત બિન્ન-બિન્ન છે. તેમને જે અનુભવાય છે, તે તેમનું ભાવજગત છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તે બધા સંદર્ભ જૂઠા જ છે. પરમેશ્વર ભક્તની ભાવના પૂરી કરવા તેને તે તે સ્વરૂપ પ્રતીતિ કરાવી શકે છે. પણ આવા બધાના બધા જ અનુભવો સાચા નથી હોતા. જે પ્રચારાત્મક હોય છે તે અનુભવો વિશ્વસનીય નથી હોતા. તે સત્ય શોધવામાં સહાયક નથી થતા. ભૂત-પ્રેતાદિન એવી જ બીજી બાબતોમાં બધાના બધા જ અનુભવો સંદર્ભ ખોટા છે, તેવું માની લેવું ઢીક નથી. ધીરજ રાખીને યોગ્ય તપાસ કરીને પદ્ધી નિર્ણય ઉપર પહોંચવું જોઈએ. ખાસ કરીને અદશ્ય જગતના એકલ-દોકલ અનુભવોથી નિર્ણય ન કરતાં, ઘણા અનુભવો થયા પદ્ધી નિર્ણય ઉપર પહોંચવું જોઈએ.

માણસ જ્યારે અસ્વર્સ્થાવસ્થામાં અનુભવો કરે છે, તે સત્ય શોધવામાં સહાયક નથી હોતા. માનો કે વસનના તીવ્ર પ્રભાવમાં, કામાતુરાવસ્થા કે બીજા કોધાદિ આવેગોની અવસ્થામાં થયેલા અનુભવો અસત્ય હોઈ શકે છે. સાન્નિપાત કે અન્ય બીમારીમાં બકવાદ કરનાર માણસને સાચા અનુભવો નથી થતા હોતા. આવા અસ્વર્સ્થાવસ્થામાં થયેલા અનુભવોને મહત્વ આપવું જોઈએ નહિ.

માણસ જ્યારે સંપૂર્ણ સ્વર્સ્થ હોય. પૂર્વગ્રહો કે ઉત્તરગ્રહોથી મુક્ત હોય ત્યારે જે અનુભવો થાય તે સત્ય શોધવામાં સહાયક થઈ શકે. માનો કે કોઈ માણસને ગોખાવી-ગોખાવીને દઢ કરાવી દીધું હોય કે હું પોતે જ બ્રહ્મ એટલે કે ઈશ્વર છું, પણ અનુભવમાં તેને તેવો અનુભવ ન થતો હોય, પણ ડગલે ને પગલે અનીશ્વરત્વનો અનુભવ થતો હોય તો તેનો પોતાનો અનુભવ જ સત્ય છે. માનો કે કોઈ કહે કે ‘ઈશ્વર નથી’—યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે પણ કોઈ બ્રહ્મતને ઈશ્વરનો અનુભવ કોઈ ને કોઈ રીતે થયો હોય તો તેનો અનુભવ જ વધુ મહત્વનો થઈ જાય. આવું જ આત્મા, ભૂત-પ્રેતાદિ વગેરે બાબતોમાં સમજવાનું. વિપક્ષ ગમે તેમ દલીલો કરે કે

આવા અનુભવો માનસિક ભ્રમ માત્ર છે, તો પણ વારંવારના અનુભવોથી વ્યક્તિ પોતાની માન્યતામાં દઠ રહેશે. કોઈ કહે કે ‘હું શરીર નથી, હું શુદ્ધ-બુદ્ધ આત્મા છું. શરીર સાથે મારે કશી લેવાદેવા નથી.’ આવી વાતો પ્રત્યક્ષ અનુભવોથી વિપરીત થતી હોય તો ઉપરની ધારણાઓ અનુભવ વિરોધી ગણીને ત્યાજ્ય માનવી જોઈએ. અહીં એક વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે અનુભવો, એક વાર નહિ, વારંવાર થયા હોય તેને માન્ય રખાય. એકાદ વારનો અનુભવ કદાચ ભ્રમ પણ હોઈ શકે, પણ વારંવારનો અનુભવ ભ્રમ ન હોય.

4. પ્રયોગશાળા : અનુભવો સત્ય શોધવા માટેનું પ્રબળ પ્રમાણ હોવા છતાં પણ વ્યક્તિભેદથી અનુભવોનો ભેદ રહી શકે છે. કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતાની એક વિશિષ્ટ દર્શિ હોય છે. એટલે એક એવા પ્રમાણની જરૂર છે, જે સર્વમાન્ય થઈ શકે. એ છે પ્રયોગશાળા. પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરીને જે સત્ય પ્રસિદ્ધ થાય તે સર્વમાન્ય થઈ શકે છે, કારણ કે પ્રત્યેકને તેવા પ્રયોગો કરીને તે જ પરિણામ મેળવવાની છૂટ હોય છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, તેનો સમય, તેનાં મૂળ તત્ત્વો વગેરે અનેક વિષયો એવા છે જેમાં ધર્મશાસ્કોએ બિનન્બિન્ન વાતો કહી છે, પણ વિજ્ઞાનના ઉદ્ય પદ્ધી જે પ્રયોગશાળાઓનો સાથ લેવાયો તેણે ઘણી જૂની માન્યતાઓને બદલી નાખી છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર ઉપર પ્રયોગશાળાઓની અસર પડી જ છે. એટલે સત્યને શોધવામાં પ્રયોગશાળાને સર્વાધિક મહત્ત્વ મળવું જ જોઈએ.

એમ કહી શકાય કે શાસ્ત્રોમાંથી યથાશક્ય સત્યની તારવણી કાઢીને તેને આર્થપુરુષોની વાણી સાથે મેળવવામાં આવે. આ બન્ને પરિણામોને પોતાના શુદ્ધ અનુભવો સાથે મેળવે અને પદ્ધી છેવટમાં પ્રયોગશાળાનાં પરિણામો મેળવે. આમ ચારે ઘટકોના મિશ્ર પ્રયોગથી વ્યક્તિ વધુ ને વધુ સત્યને પામી શકતી હોય છે. આ ચારેમાં સર્વાધિક મહત્ત્વ તો પ્રયોગશાળાને જ મળવું જોઈએ. પણ પ્રયોગશાળાની સીમાને પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ખાસ કરીને શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં પ્રયોગશાળા પ્રભાવક ન થઈ શકે તો બીજી તરફ શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રને સત્ય બનાવીને ચાલવું જોઈએ. માત્ર પ્રયોગશાળાથી જ સત્ય અથવા માત્ર શાસ્ત્રોથી જ સત્ય એ બન્ને છેડાની વસ્તુઓ છે. છેડાથી બચવું જોઈએ. ભારતમાં અને વિશ્વમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં પ્રયોગશાળાઓ ઓછી હતી. ધર્મગ્રંથોએ તે તરફ પ્રેરણા ન આપી. એટલે જે લખ્યું છે તે માની લેવાની વૃત્તિ થઈ. જેમાં ઘણા અનર્થો સત્યરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા. પદ્ધી પ્રયોગશાળાઓ આવી. તેણે ભારે કાંતિ મચવી દીધી. ઘણી માન્યતાઓ ઊખડી ગઈ. જ્યાં વહેલી પ્રયોગશાળા આવી ત્યાં વહેલી પ્રગતિ થઈ. જ્યાં મોડી આવી ને હજી નથી આવી તે પદ્ધતિ થઈ ગયા. ખાસ કરીને ભૌતિકક્ષેત્રના નિર્ણયો માટે તો પ્રયોગશાળાના સત્યને જ મહત્ત્વ મળવું જોઈએ. તેમ કરવા જતાં કેટલીયે માન્યતાઓ તૂટી પડતી હોય તો ભલે તૂટી પડે. તેની પરવા કરવાની જરૂર નથી. ભ્રમ કે અસત્યની નિવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે જે રાગ કે મોહ આડે આવે તેને દૂર કરવાનું નામ જ વૈરાગ્ય છે. દિગંબર ફરવાનું નામ વૈરાગ્ય નથી. દિગંબરતા સર્વાધિક પરાવલંબી હોય છે. એક દિગંબરનું દિગંબરત્વ સાચવવા પાંચ-પચીસ વન્નધારી માણસો સાથે રહેવાં જરૂરી થઈ જાય છે. આને પરાવલંબી અને વાંઝિયો ત્યાગ કહેવાય. સૌથી મોટી સાધના સત્યને પામવાની કહેવાય. આવું સત્ય, અસત્યોના ઉન્મૂલનથી જ આવી શકે. અસત્યોનું ઉન્મૂલન કરવું એ પણ પરાક્રમ છે. બહાદુરી છે. આવા વીર પુરુષો જ વિશ્વને સત્ય તરફ દોરી જતા હોય છે. તેવા પરમવીર પુરુષોને શતશત પ્રણામ.

*

5. સિદ્ધાંતવાદિતા

જ્યારે તમારે સેંકડો-હારો માણ વજન કોઈ થાંભલા ઉપર ઉપડાવવું હોય ત્યારે થાંભલો મજબૂત હોવો જરૂરી છે. પણ માત્ર મજબૂતાઈથી જ વજન ન ઊંચકી શકાય. તેને ઓળંબા પ્રમાણે એકદમ સીધો રાખવો પણ જરૂરી છે. જો થાંભલો વાંકો હોય, એક તરફ નમેલો હોય તો તે ગમે તેટલો મજબૂત હોય તોપણ વજન ઊંચકવામાં સક્ષમ થઈ શકે નહિ. તે વજનથી નહિ પણ પોતાના વંકાપણાથી જ ભોંયભેગો થઈ જાય. આવા થાંભલાને ઓળંબે કરવા માટે કુશળ કારીગર તેની ચારે તરફ હથોડા મારે છે. જ્યાં સુધી તે ઓળંબે નથી થતો ત્યાં સુધી હથોડાના ફટકા મારતો રહે છે. ઓળંબે થઈ ગયા પછી તેને સાચવીને ચારે તરફથી તાંણિયાથી બાંધી દે છે. બસ, હવે જેટલો ભાર મૂકવો હોય તેટલો મૂકો. હવે વાંધો નહિ આવે.

આવી જ રીતે સત્યશોધક માણસના સિદ્ધાંતો પણ ઓળંબે હોવા જોઈએ. યુક્તિ અને અનુભવોના કેટલાય હથોડા ખાધા પછી સાચા સિદ્ધાંતો જીવનમાં દઢ થતા હોય છે. જેણે હથોડા ખાધા જ નથી તે પ્રતિભાશાળી હોય તોપણ સાચા સિદ્ધાંત સુધી પહોંચી શકતા નથી, એટલે સત્યશોધકોએ યુક્તિ, અનુભવ વગેરેના હથોડા ખાવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. પૂર્વગ્રહો કે ઉત્તરગ્રહો એ વળાંકો છે. એ જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતરૂપી થાંભલો સીધો થઈ શકશે નહિ.

આ સિદ્ધાંતવાદિતા મુખ્યત: બે ક્ષેત્રોની હોય છે : 1. શાસ્ત્રીય, 2. વ્યાવહારિક.

ઈશ્વર, આત્મા, વિશ્વ, પાપ, પુણ્ય, નીતિ-અનીતિ વગેરે સંબંધી માન્યતાઓ શાસ્ત્રોમાંથી આવતી હોય છે. જેણે જે શાસ્ત્રોને માન્ય કર્યા હોય તેના માટે તે શાસ્ત્રોની માન્યતાઓ તેના માટે સત્ય થઈ જાય. આ રીતે સંપ્રદાયો બનતા હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના માનેલા સત્ય માટે લડતો-ઝઘડતો હોય છે. આમ જુઓ તો આ તૈયાર કરેલું સત્ય છે. તેમાં પ્રયોગો, યુક્તિ કે અનુભવોને બહુ મહત્વ નથી મળતું. આમ જુઓ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ કાંઈ સત્યને શોધી શકે નહિ. ન તો પ્રત્યેક વ્યક્તિની એ જરૂરત પણ છે. એટલે મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ તો તૈયાર શરબતની માફક તૈયાર સત્યને સ્વીકારી લેતી હોય છે. આમાં કેટલીક તો એટલી હઠપૂર્વક તેને વળગી હોય છે કે તૂટી જાય પણ છૂટે નહિ. હા, મૂળ પુરુષને જ્યાલ આવે કે કાંઈક સુધારવા જેવું છે તો તે તો સુધારો કરી શકે, પણ આ હઠથી વળગેલા લોકો સુધારો ન કરી શકે. પછી ભલે તે પ્રચંડ મેધાવી પંડિત જ કેમ ન હોય. સંપ્રદાયોની કંઈતા અહીંથી શરૂ થતી હોય છે.

બીજું ક્ષેત્ર વ્યાવહારિક છે. જેણે હારો માણસોને સાથે ચલાવવાં હોય અથવા પોતે જાતે તેમની સાથે ચાલવું હોય તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતોમાં કાંઈક બાંધછોડ કરવી જ જોઈએ. જે આવી બાંધછોડ નથી કરી શકતા તે વેદિયા થઈને દુઃખી થતા હોય છે અને દુઃખી કરતા હોય છે. બાંધછોડનો અર્થ સિદ્ધાંતહીનતા નહિ, પણ મૂળ આત્માને સાચવીને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તન સ્વીકારવું તે છે. માનો કે તમે માત્ર પગપાળા જ પ્રવાસ કરો છો. પણ રસ્તામાં પડી જવાથી પગે ફેકચર થયું છે, હવે તમે વાહનનો પ્રયોગ કરો તે જરૂરી છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તમારે વ્યાવહારિક સિદ્ધાંતોમાં પરિવર્તન સ્વીકારવું જરૂરી છે.

ઘણી વાર આવેશમાં કે તીવ્ર લાગણીઓમાં તમે કોઈ પ્રતિજ્ઞા કે નિર્ણય કરી ચૂક્યા હોવ પણ સમય જતાં એવું લાગે કે આ ખોટો નિર્ણય લેવાઈ ગયો હતો, તો તેમાં ફેરફાર કરી લેવો જરૂરી છે. મારી જ વાત કરું, ગૃહત્યાગના થોડા જ દિવસોમાં હું ગૌરક્ષા આંદોલનથી બહુ જ પ્રભાવિત થયેલો, ત્યારે (પિસ્તાલીસ વર્ષ પહેલાં) મેં નિયમ કરેલો કે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ ગૌહત્યા બંધ નહિ થાય ત્યાં સુધી હું જોડાં પહેરીશ નહિ. આ નિયમ કેટલોક સમય ચાલ્યો પણ પછી મને સમજયું કે મેં ખોટો નિયમ ધારણ કર્યો હતો, એટલે સાચી સમજણ આવતાં મેં તે નિયમનો ત્યાગ કરી દીધો.

ઘણી વાર આપણી માન્યતાથી વિરુદ્ધ કાંઈક થતું હોય પણ ધાર્મિક કે સામાજિક દસ્તિએ સમાજની એકતા માટે તેમાં ભાગ લેવો જરૂરી હોય તો હું ભાગ લઉં છું, કારણ કે સમાજથી ફેંકાઈને કે સમાજને ફેંકીને તમે કોઈ પ્રભાવશાળી કાર્ય કરી શકો નહિ. આખી દુનિયા આપણા જ વિચારો કે માન્યતા પ્રમાણે થઈ જવાની નથી.. એટલે આપણે માટે નહિ તો લોકોની ભાવના માટે પણ તેમના પક્ષને આદર આપવો જરૂરી છે. મારી દસ્તિએ આ સિદ્ધાંતહીનતા નથી પણ સિદ્ધાંતની વિશાળતા છે. આવી વિશાળતા વિના એકતા લાવવી શક્ય નથી હોતી.

મને લાગે છે કે વ્યાવહારિક જીવનમાં માણસે અત્યંત કઠોર નિયમો પાળીને જીવન જીવવું ન જોઈએ. જેમાં કોઈને અગવડ ન થાય અથવા ઓછામાં ઓછા લોકોને અગવડ થાય તેવા નિયમો પાળવા જોઈએ.

મારે ઘણા લાગણીશીલ કઠોર નિયમો લઈને પછી સાચી સમજણ આવતાં છોડી દેવા પડ્યા છે. આ અનુભવથી હું કોઈને પણ કશો નિયમ—પ્રતિજ્ઞા—લેવડાવતો નથી. જે કાંઈ શક્ય હોય તે સહજ રીતે પાળવું, વીજાના તારને ખૂબ ખેંચીને તેને અત્યખિક ટાઈટ ન કરવો, તેમ તેને એકદમ ઢીલો પણ ન રાખવો. જીવનના કુદરતસહજ પ્રવાહને આપોઆપ વહેવા દેવો. જરૂર હોય તો થોડાક હળવા નિયમો રાખવા. કઠોર અને તીવ્ર તો ન જ રાખવા. જેથી વ્યાવહારિક જીવન વિના કારણે કઠિન કે ભારે ન થઈ જાય.

શાસ્ત્રીય સત્યની બાબતમાં પણ એટલું જ કહેવાનું કે શાસ્ત્રો અનંત છે, મહાપુરુષો પણ અનંત છે. સૌમાં મતભેદો છે જ એટલે કોઈ એકને જોડની માફક વળગીને ‘આ જ પરમ સત્ય છે’, તેવો દાવો ન કરવો. સૌમાં સત્યની શક્યતાઓ હોઈ શકે છે. અથવા સૌમાં અસત્યની પણ શક્યતાઓ હોઈ શકે છે. કારણ કે મહાપુરુષો પણ અંતે તો મનુષ્ય જ હતા. દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ સાપેક્ષ હતા. તેવું માનીને અદશ્ય—અભ્યક્ત તત્ત્વો માટેની તેમની માન્યતાઓને પરમ સત્ય ન માનતાં, એક શક્યતા માનીને ચાલવું હિતપવહ છે. ‘કદાચ તેવું હશે’, ‘કદાચ ન પણ હોય.’ તેના માટે દ્વેષભર્યા કલહો કરવાના ન હોય. આવી ધારણા હિતપવહ લાગે છે. આવો માણસ સંપ્રદાયયુક્ત ધાર્મિકતાનો આચારક હોઈ શકે છે.

*

6. અહિંસા

બ્રહ્મચર્યની માફક અહિંસા પણ અકુદરતી છે. કુદરતી વ્યવસ્થામાં ચારે તરફ હિંસા જ હિંસા છે. ‘જીવો જીવસ્ય ભક્ષણમ्’ પ્રમાણે થોડાક અપવાદ સિવાય બધા જ જીવો એકબીજાનું ભક્ષણ કરીને જીવે છે. માંસાહારી પ્રાણીઓ તો ઠીક શાકાહારી પક્ષીઓ પણ ઈયળ, કીડા વગેરેનું ભક્ષણ કરે છે અને એ અન્ન-શાકાદિના છોડવામાં જીવ માનવામાં આવે તો શાકાહારીઓના ભોજન માટે પણ કેટ-કેટલાનો નાશ થાય છે. એક પણ જંતુનો ઘાત કર્યા વિના જીવન જ શક્ય નથી. માનો કે તમારે અનાજ જોઈએ છે તો જેતી કરવી જ પડશે. જેતી કરશો એટલે જંતુ-પ્રતિકારક અને જંતુનાશક દવાઓ છાંટવી જ પડશે. આ બધામાં અસંખ્ય જીવ-જંતુઓનો નાશ થવાનો જ. આવી રીતે નાના-મોટા ઉદ્યોગો કરશો તો તેમાં પણ જીવહિંસા થવાની જ. અનાજનો વ્યાપાર કરો તો તેમાં પણ અસંખ્ય જીવો પડીને નાશ થવાના. આમ ચારે તરફ હિંસા કર્યા વિના જીવનું શક્ય દેખાતું નથી. જો કોઈ એમ માને કે અમે જેતી ન કરીએ, માત્ર અનાજ જ ખાઈએ, એટલે અમને પાપ ન લાગે. જે જેતી કરે તેને પાપ લાગે. તો જો આવું જ હોય તો પશુહત્યા કરનાર કસાઈને જ પાપ લાગે, ખાનારને ન લાગે. (બૌદ્ધ લિક્ષ્યુઓ આવું માનીને લિક્ષ્યામાં માંસ મળ્યું હોય તો તે પણ ખાઈ લે છે) પોતાના નિમિત્તે શાકાહારી રસોઈ રાંધી હોય તોપણ ખાનારને પાપ લાગે તેવું માનનારા પણ છે જ. આવી જ રીતે કૂવા, તળાવ કે પાણીનાં બીજા સોતો બનાવ્યા વિના પાણીનો પ્રશ્ન ઉકલી શકે નહિ. તમે કોઈ પણ નાનું-મોટું કાર્ય કરો તેમાં હિંસા તો થવાની જ. ઉકાળેલું પાણી પીનારને પણ પાણી ઉકાળતી વખતે પાણીનાં અસંખ્ય જંતુઓ તથા અધિનાન કારણે વાયુ વગેરેનાં જંતુઓ નાશ થવાનું પાપ તો લાગે જ લાગે. એક પણ જીવની હિંસા ન કરવી હોય તેણે તો ખાવું-પીવું-ચાલવું તો ઠીક, શાસ લેવાનું પણ બંધ કરી દેવું પડે. સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય જ નથી. કુદરતે જ આવી વ્યવસ્થા નથી કરી. જો હઠ કરીને તમે આવી અહિંસા પાળવાનો પ્રયત્ન કરો તો પોતાની જાતને, રાષ્ટ્રને અને લોકોને હાનિ પહોંચાડતા થઈ જાવ.

માનો કે તમારા રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે સૈનિકોની જરૂર છે. સૈનિકોનું કામ શત્રુઓની હિંસા કરવાનું છે. શત્રુ રાષ્ટ્ર ઉપર અણુભોંભ ફેંકનાર લાખ્યો માણસોની હિંસાથી થથરી જાય તો તે બોંભ ફેંકી ન શકે. તો શત્રુ રાષ્ટ્ર તમારો નાશ કરી નાખે. આ રીતે રાષ્ટ્રરક્ષા માટે વિકરાળ પરાકમી યોદ્ધાઓની જરૂર પડતી જ હોય છે. જેણે કદી લોહીનું ટીપું પણ જોયું નથી તે યુદ્ધની વિભીષિકા જોઈ ન શકે. આવી નમાલી પ્રજા, રાષ્ટ્રને પણ નમાલું જ બનાવે. કોઈ કહે કે, ‘ના.... ના.... મહાત્મા ગાંધીએ આ દેશને અહિંસાની મહાશક્તિથી સ્વતંત્ર કરાવ્યો. અંગ્રેજોની મોટી સલ્લતનત પણ ઉચાળા ભરીને ચાલી ગઈ, એટલે અહિંસામાં મહાન શક્તિ છે, તે તો માનવું જ પડશે.’ પ્રથમ તો આ વાત પૂરી સાચી નથી. મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસાના દ્વારા નહિ પણ ‘અસહયોગ’ના દ્વારા અંગ્રેજોને હંઝાવ્યા હતા. અંગ્રેજો કાયદાના રાજ્યમાં માનનારા હતા એટલે તેમને લાગ્યું કે હવે આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરી શકાશે નહિ, એટલે માનબેર વિદાય થવામાં જ ડહાપણ છે. તે વિદાય થયા. પણ જો આવાં ભગીરથ કાર્યો અહિંસાથી જ થઈ શકતાં હોય તો જૂનાગઢ, નિઝામ-હૈદ્રાબાદ, ગોવા, બાંગલાદેશ વગેરે અનેક રાજ્યો અહિંસાથી કેમ ન લઈ શકાયાં? જૂનાગઢની આરજી હકૂમતની હિંસક કાર્યવાહી વખતે તો મહાત્માજી જીવતા હતા. આજે પંજાબ, કાશ્મીર, પૂર્વોત્તરભારત વગેરે સ્થળો ભયંકર હિંસકાંડ ચાલી રહ્યો છે. કેમ કોઈ અહિંસાવાદી તેને રોકવા આગળ આવતો નથી? આપણા હજારો જુવાનો આતંકવાદના અધિનમાં શેકાઈ રહ્યા છે. કેમ કોઈ અહિંસાપ્રેમી આ આતંકવાદની અધિને બુઝાવી શકતો નથી? ભારતની પ્રજાને જેટલા વૈચારિક ભ્રમો વળગાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં આ અહિંસાવાદ પણ એક મોટો ભ્રમ છે. જેમ જેમ આ ભ્રમમાં પ્રજા વધુ ને વધુ રાચતી થઈ તેમ તેમ શત્રુઓને લાભ પહોંચયો રહ્યો છે. પ્રજાને વીર-બહાદુર-શાસ્ત્રધારી બનાવવી જોઈએ—જેવી ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ બનાવી અને શત્રુઓના દાંત ખાય કરી નાખ્યા. જે વિચારોથી કે જે સિદ્ધાંતોથી પ્રજા પારેવડાં જેવી થતી હોય તે રાષ્ટ્રને ગુલામી આપનારા વિચારો ગણાવા જોઈએ.

શાસ્ત્રીય રીતે હિન્દુ પ્રજા અહિંસાવાદી નથી તેમ હિંસાવાદી પણ નથી. રામ-કૃષ્ણ-ગીતા ન્યાય માટે, રાષ્ટ્ર માટે જીવનભર યુદ્ધ કરતાં રહ્યા છે. બધા જ દેવ-દેવીઓ શાસ્ત્રધારી છે. અસુરોના વિનાશથી ભરેલું લોહીનું ખખ્યર દુર્ગા ધારણ કરે છે. આવી પ્રજાને વૈચારિક ભ્રમમાં નાખીને પ્રયત્નપૂર્વક નમાલી બનાવવામાં આવી જેથી તે ગુલામ થઈ અને આજે આજાદી મળ્યા છિતાં દુર્બળ પ્રજા તરીકે દબાયેલું જીવન જીવે છે. જરૂર છે વાસ્તવવાદની. જે નિર્દોષ છે, જે નિરુપદ્રવી છે, તેમને અભય આપવું જ જોઈએ. પણ જે આતતાવી છે તેમના

અત્યારથી પ્રજાને મુક્તિ અપાવવી એ સાચો ધર્મ છે.

શાકાહાર ઉત્તમ આહાર છે. બને ત્યાં સુધી સૌઅં શાકાહારી થવું જોઈએ. પણ માંસાહારીઓ પ્રત્યે ઘૃણા ન કરવી જોઈએ. શાકાહાર કરવા માત્રથી કોઈ દેવ નથી થઈ જતો અને માંસાહાર કરવા માત્રથી કોઈ રાક્ષસ નથી થઈ જતો. અત્યારે આ દેશના બે મોટા શત્રુઓ છે : એક આર.ડી.એક્સ.વાળા અને બીજા છે, બેંકોના ગોટાળા કરનારા. આર.ડી.એક્સ.વાળા મોટા ભાગે માંસાહારી લોકો છે, જે બોંબ ફોડીને પાંચ-પચીસ નિર્દોષ માણસોને મારી નાખે છે. બીજી તરફ બેંકોમાં ગોટાળા કરનારા મોટા ભાગે શાકાહારી, અરે ચુસ્ત શાકાહારીઓ છે, જે પૂરા દેશને મારી રહ્યા છે. આ બન્નેમાં સૌથી વધુ ભયંકર તો બેંક ગોટાળાવાળા છે. આ મહારાક્ષસોને હજી પણ લોકો શાહુકાર તરીકે ઓળખે છે. કચ્છના ધરતીકંપમાં મેં જોયું હતું કે વિશ્વભરના માંસાહારીઓ લાખ્યો-કરોડોની સહાયતા લઈને તરત જ દોડી આવ્યા હતા, જ્યારે ચુસ્ત શાકાહારીઓ, પોતાના સિવાય બીજા કોઈને રોટલાનો ટુકડો આપવા પણ તૈયાર ન હતા. કહેવાનો ભાવ આટલો છે કે શાકાહાર ઉત્તમ છે, પણ શાકાહારી હોવા માત્રથી કોઈ દેવતા નથી થઈ જતો અને માંસાહારી હોવા માત્રથી કોઈ રાક્ષસ નથી થઈ જતો. મૂળ પ્રશ્ન માનવતાનો તથા રાષ્ટ્રવાદનો છે.

હરતાંફરતાં, ઉઠતાં-બેસતાં બને ત્યાં સુધી કોઈ પણ નાનામોટા જીવને હાનિ ન થાય તેની કાળજી રાખવાની જ. અકારણ જીવોને સત્તાવવા તે પાપ છે. તેનાથી બચવું જોઈએ. પણ હાનિકારક જંતુઓ વગેરેથી પ્રજા, રાષ્ટ્ર તથા ઉત્પાદનને બચાવવું પણ જરૂરી છે. અકારણ અથવા અલ્પકારણો હિંસા ન કરવી જોઈએ. વથાસંભવ હિંસાને નિવારવી જોઈએ. પણ જ્યાં અનિવાર્ય જરૂર જણાય ત્યાં વેદિયાવેડા પણ ન કરવા જોઈએ. કર્તવ્ય બજાવવું જ જોઈએ.

ભારત સિવાય પૂરા વિશ્વમાં કયાંય અહિંસાવાદ નથી. હવે કેટલાક લોકો શાકાહારી થવા માંડ્યા છે, પણ તે હિંસાના કારણે નહિ પણ આરોગ્યના કારણે. કારણ કે એ લોકો પશુ-પક્ષીઓમાં જીવાત્મ-તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી. કદાચ હોય તોપણ મર્યાદા તે માણસ વગેરે થશે તેવો પુનર્જન્મવાદ પણ માનતા નથી. ભગવાને એ બધાંને મનુષ્યો માટે બનાવ્યાં છે તેવી ધાર્મિક માન્યતાએ તેમનો માર્ગ સરળ થઈ ગયો છે. આપણે પ્રાણીઘાતને મહાપાપ માનીએ છીએ. એ ઠીક પણ છે. અનાવશ્યક રીતે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ઘાત કરવો યોગ્ય ન જ કહેવાય. પણ પાપ-પુષ્યની વ્યાખ્યા કરવી ઘણી કઠિન છે. પશ્ચિમમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં પૂરી પ્રજા માંસાહારી છે. તેમનો મુખ્ય ખોરાક જ માંસ છે. આ માટે પ્રતીદિન હજારો નહિ, લાખ્યો પશુઓ વગેરે (મુખ્યત: ગાયો) કપાય છે. સેંકડો વર્ષોથી આ કમ ચાલી રહ્યો છે. તેમ છીતાં આ દેશની પ્રજા આપણા કરતાં વધારે સુખી કેમ છે? પાપનાં ફળ તેમને નહિ મળતાં હોય? એક સજ્જને કદ્યું કે, ‘અત્યારે જે સુખી છે તે ગયા જન્મના પુષ્યે સુખી છે, અને હવે આવતા જન્મે દુઃખી થશો’ જો આવું જ હોય તો બધા પુષ્યાત્માઓ અમેરિકામાં જન્મે છે અને બધા પાપાત્માઓ ભારત વગેરે દેશોમાં જન્મે છે, તેવું થયું ને!!! બ્રિટને હમણાં લાખ્યો ગાયોને મગજની બીમારીના કારણે મારીને બાળી નાખી. આવું મહાપાપ કર્યું હોવા છીતાં ત્યાં તો ધરતીકંપ ન થયો અને અહીં ગુજરાત-કચ્છમાં થયો, શું તેમનું કર્મફળ કચ્છને ભોગવવાનું થયું? તો કર્મનો સિદ્ધાંત કયાં રહ્યો? આવા બધા અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપણે વાસ્તવવાદની ધરતી ઉપર ઉભા રહીને મેળવવાના છે. કલ્યાણ અને પૂર્વગ્રહોથી સત્ય નહિ, અમ જ હાથમાં આવશે. એટલે મેં હિંસાવાદનો નહિ તેમ અહિંસાવાદનો પણ નહિ, પણ વાસ્તવવાદનો પ્રચાર કર્યો છે. હું આ લોકવાદી છું. એટલે આ લોકના પ્રશ્નો પ્રત્યે ધ્યાન દોસું છું. આપણે વાસ્તવવાદી થઈશું તો જ પ્રશ્નોને સાચી રીતે ઉકેલી શકીશું.

*

7. જ્ઞાન

જે વસ્તુ જેવી હોય તેને તેવી જ માનવી અને સમજવી તે જ્ઞાન છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી ન માની તેનાથી ઊલટું માનવું તે અજ્ઞાન છે. વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ ઈન્ડ્રિયોથી, મન-બુદ્ધિથી, પોતાના અને સાચા માણસોના અનુભવોથી તથા પ્રયોગશાળાથી નિર્ણાત થતું હોય છે. ભૌતિક જગત સાચું છે, મિથ્યા નથી. આ વિશ્વને મિથ્યા માનવું તે અજ્ઞાન છે.

આ વિશ્વથી પર અથવા સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મતત્ત્વોને શ્રદ્ધાથી માની કે સ્વીકારી શકાય છે. પણ તે માન્યતા છે. તેને સાબિત નથી કરી શકતી. એટલે શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં આવતાં તત્ત્વો વિશે કદ્દી પણ દુરાગ્રહ ન કરવો. તે હોય પણ ખરાં અને ન પણ હોય. જેને જે યોગ્ય લાગે તે માને. આ બાબતમાં સહિષ્ણુતા રાખવી જોઈએ.

જે ભૌતિક જગત પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, તેને અસિદ્ધ કરવા અને જે પ્રત્યક્ષ નથી તેને સિદ્ધ કરવા જ્ઞાનાર જક્કી અને અજ્ઞાની છે. એકને જાણવાથી બધાનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તે વાત પણ સાચી નથી, કારણ કે જ્ઞાન કદ્દી પણ પૂર્ણ હોતું નથી. તે કમશા: ક્રમે ક્રમે અમુક માત્રામાં જ પ્રગટું હોય છે. વિષયો અનંત છે, એટલે જ્ઞાન પણ અનંત છે. બધા વિષયોને સમર્થમાં સમર્થ માણસ પણ જાણી શકતો નથી એટલે તે કેટલાક વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે, તો ઘણા વિષયોથી અજ્ઞાન હોય છે. આત્માને જાણવાથી બધું જણાઈ જાય છે, તેવું માનવું આત્મછલના છે. વિષયવાર જ્ઞાન જ સાચું જ્ઞાન છે. તેમાં પણ સમય-સમય ઉપર પરિવર્તન અને ઉમેરો થતો રહે છે.

પરમેશ્વર સિવાય ત્રિકાળજ્ઞાની કોઈ નથી.

ઘટનાઓ નિશ્ચિત નથી હોતી, જો ઘટનાઓ જ નિશ્ચિત ન હોય તો તેના સંબંધી જ્ઞાન ક્યાંથી હોઈ શકે? રસ્તા ઉપર થનારા અકસ્માતો નિશ્ચિત નથી હોતા. માનવીય ભૂલો અને બીજાં કારણોથી તે થતા હોય છે. તે અવશ્યંભાવી નથી હોતા. તેને નિવારી શકાય છે, રોકી શકાય છે. માણસોને બચાવી શકાય છે, જો સાચા ઉપાયો કરવામાં આવે તો.

જો ભવિષ્યમાં થનારી ઘટનાઓ પ્રથમથી જ નિશ્ચિત હોય તો, તેને રોકી કે નિવારી ન શકાય. બળાત્કારો કે અત્યાચારો વગેરેને યોગ્ય રીતે પડકારવામાં આવે તો તેને રોકી શકાય છે, અટકાવી શકાય છે. જો આ બધું પ્રથમથી જ નિશ્ચિત હોય તો કોઈને અપરાધી કે પાપી માની શકાય નહિં, કારણ કે તેણે તો જે નિશ્ચિત હતું તે જ કર્યું છે. આવી ઘટનાઓને રોકવાનું કામ ધર્મ, શાસન, સમાજ અને સમર્થ વ્યક્તિઓ કરી શકતી હોય છે. એક રાજના રાજ્યમાં બિલકુલ ચોરી વગેરે અપરાધો નથી થતા તો બીજા રાજના રાજ્યમાં ઘણી ચોરીઓ વગેરે અપરાધ થાય છે. તે બતાવે છે કે વ્યવસ્થાથી અપરાધો રોકી કે વધારી શકાય છે. આવું જ ધર્મ-સમાજ વગેરેનું પણ હોય છે. એટલે કોઈ વ્યક્તિવિશેષ એવી નથી હોતી કે જે ભૂતકાળને, વર્તમાનને તથા ભવિષ્યને ક્ષણોક્ષણ અને કષેક્ષણમાં જાણતી હોય. માણસને વાયન-મનન-તારવણીથી ભૂતકાળનું થોડુંક, વર્તમાનનું થોડુંક તથા ભવિષ્યનું થોડુંક અંદાજિત જ્ઞાન થતું હોય છે—જેમકે ખેતર જોઈને પાક કેવો થશો; દેશનું વાતાવરણ જોઈને ભવિષ્યમાં શું થશે વગેરે. આ બધાં અંદાજિત જ્ઞાન છે. સાચાં પડે ય ખરાં અને ન પણ પડે, સમર્થ પ્રતિભાવશાળી લોકો વધુમાં વધુ સાચાં અનુમાન કરી શકતા હોય છે. જો બધું જ પૂર્વનિર્ધારિત રીતે થતું હોય તો કર્મવાદ ન રહે. અર્થાતું જીવને કર્મ કરવાની સ્વતંત્રતા ન રહે. કારણ કે તે પોતાના મનથી કશું જ કરી શકે નહિં. બધું જ પૂર્વનિર્ધારિત થયા કરતું રહે. આ બરાબર નથી. આવું માનનારા પુરુષાર્થહીન થયા એટલે દરિદ્ર અને ગુલામ થયા. સાચી વાત એ છે કે માણસ પુરુષાર્થ કરીને પોતે તથા પોતાના દેશને ધન-ધાન્યથી સુખી-સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે. જો પુરુષાર્થની સાથે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ભલે તો તો પછી કહેવું જ શું? એટલે પ્રજાને એવું જ્ઞાન આપવું જોઈએ કે જેથી તે વિજ્ઞાનપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરતી રહે. જે વિચારો કે જ્ઞાનથી વિજ્ઞાન અને પુરુષાર્થનો વિરોધ થતો હોય તે આત્મધાતી વિચારોથી પોતે બચવું જોઈએ અને લોકોને બચાવવા જોઈએ.

બુદ્ધિ અને જ્ઞાન

પદાર્થને સમજનારી અને ખરો-ખોટો નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિનું સ્થાન મસ્તિઝનાં જ્ઞાનતંતુઓમાં રહેલું છે. બધાંનાં જ્ઞાનતંતુઓ એકસરખાં નથી હોતાં એટલે બધાંની બુદ્ધિ પણ એકસરખી નથી હોતી. જ્ઞાનતંતુઓ ઓછાં-વતાં હોવાનું કારણ આનુવંશિકતા વગેરે છે. વિશ્વમાં કેટલીક જાતિઓ અત્યંત બુદ્ધિજ્ઞાળી હોય છે. કેટલીક મધ્યમ તથા મંદ પણ હોય છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ દ્વારા મૂળભૂત બુદ્ધિનો

વિકાસ અમુક પ્રમાણમાં કરી શકાય છે. શિક્ષિત સમાજ, અશિક્ષિત સમાજ કરતાં એટલા માટે આગળ ચાલતો રહે છે. કેટલીક અસાધારણ પ્રતિભાઓ કેમ બને છે, તે કહેવું કઠિન છે. કુદરતી રચનાનાં કેટલાંય રહસ્યો હજુ સુધી શોધી શકાયાં નથી. માણસ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. ભવિષ્યમાં વધુ ને વધુ રહસ્યો શોધાતાં રહેશે. અસાધારણ પ્રતિભાઓ પ્રયત્નો કરીને પેદા નથી કરી શકતી. હા, અસાધારણ પ્રતિભાઓને પૂરતી કેળવણી મળે તો તે સોણે કળાએ ખીલી ઊઠી શકે છે. જે પ્રજા પોતાની બૌદ્ધિક સંપદાને ઓળખે છે, તેને રક્ષે છે અને વધારે છે, તે જ વિશ્વની સુપરપ્રજા બને છે. કોઈ પણ દેશની બૌદ્ધિક સંપદા એ જ સૌથી મોટી સંપદા છે. આવી સંપદા વિનાના દેશમાં તેનું ખાલીપણું થશે, જેને ભરવા માટે બૌદ્ધિક દેશોની પ્રજા આવી જશે અને કમે કમે અથવા એકદમ પોતાની સર્વોપરિતા સ્થાપિત કરી દેશે. સ્થાયી અથવા મૂળ પ્રજા, આપોઆપ બીજા નંબરે કે ત્રીજા નંબરે ઉત્તરી જશે. જેણે પોતાની પ્રજાને બીજા ત્રીજા નંબરે ઉત્તરી પાડવી ન હોય તેણે બૌદ્ધિકતાને વધુ ને વધુ વધારતા રહેવી જોઈએ.

બૌદ્ધિકતાનો સ્તર નીચે ઉત્તરવાનાં કારણોમાં એક તો આનુવંશિકતા છે, તો બીજી તરફ પ્રયોગશાળા અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ કરનારી માન્યતાઓ છે. ચુસ્ત ધાર્મિકતા, બૌદ્ધિક વિકાસને અવરોધવાનું કામ કરે છે. તેમાં પણ ગ્રંથબદ્ધ કે વ્યક્તિબદ્ધ ધાર્મિકતા બૌદ્ધિક વિકાસને ભારે અવરોધે છે. પોતે જે ધર્મગ્રંથને માને છે, તે ઈશ્વરીય છે, ઈશ્વરની વાણી છે અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લું અને સાચામાં સાચું જ્ઞાન નિવિષ્ટ છે. તેનાથી બહાર જે જ્ઞાન છે તે શૈતાની અને હાનિ કરનારું છે. એટલે માત્ર આ અને આ જ ધર્મગ્રંથનું જ જ્ઞાન પર્યાપ્ત છે. આવી ગ્રંથબદ્ધતા કૂપમંડૂકતા પેદા કરે છે.

આવી જ રીતે ભૂતકણ કે વર્તમાનકણમાં કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં બંધાઈ ગયેલી પ્રજા પણ જ્ઞાનવિકાસ નથી કરી શકતી, ઊલટાની ઘણી વાતો સાચા જ્ઞાનની વિરોધી પણ થઈ જતી હોય છે. કારણ કે પ્રત્યેક જ્ઞાનને તે પેલી વ્યક્તિના હવાલાથી પ્રમાણિત કરતી હોય છે. પણિમ, ધર્મગ્રંથ અને વ્યક્તિવિશેષમાંથી બહાર નીકળ્યું અને હજાર આપત્તિઓ ઝીલીને પણ તેણે પ્રયોગશાળાઓનો વિકાસ અને સ્વીકાર કર્યો એટલે તે વિશ્વની સુપરપ્રજા બની અને વિશ્વ ઉપર પ્રભાવશાળી બની. જો તે પણ ગ્રંથબદ્ધ કે વ્યક્તિબદ્ધ બની રહી હોત તો પામરતામાં સબડતી હોત.

વધુ પડતી પ્રારબ્ધવાદી કે સંતોષવાદી પ્રજા પણ જ્ઞાનનો વિકાસ નથી કરી શકતી. મિથ્યા આત્મશ્લાઘામાં રાચતી પ્રજા પણ જ્ઞાનવિકાસ નથી કરી શકતી. ‘બધું જ્ઞાન અમારા પૂર્વજોની જ પાસે હતું, અમે મહાન છીએ. અમારે કોઈની પાસેથી કશું શીખવાની જરૂર નથી’ આવી આત્મશ્લાઘાના ભ્રમમાં રાચનારી પ્રજા પણ મિથ્યાભિમાનની સાથે પછાત બની જતી હોય છે.

જે લોકો સતત સાઢું અને સીમિત જીવન જીવવાનું દર્શન સ્વીકારે છે તે, લોકોની જરૂરિયાતો સીમિત થઈ જીવાથી તેમનું જ્ઞાન પણ સીમિત બની જતું હોય છે. કારણ કે જરૂરિયાતો પૂરી કરવા ઘણા અને નવા જ્ઞાનની તેમને જરૂર જ નથી પડતી. એટલે જ્ઞાનનો વિકાસ થતો નથી. આવાં અનેક કારણોસર જ્ઞાનની ક્ષમતા હોવા છીતાં પણ જ્ઞાનનો વિકાસ થતો નથી.

ઘણા લોકો બુદ્ધિ અને જ્ઞાનમાં ભેટ માને છે. એ યોગ્ય નથી. બુદ્ધિ અને જ્ઞાન એક જ છે. બન્નેમાં ભેટ માનનારા બુદ્ધિને અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ માને છે. જ્યારે જ્ઞાનને આત્મા કે આત્માની શક્તિ-ગુણ માને છે. આ ઠીક નથી. બુદ્ધિ, જ્ઞાન, પ્રતિભા, મેધા, પ્રજ્ઞા વગેરે અનેક શબ્દો બુદ્ધિની ચઠ-ઉત્તર કક્ષા બતાવનારા છે. એટલે પર્યાયવાચી છે અને આ બધાં તત્ત્વો મસ્તિષ્કમાંની રચનાને આધીન છે.

જ્ઞાન કદ્દી નિર્વિષયક હોતું નથી. સવિષયક જ હોય છે. જે વિષય હતો નહિં, છે નહિં, થવાનો નથી, જેનો કોઈ પણ સ્થળે કશો ઉલ્લેખ પણ નથી તેનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી.

આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે તેવું કહેવું પણ યોગ્ય નથી, જો તેવું હોય તો અજ્ઞાનરૂપ કોણ છે? જડતત્ત્વો અજ્ઞાનરૂપ નથી. કારણ કે અજ્ઞાન પણ જ્ઞાનપૂર્વકનું હોય છે. સવિષયક હોય છે. જેને જ્ઞાન હોય છે, તેને જ અજ્ઞાન હોય છે. એટલે તો લોકો અજ્ઞાનનિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. એકને જાણવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનાઈ જાય છે. ‘(એકેન વિજ્ઞાતેન સર્વ વિજ્ઞાતં ભવતિ)’ તેવું કથન વાસ્તવિક નથી. ગેરમાર્ગ દોરનારું છે. જ્ઞાનને અવરોધનારું છે. માટીને જાણી લેવાથી માટીમાંથી બનનારાં બધાં વાસણો વગેરેનું જ્ઞાન થઈ જતું નથી. જે વાસણો જોયાં, જાણ્યાં કે સાંભળ્યાં નથી, તેમ છતાં વિશ્વના કોઈ ભાગમાં તેમની સત્તા છે, તે વાસણોનું જ્ઞાન માત્ર મૃત્તિકાના જ્ઞાનથી થઈ જતું નથી.

મૃત્તિકા જ સત્ય છે, તેનાં વાસણો વગેરે નામરૂપ માત્ર છે, મિથ્યા છે, તેવું માનવું પણ ભ્રમ અથવા અજ્ઞાન છે. કારણ અને કાર્ય બન્ને સત્ય છે. કારણ કે બન્ને વ્યાવહારિક છે. બન્ને પ્રત્યક્ષાદિથી સિદ્ધ છે. બન્ને સર્વમાન્ય અને સર્વાનુભૂત છે. મિથ્યા સર્વાનુભૂત નથી હોતું.

જ્ઞાન, કમવાર અને વિષયવાર હોય છે. વીજળીનું બટન દબાવવા માત્રથી જેમ પ્રકાશ થઈ જાય છે અને બધો અંધકાર ચાલ્યો જાય છે, તેમ કોઈ એક સાધનાથી ક્ષાણવારમાં સાક્ષાત્કાર થઈ જવાથી બધું અજ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગતી જાય છે, તેવું માનવું યોગ્ય નથી. સાક્ષાત્કાર એક માનસિક ભૂમિકા છે અને તે કલ્પના કે બ્રમજા હોઈ શકે છે. રાત-દિવસ એકના એક વિચારો ઘોળાયા કરતા હોય તેને કોઈ કોઈ વાર આવી અનુભૂતિ થવા સંભવ છે. પણ આવાં માણસોને એક જ ઝટકે સંપૂર્ણજ્ઞાન થઈ જાય છે, તેવું કથન બરાબર નથી. જ્ઞાન અનંત છે અને અજ્ઞાન પણ અનંત છે. વિશ્વમાં એટલા બધા વિષયો છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય પૂરા વિશ્વના બધા વિષયોને યાથીતથ્ય જાણી શકતો નથી.

જેને આપણે જ્ઞાની કે મહાજ્ઞાની કહીએ છીએ તે એક નિશ્ચિત ક્ષેત્રનું જ આપણી કક્ષા કરતાં થોડું વધારે જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે. એટલે આપણે તેને મહાજ્ઞાની કહીએ છીએ. ખરેખર તો સંપૂર્ણ જ્ઞાન આગળ તો તેની પાસે સમુદ્રના એક બિંદુ જેટલું જ જ્ઞાન છે. હા, પરમેશ્વર પૂર્ણ—સંપૂર્ણ જ્ઞાની છે. કારણ કે તેને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો અને તેના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પદાર્થો હસ્તામલકવત્ત છે. પ્રજાની બુદ્ધિનો પૂરો વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર મહાન બને છે.

અજ્ઞાન

વસ્તુ કે પદાર્થને તેના સાચા સ્વરૂપથી ઉલાદો માનવો કે સમજવો તે અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાન પણ જ્ઞાનની માફક વિષયવાર હોય છે. વિષય અને વિશેષજ્ઞ વિનાનું કોરું અજ્ઞાન હોતું જ નથી. માત્ર ‘અજ્ઞાન’ બોલવાથી કોઈ અર્થની સ્પષ્ટતા નથી થતી. ગણિતનું અજ્ઞાન કે કમ્પ્યુટરનું અજ્ઞાન એમ વિષયવાર અજ્ઞાન હોય છે. વિષય જ ન હોય તો તેના સંબંધી અજ્ઞાન પણ ન હોય. જ્યારે કમ્પ્યુટર ન હતું ત્યારે કમ્પ્યુટર સંબંધી જ્ઞાન કે અજ્ઞાન પણ ન હતું.

વિષયો—પદાર્થો—હોય પણ તેના સંબંધી કાંઈ જ માહિતી ન હોય તો પણ અજ્ઞાન ન હોય. માનો કે ઘણાં વર્ષો પહેલાં પણ ગુરત્વાકર્ષણ, ઇલેક્ટ્રોન, ન્યૂટ્રોન, પ્રોટોન વગેરે તત્ત્વો હતાં જ પણ તેના સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન પણ ન હતું એટલે તે સંબંધી અજ્ઞાનનો પ્રશ્ન ન હતો. ‘નથી જાણતો’ એવું કહેવામાં પણ થોડુંક તો જાણતો હોવો જ જોઈએ. ‘હું છગનને નથી જાણતો’ એમાં છગનની થોડીક જાણકારી તો છે જ. પણ ‘હું કક્ક ફફફ ડડડ ને નથી જાણતો’ તેવું કોઈ નહિ બોલે, કારણ કે તેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. તેની સામાન્ય જાણકારી જ નથી. અજ્ઞાન દુઃખદાયી જ હોય અને જ્ઞાન સુખદાયી જ હોય તેવું કેટલીક વાર નથી પણ હોતું. કેટલીક વાર અજ્ઞાનથી સુખ અને જ્ઞાનથી દુઃખ પણ થતું હોય છે. દિલહીના નિષ્ઠળ રાજકારણથી તદ્દન અજ્ઞાનવાળો માણસ અથવા હિન્દુપ્રજાના ક્ષયરોગને ન જાણનાર માણસ ‘હમ મહાન હૈ, અજર, અમર હૈ’ના અજ્ઞાની માનસનું સુખ લઈ શકે છે. સહદેવ સુખી ન હોય. આવી જ રીતે દહીં વગેરે ખાદ્યપદાર્થોમાં અનંત બોક્ટેરિયાનું સાચું જ્ઞાન ધરાવનાર તે તે પદાર્થોનો સુખપૂર્વક ઉપભોગ નહિ કરી શકે, કારણ કે તેને બોક્ટેરિયા જ દેખાયા કરશે. એટલે કેટલીક વાર ન જાણવું પણ કલ્યાણકારી બનતું હોય છે, તો વધુ પડતું જાણવું પણ હાનિકર થઈ જતું હોય છે.

માણસમાત્રમાં સદાકાળ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને સાથે રહેતાં હોય છે. અમુક વિષયનું અજ્ઞાન અને અમુક વિષયનું જ્ઞાન તેને હોય છે. સંત જ્ઞાની તે છે, જે પોતાના અજ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન ધરાવતો હોય.

જે પોતાની જાતને પૂર્ણજ્ઞાની માની બેઠો હોય તે મહામૂર્ખ અજ્ઞાની છે અને તેને માનનારો વર્ગ આંધળા કૂવામાં પડનારાં ઘેટાં છે. કોણે કેટલાં ઘેટાં ભેગાં કર્યા છે તે મહત્વની વસ્તુ નથી, કારણ કે ઘેડું પોતે જ વાડા વિના અને સમૂહ વિના રહી શકતું નથી. એટલે તેનાં ટોળાં તો ઝટ દઈને થઈ જતાં હોય છે. સિંહરૂપી સત્યને વાડો કે ટોળાં ન હોય, સાચું જ્ઞાન વાડા વિનાનું અને ટોળાં વિનાનું હોય છે. જ્યારે પણ વાડામાં પુરાયેલાં ઘેટાં રાજ્ય કરવા લાગે કે વ્યવસ્થા કરવા લાગે ત્યારે નક્કી સમજવું કે રાષ્ટ્ર અને પ્રજાનું અહિત જ થશે.

‘જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એકસાથે રહી ન શકે જેમ પ્રકાશ અને અંધકાર એકસાથે રહી શકતાં નથી તેમ.’ આ વાત ઠીક નથી. પ્રકાશ અને અંધકાર એકસાથે રહેતાં હોય છે. જુઓ બહાર ચોકમાં સૂર્યપ્રકાશ છે, અહીં હોલમાં તે ઓછો થયો છે, અને અંદરના ઓરડામાં તો તે તેનાથી પણ ઓછો છે. આ ઓછાપણું એ જ અંધકાર. ઓરડામાં પ્રકાશ અને અંધકાર બન્ને છે. અહીં હોલમાં પણ બન્ને છે. જેમ જેમ પ્રકાશનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય તેમ તેમ અંધકારનું પ્રમાણ વધતું જાય. ગાડ અંધકારમાં પણ થોડો પ્રકાશ હોય જ છે. એટલે પ્રકાશ અને અંધકાર સાથે રહે છે તેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન પણ સાથે રહે છે.

*

8. કર્મનો સિદ્ધાંત

‘કરેલું કર્મ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે’ તેવો સિદ્ધાંત લગભગ બધા ધર્મોનો છે, પણ તેમાં જુદી-જુદી માન્યતાઓ પણ છે.

1. કોઈ પણ સિથિતિમાં કર્મ માફ થતાં નથી, તેને ભોગવવાં જ પડે છે, કર્મો ભોગવવા માટે તો જન્મો થતા રહે છે. જો જન્મો ન કરવા હોય તો કર્મને તપસ્યાના દ્વારા ખપાવવાનાં, ખપાવેલાં કર્મો ફળ નથી આપતાં, આવા જીવો મોક્ષની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. કંઈક આવું જૈનો માને છે.

2. બૌધ્ધો પણ કર્મફળવાદી છે.

3. હિન્દુઓ પણ કર્મફળવાદી છે. ફરક એટલો છે કે કેટલાક મતોમાં પરમેશ્વર કર્મને ક્ષમા કરી શકે છે. તો કેટલાક મતોમાં જ્ઞાનરૂપી અદ્વિતીય પ્રગટ થતાં બાકી રહેલાં બધાં કર્મો બળીને ખાખ થઈ જાય છે (જ્ઞાનાર્થિનાં: સર્વકર્માંશિ ભસ્મસાત્ર કુરુતેડજુન—ગીતા). અર્થાત્ તીવ્ર તપસ્યાથી કર્મનો ક્ષય નથી થતો, પણ જ્ઞાનરૂપી અદ્વિતીય પ્રગટ થવાથી તેનો ક્ષય થાય છે. અને જ્ઞાન એટલે પોતાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે માની લીધેલું જ્ઞાન, જે બીજાની દસ્તિએ અજ્ઞાન પણ હોઈ શકે.

4. બ્રિસ્ટીઓ-મુસ્લિમો તીવ્ર કર્મફળવાદી નથી. બ્રિસ્ટીઓ એમ માને છે કે બ્રિસ્ટીધર્મનો સ્વીકાર કરનારનાં પાપો, જિસસે ભોગવી લીધાં એટલે તે પાપ વિનાનો થઈને પ્રભુના રાજ્યમાં (સ્વર્ગમાં) કાયમ વસવાનો અધિકારી બને છે. પાપ તો માફ થયાં, પણ પુષ્યોનું શું થાય? શું તે સ્વર્ગમાં ભોગવાય છે? જો એવું હોય તો સ્વર્ગમાં પણ જુદા-જુદા પુષ્ય કર્મોવાળા અસંખ્ય જીવો એકત્ર થાય, તે બધાની સિથિતી એકસરખી ન રહે. કારણ કે બધાંનાં પુષ્યકર્મો એકસરખાં ન હોય. બળી પુષ્યકર્મો ભોગવી લીધા પછી જીવનું શું થાય? એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે પુષ્યકર્મો સ્વર્ગમાં કેવી રીતે ભોગવાય છે? કશું ભોગવ્યા વિના જ તે ત્યાં સ્વર્ગમાં પડ્યો રહે કે નવાં પુષ્યકર્મો કરવા પાછો સંસારમાં આવે? ઘણા પ્રશ્નો થાય. બ્રિસ્ટીધર્મે, પાપનો તો નિવેદો બતાવ્યો છે, પણ પુષ્ય માટે કાંઈ વિચાર્યું લાગતું નથી. અથવા કહો કે પુષ્યો ભોગવ્યા વિના જ સમાપ્ત થઈ જાય. જે હોય તે—કર્મો અવશ્ય ભોગવવાં જ પડે છે, તેવો તેમનો સિદ્ધાંત નથી લાગતો.

5. લગભગ આવું જ મુસ્લિમોનું છે. ‘તોબા’ કરવાથી સાચા મુસલમાનનાં કર્મને અલ્લાહ માફ કરી દે છે. પણ અહીં પણ એક શરત છે કે તોબા કરનાર ઈમાનવાળો સાચો મુસલમાન જ હોવો જોઈએ. જો તે મુસલમાન ન હોય તો તોબા કરવા છતાં પણ તેનાં કર્મો માફ થાય નહિં. અહીં પણ પાપકર્મોની માફી ઉપર ભાર છે. પુષ્યકર્મોનું શું થાય છે? તે ભોગવવાનાં હોય તો સ્વર્ગમાં નાના-મોટા પુષ્યાત્માઓ રહેવાના અને પુષ્યો ભોગવાઈ રહ્યા પછી શું થાય છે? વગેરે પ્રશ્નો ઊભા રહે છે. ગીતા કહે છે કે, ‘ભીષે પુષ્યે મર્ત્ય લોકે વિશન્તિ.’ અર્થાત્ સ્વર્ગમાં પુષ્યકર્મો ક્ષીણ થઈ ગયા પછી જીવાત્મા ફરી પાછો મૃત્યુલોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે. અહીં પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે પુષ્યકર્મોનો ક્ષય થઈ ગયા પછી જીવાત્મા કયાં કર્મોના આધારે નવો જન્મ ધારણ કરે છે? પાપકર્મો બચી ગયાં હોય તેના આધારે? તો તો સ્વર્ગથી આવનારા બધા જીવાત્માઓ માત્ર પાપકર્મો વઈને જ આવતા હોવાથી મહાદુઃખી અને ઘોર કર્મો કરનારા થઈ જાય. અને હા, પાપકર્મો ભોગવવા તે નરકમાં પણ જતો હોય છે ને! તો એવું ન બને કે નરકમાં જઈને પાપકર્મો ભોગવી લે અને સ્વર્ગમાં જઈને પુષ્યકર્મો ભોગવી લે, આ રીતે તે કર્મશોષ થવાથી આપોઆપ મુક્ત થઈ જાય!!! જો પાપ અને પુષ્ય નવા જન્મોમાં પણ ભોગવાતાં હોય તો સ્વર્ગ-નરકની ઉપયોગિતા જ કયાં રહી? અને એ પાપ-પુષ્ય સ્વર્ગ-નરકમાં ભોગવાઈ જતાં હોય તો નવા જન્મની ભૂમિકા જ કયાં રહી? તો શું એવું બને કે કેટલાંક પુષ્ય-પાપકર્મો સ્વર્ગનરકમાં ભોગવાય અને કેટલાંક નવા જન્મોમાં ભોગવાય? પણ આવું શા માટે કરવામાં આવે? કોણ કરે?

મને લાગે છે કે આ બધામાં વાસ્તવિકતા કરતાં કલ્પના ઘણી છે. સ્વર્ગ-નરક એક કલ્પના છે. અને પુનર્જન્મની વત્તો પણ કલ્પના જેવી લાગે છે. વાસ્તવિકતા એ વર્તમાન જીવન છે એટલે તેનો વાસ્તવિક ઉકેલ વર્તમાનને સમજીને જ લાવી શકાય.

બળી સ્વર્ગ-નરક માટેનાં પુષ્ય-પાપ કર્મો પણ પોતપોતાની રીતે અલગ-અલગ અને પરસ્પરમાં વિરોધી છે. જેમ કે જૈનો માને કે લાંબા અને કઠોર ઉપવાસો કરવાથી, બ્રહ્મયર્થનું પાલન કરવાથી મહા પુષ્ય થાય છે.

જ્યારે સ્નાન કરવાથી, બેતી કરવાથી, કૂવા-તળાવ વગેરે કરવાથી, કંદ-મૂળ ખાવાથી, રાત્રિબોજન કરવાથી તથા બીજાં અનેક પ્રકારનાં

કર્મો કરવાથી પાપ લાગે છે. આથી ઉલટું હિન્દુઓ, ગંગાસ્નાન કરવાથી, કૂવા-તળાવ-પરબ વગેરે કરવાથી, ખેતી કરવાથી, કંદમૂળ ફળ ઋષિઓનો આહાર હોવાથી તે ખાવાથી પુણ્ય લાગે છે.

માંસાહાર અને બ્રહ્મચર્ય જેવી બાબતમાં મુસ્લિમો જુદો મત ધરાવે છે. આવી જ રીતે એક પક્ષ તો સ્ત્રી-પુરુષના કુદરત સામાન્ય સંબંધોને પણ એક મહાપાપ માને છે, તો બીજો પક્ષ તેવું નથી માનતો. પાપપુણ્ય સંબંધી માન્યતાઓ એટલી બધી ભિન્નભિન્ન છે કે એકનું પાપ બીજાનું પુણ્ય બની શકે છે. જેમકે જૈનો સ્નાનાદિં કાર્યોને પાપ માને છે તો હિન્દુઓ ગંગાસ્નાનાદિંથી પાપક્ષય માનીને મહાપુણ્ય માને છે. જીવહિંસા માત્ર મહાપાપ એવું માનનારો એક વર્ગ છે તો ફુરબાનીમાં જીવોની હિંસાને મહાપુણ્યદાયી માનનારો બીજો વર્ગ પણ છે જ. આવી સ્થિતિમાં કર્મની બાબતમાં સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત બનાવવો અસંભવ છે.

ધાર્મિક પરિપ્રેક્ષ્ય સિવાય જો કર્મનો વિચાર કરવામાં આવે તો દેશ-કાળ-રાજકીય પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કંઈક વ્યાખ્યા થઈ શકે તેમ છે. ભિન્નભિન્ન દેશોમાં આહારવિહારની ભિન્નભિન્ન સ્થિતિ હોવાથી ભિન્નભિન્ન ધારણાઓ નક્કી થતી રહી છે. આવી જ રીતે ભિન્નભિન્ન કાળમાં પણ પરિસ્થિતિ બદલતાં ધારણાઓ બદલાઈ જતી રહે છે, અને રાજકીય કાયદાઓ પણ રાજ્યવાર અલગ-અલગ હોવાથી પાપ-પુણ્યની ધારણાઓ અલગ-અલગ બની જતી હોય છે. જેમકે પણ્ચમી જગતમાં દાડુ પીવો તે સામાન્ય વસ્તુ છે, જ્યારે ચુસ્ત ઈસ્લામિક રાજ્યોમાં તે મોટો અપરાધ બની જાય છે. સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોમાં પણ આવી ભિન્નભિન્ન ધારણાઓ છે. આમ, રાષ્ટ્રવાર, ધર્મવાર, સમાજવાર પાપ-પુણ્યની ધારણાઓ ભિન્નભિન્ન બની છે. એટલે કર્મ બાબત નિર્ણય કરતાં પહેલાં આ બધા પરિપ્રેક્ષો ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે.

પાપ અને પુણ્ય

એક માન્યતા એવી છે કે ઈશ્વરને ગમે તે પુણ્ય અને ન ગમે તે પાપ કહેવાય. આ ધારણામાં પણ ઈશ્વરને શું ગમે છે અને શું નથી ગમતું તેનો નિર્ણય સૌ પોતપોતાના સંસ્કારો પ્રમાણે કરતા હોય છે. એટલે વાત હતી ત્યાં ને ત્યાં જ આવી જાય છે. એક એવો પણ મત છે કે બીજાને દુઃખ દેવું તે પાપ અને બીજાને સુખી કરવાં તે પુણ્ય કહી શકાય. આ ધારણામાં શક્તિ છે. પણ તેમાં પણ અપવાદ તો છે જ. ભજવાની ઈચ્છા ન રાખનાર વિદ્યાર્થીને માત્રા-પિતા તથા શિક્ષક દંડ કરીને પણ ભજાવે છે તો આવા દંડને પાપ માનવું? ના, એવો દંડ હિતકારી છે. આવી જ રીતે વ્યસની તથા કુમારની સીધા-સાચા માર્ગ લાવવા દંડ અપાય છે. તે પણ હિતકારી છે એટલે જરૂરી છે. આમ પ્રત્યેક ધારણામાં નાના-મોટા અપવાદ રહેતા જ હોય છે. તેમ છતાં વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ પીડા પમાડનાર પાપી છે અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં પણ ભલું ઈચ્છનાર-કરનાર પુણ્યાત્મા છે. આવી કંઈક વ્યાખ્યા કરી હોય તો તે માનવતાવાદી પાપ-પુણ્યની વ્યાખ્યા કહી શકાય.

બાકી સ્નાનાદિં કરવાથી, ઉપવાસાદિં કરવાથી, પગપાળા યાત્રા કરવાથી કે યજા-યાગાદિં કરવાથી પુણ્ય થાય છે તે માનવતાવાદી દિષ્ટકોણ નથી. જેમ જેમ આવાં કર્મો વધવા લાગે છે, તેમ તેમ માનવતા ઓછી થવા લાગે છે. કારણ કે માનવની શક્તિ ગેરમાર્ગ વળી જાય છે.

કર્મફળ—પુનર્જન્મ

કર્મફળ અવશ્ય ભોક્તવ્ય માનવની સાથે જ પુનર્જન્મ સંકળાયેલો છે. જો કર્મફળવાદ ન હોય તો પુનર્જન્મની જરૂર ન રહે. ‘જીવનો જન્મ કેમ થાય છે?’ તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જવાબ અપાય છે : ‘અનેક જન્મોનાં બાકી રહેલાં કર્મોમાંથી, જે કર્મો પાક્યાં છે તેને ભોગવવા માટે.’ એટલે પાકેલાં કર્મો પ્રમાણે જીવાત્માને વર્ણ-જાતિ, ધન, આરોગ્ય, સફળતા-નિર્ઝળતા, નર-નારીના સંબંધો, પુત્ર-પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ, આયુષ્ય વગેરે મળે છે. એક રીતે પૂર્વનાં કર્મો પ્રમાણે જ તેને બધું સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. જરા વિસ્તારથી ચર્ચા કરીએ. આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

પુનર્જન્મમાં માનવારા ધર્મો, વર્તમાન જન્મનાં સુખ-દુઃખને ગયા જન્મોનાં પરિણામ માને છે. જેમકે, જન્મ લેવો. ઉત્તમ કર્મોવાળા બ્રહ્માણાદિ શ્રેષ્ઠ વર્ણોમાં જને છે, જન્મતાં જ તે પૂજ્ય-પવિત્ર, ધનાઢ્ય રાજકુંવર વગેરે બને છે : આ બધું તેને ગયા જન્મનું પુણ્ય ફળ્યું કહેવાય.

આવી જ રીતે ચાંડાલાદિં નિમ્નતમ વર્ણ યા જાતિમાં જન્મનાર, જન્મતાં જ અસ્પૃશ્યતા, તિરસ્કાર, દરિદ્રતા, વિદ્યાહીનતા, સંસ્કાર-

હીનતા વગેરે પ્રાપ્ત કરે છે તે ગયા જન્મનાં નીચ કર્મને કારણે પ્રાપ્ત કરે છે. આવી જ રીતે પતિ-પત્નીની પ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ, સંતાનપ્રાપ્તિ, જીવનની સફળતા-નિષ્ફળતા, આયુષ્યની સીમા, આરોગ્ય, કિર્તિ વગેરે બધું જ પૂર્વનાં કર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતું હોય છે. આવી ધારણાઓ પૂર્વજન્મના આધારે બની છે અને ઘણી મજબૂતાઈથી ઊંડાં મૂળ નાખીને સ્થિર થઈ છે.

જરા વિચારીએ. માનો કે પૂર્વનાં ઉત્તમ કર્મથી એક જીવ રાજને ત્યાં જન્મી રાજકુમાર બન્યો, પણ આ કર્મફળ માત્ર તેને જ સુખ આપનારું નથી થતું. રાજા-રાણી-પરિવાર અને પૂરી પ્રજા પણ રાજકુમારના જન્મથી સુખી થાય છે. તો આ બધાંને જે રાજકુમારની પ્રાપ્તિનું સુખ મળ્યું તે કયાં કર્મથી મળ્યું?

આવી જ રીતે પૂર્વના કોઈ પાપકર્મથી રાજકુમારને સર્પદંશ થયો અને મરી ગયો. તો આ કર્મથી રાજકુમારને તો પાપકર્મનું પરિણામ મળ્યું. પણ રાજકુમારના મૃત્યુથી રાજા-રાણી-પરિવાર અને પૂરી પ્રજા પણ દુઃખી-દુઃખી થાય છે. આ દુઃખ તેમને કયાં કર્મથી મળ્યું? કોઈ પણ કર્મ, માત્ર એક જ જીવને સુખ-દુઃખ આપે તેવું બનતું નથી. તે જીવ સાથે સંકળાયેલા અનેક જીવોને તેની અસર થતી જ હોય છે. એટલે કર્મફળ માત્ર એક જીવ પૂરતું સીમિત ન રહેતાં ઘણા જીવો સાથે સંબંધ ધરાવતું થઈ જાય છે.

માનો કે પૂર્વના ઉત્તમ પુણ્યના કારણે રાજકુમારને ઉત્તમ રાણી મળી. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાણીનાં ઉત્તમ પુણ્ય હશે તો તેને ઉત્તમ રાજકુમાર મળ્યો હશે. એટલે એકનાં જ ઉત્તમ કર્મનાં નહિ પણ બન્નેનાં ઉત્તમ કર્મનાં હશે એમ કહી શકાય. કેટલીક વાર એક ઉત્તમ હોય અને બીજું અધમ પણ હોય. તેમનું સુખી-દુઃખી દામ્પત્ય, તેમના પૂર્વનાં કર્મને માની શકાય તો, તેમના સુખી દામ્પત્યથી સુખી થનારાં બન્ને પક્ષનાં માતા-પિતા વગેરેને પણ પૂર્વનાં પુણ્યકર્માં હશે જ. આ બધાંનાં પૂર્વ કર્મનો એકી સાથે ઉદ્દય થયો હોય તેમ બને. આમ એકસાથે બધાંનો પૂર્વકર્મનો શુભ ઉદ્દય થયો હોય તો માતા-પિતા વગેરે બીજા પ્રસંગોથી દુઃખી કેમ થાય? માનો કે કોઈને રોગ થયો છે. દુઃખી છે. કોઈને શત્રુઓ વધી ગયા છે, દુઃખી છે. કોઈને ધન અથવા પદનો નાશ થયો છે, દુઃખી છે. આવાં અનેક કારણોસર સંબંધિત લોકો પણ સુખી-દુઃખી થતાં હોય છે. તો શું એમ માનવું કે પૂર્વનાં પાપકર્મના ઉદ્દયથી તે દુઃખી છે? એકસાથે એક જ સમયે આવાં બિનાબિન કર્મનો ઉદ્દય થાય છે, એવું માનવું રહ્યું. અહીં ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય કે આ દુઃખી લોકોનાં સંબંધીઓ પણ તેમની દશાથી દુઃખી છે. એટલે તેમનો પણ પૂર્વનાં કર્મનો એવો ઉદ્દય થયો હશે? કેટલીક વાર કોઈના સુખી દામ્પત્ય કે સુખી જીવની ઈર્ઝાથી કોઈ દુઃખી થતું હોય છે તો તે કયાં કર્મ થાય છે?

માનો કે દશરથે હરણ સમજને તીર માર્યું અને તે શ્રવણને વાગ્યું અને તે મરી ગયો. આ પાપકર્મ થયું, તે પૂર્વના કોઈ કર્મથી થયું કે નવું કર્મ થયું? પૂર્વના કર્મ થયું હોય તો દશરથને આગળ કશું ભોગવવાનું ન રહે. કર્મ પૂરું થયું. પણ શ્રવણના મૃત્યુથી તેનાં આંધળાં માતા-પિતા દુઃખી થયાં તે કયાં કર્મ દુઃખી થયાં? તે બિચારાં જીવનભર રખડી પડ્યાં તે કયાં કર્મ? અને માનો કે દશરથે નવું કર્મ કર્યું. તેનું પાપ બંધાયું અને તે પાપના પરિપાકૃપે દશરથને પુત્રવિયોગે (શ્રીરામના વિયોગે) પ્રાણત્યાગ કરવો પડ્યો. (આવી ધારણા છે.) ન ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય છે કે દશરથને પુત્રવિયોગે પ્રાણ છોડવો પડ્યો તે તો ઠીક, પણ રામના વિયોગથી કૌશાત્યાદિ રાણીઓ, સીતા, પૂરી પ્રજા વગેરેને પણ અનહદ દુઃખ થયું. તે કયાં કર્મથી થયું?

દશરથે તીર માર્યું અને કરેલું ભોગયું ત્યાં સુધી તો કદાચ ઠીક છે, પણ આ એક વ્યક્તિનું કર્મ બીજાં ઘણાં લોકો સુધી ફેલાઈ જાય છે તેનું શું?

કેટલાક મૂર્ખાઓ તો વળી ત્યાં સુધી કર્મના સિદ્ધાંતને માને છે કે જેની સાથે જેવું કર્યું હોય તેની સાથે તેવું જ કર્મ ભોગવવું પડે. કૂતરાને રોટલો ખવડાવશો તો તમારે પણ કૂતરું થઈને આપેલો રોટલો ભોગવવો પડશે.

માનો કે તમે કૂતરાને રોટલો ખવડાવો છો. પક્ષીઓને દાણા નાખો છો, ગરીબોને જમાડો છો. તો આવતા જન્મે તમે કૂતરો થશો અને પેલો કૂતરો માણસ થઈ તમને રોટલો ખવડાવી દેવામાંથી છૂટશે. પક્ષીઓ પણ માણસ થશો અને તમે પક્ષીઓ થઈને તેના હાથના દાણા ખાશો, પેલો ગરીબ માણસ શ્રીમંત થશો અને તમે ગરીબ થઈ જમશો વગેરે.

માનો કે એક ડૂબતી સ્થીને તમે બચાવી. હવે તમે નવા જન્મે ડૂબો એટલે પેલી સ્થી તમને બચાવે. આવી જ રીતે હત્યા વગેરે કરનારનું પણ સમજવાનું. માનો કે કોઈ પુરુષે કોઈ સ્થી ઉપર બળાત્કાર કર્યો, હવે બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સ્થી આવતા જન્મે પુરુષ થાય અને પેલો પુરુષ સ્થી થાય અને પછી બળાત્કાર કરે. એટલે કર્મ પૂરું થાય. જો આવો કર્મસિદ્ધાંત હોય તો તે કેટલો હાસ્યાસ્પદ અને ઘૃણિત

સિદ્ધાંત થઈ જાય તે સમજ શકાય તેમ છે. ફરી પાછી એની એ જ વાત કે બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સ્વી જ માત્ર દુઃખી નથી થતી. તેના સંબંધીઓ પણ દુઃખી થાય છે. ઘણી વાર તો બળાત્કારી પુરુષનાં સંબંધીઓ પણ દુઃખી થાય છે. આ બધાંએ પૂર્વમાં એવાં કર્મ કર્યા હતાં? મહત્વની વાત એ છે કે હત્યા-બળાત્કાર વગેરે પૂર્વનાં કર્મનું વળતર ફળ જ છે. જો તેવું હોય તો પોલીસકેસ, ન્યાય, સજા, ફાંસી વગેરે ન થવું જોઈએ. પણ થાય છે, તો શું પોલીસ, ન્યાયાધીશ, રાજ્ય વગેરે નવાં પાપકર્મો બાંધે છે અને તે નિમિત્તે જન્મ લઈને પેલાના હાથે સજા ભોગવશે? પેલો ન્યાયાધીશ થાય ત્યારે આ બધા સજા ભોગવશે? આવી ધારણા કદાપિ સુસંગત ન કહેવાય.

મને લાગે છે કે આવી રીતનો કર્મનો સિદ્ધાંત નિતાંત હાસ્યાસ્પદ, બાલીશ અને ગુંચવાડો ઊભો કરનાર થઈ જાય છે. આ પ્રકારના કર્મના સિદ્ધાંતમાં પાયાની ભૂત પુનર્જન્મવાદ તથા નિત્ય-શાશ્વત આત્મવાદ છે.

મારી દસ્તિએ આવાં કોઈ પૂર્વનાં કર્મો હોતાં નથી. (કારણ કે પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મ જ નથી). વ્યક્તિ જે સુખી-દુઃખી થાય છે તેમાં મુખ્યતઃ તે પોતે, ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વાતાવરણ કારણ હોય છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતાની અલગ-અલગ ક્ષમતા હોય છે. તે યોગ્યતા (અથવા અયોગ્યતા) તેના સુખ-દુઃખમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે.

આવી યોગ્યતાને ધર્મબ્યવસ્થા દ્વારા પ્રોત્સાહન મળે તો તે વધુ સારી રીતે ખીલી ઊઠે છે. પણ જો ધર્મ દ્વારા તેને અવરોધવામાં આવે તો તેવી યોગ્યતા (હોવા છતાં) કચડાઈ જાય છે. માનો કે એક વ્યક્તિ બુદ્ધિશાળી છે, પણ ધર્મબ્યવસ્થા પ્રમાણે તેને ભણવાનો નિષેધ છે, એટલે તે ભજી નથી શકતી. ન ભણવાથી તેની આર્થિક સ્થિતિ નીચી રહે છે. આથી તે નિમ્ન કક્ષાનું જીવન જીવતી થઈ જાય છે. આવું પૂરા વર્ગ કે વર્ષા માટે પણ થઈ શકે છે. યોગ્યતા હોવા છતાં વર્ષબ્યવસ્થાને કારણે ઘણા લોકો ઉચ્ચ ગુરુગાદી ઉપર નથી બેસી શકતા, ઉચ્ચ સેનાપતિપદે કે રાજાપદે નથી પહોંચી શકતા, નગરશેઠ કે પ્રાધ્યાપક નથી થઈ શકતા. કારણ કે આ બધાં પઢો માટે નિશ્ચિત વર્ષ હોવો જરૂરી છે. એવી બ્યવસ્થા ધર્મે કરી છે. આ બ્યવસ્થાથી ઘણાંનાં જીવન અવરોધાય છે. આને ધાર્મિક અન્યાય કહેવાય. ધર્મસુધારણા દ્વારા તેને દૂર કરી શકાય.

આવી જ રીતે વ્યક્તિ કે વર્ગમાં યોગ્યતા હોવા છતાં સમાજ-બ્યવસ્થા એવી છે કે, ઊંચ-નીચના કાલ્યનિક બેદોને કારણે તેનું જીવન અવરોધાય છે. એક પુરુષ ઊંમર લાયક હોવા છતાં કન્યા નથી મેળવી શકતો તો બીજી તરફ એક કન્યા યોગ્ય હોવા છતાં મોટી ઊંમરે પણ તે પત્તિ નથી મેળવી શકતી. એક સ્વી વિધવા થઈને જીવનભર વૈધબ્ય પાળીને દુઃખી થાય છે. કારણ કે સમાજબ્યવસ્થા જ એવી છે કે તેનાં ફરીથી લગ્ન ન થઈ શકે, તો બીજી તરફ પુરુષને બે-ત્રણ-ચાર પત્નીઓ કરવાની પણ છૂટ છે. આવી અનેક પ્રકારની રૂઢિઓના કારણે જકડાયેલો સમાજ પોતાનાં માણસોને દુઃખી કરતો હોય છે. જીવનને અવરોધતો હોય છે. આ સામાજિક અન્યાય છે. આવી રીતે દુઃખી થનાર માણસો પૂર્વનાં કર્મ નહિ પણ સામાજિક અન્યાયી દુઃખી થતાં હોય છે. એને સમાજસુધારણા દ્વારા દૂર કરી શકાય. આવા સુધારાથી ઘણાં નર-નારીઓ આજે સુખી થયાં છે, તે હકીકિત છે. આવી જ રીતે રાષ્ટ્રીય બ્યવસ્થાથી પણ વ્યક્તિ સુખી-દુઃખી થતી હોય છે. કેટલાંક રાષ્ટ્રો પોતાની પ્રજા માટે શૈક્ષણિક, આર્થિક તબીબી અને બીજી ઘણીબધી બ્યવસ્થાઓ ઊભી કરતાં હોય છે. જેના કારણે પ્રજા સુખી હોય છે. પ્રજાના સુખનું મૂળ રાજ છે. (પ્રજાસુખમૂલં નૃપતિ:) તો કેટલાંક રાષ્ટ્રો આવી કશી સગવડો તો નથી કરતાં ઉપરથી જત-જતના કઠોર નિયમો-કર વગેરે લાદાને પ્રજાને દુઃખી કરતાં હોય છે. આવી રાજ્યબ્યવસ્થાથી પ્રજા દુઃખી થતી હોય તો તે બ્યવસ્થાને બદલીને પ્રજાને સુખી કરી શકાય.

ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનું એક સમીક્ષિત વાતાવરણ બનનું હોય છે. આ વાતાવરણ યોગ્ય વ્યક્તિને ઘણી ઘણી તકો પૂરી પાડનું હોય છે. તો પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વ્યક્તિ યોગ્ય હોવા છતાં પણ તક વિનાની થઈને દુઃખી થતી હોય છે.

હવે એક મહત્વનો અને મુદ્દાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે વ્યક્તિ પોતે યોગ્ય-અયોગ્ય કેમ થતી હોય છે? આમાં આનુવંશિકતા મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. ‘જન’માં બધા ગુજાર-દોષો સમાયેલા હોય છે. ચરોતરના પટેલો જ કેમ પરદેશમાં વધુ ગયા અને સફળ રહ્યા? કારણ કે તેમનામાં આનુવંશિક સાહસ વગેરે ગુણો હતા. આવી આનુવંશિકતા સીધી જ પિતાની દીકરામાં નથી ઊતરતી પણ ઉપરની બીજી, ત્રીજી, સાતમી, દસમી પેઢીની વિશેષતા પણ ઊતરી આવતી હોય છે. એટલે ચાર-પાંચ સગા ભાઈઓ હોવા છતાં એકાઉ કાલિદાસ, શેકસ્પિયર, કોલંબસ કે વાસ્કો-દ-ગ્રામા બનતો હોય છે.

ઉત્તમ બ્યવસ્થા એ છે કે યોગ્ય વ્યક્તિત્વે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનું પૂરું સમર્થન મળે. તેને કર્ણા, એકલબ્ય કે શંભૂકની માફક સહન કરવું ન પડે. આ બધું સુધારાથી સુધરી શકે અને બગાડવાથી બગડી શકે. માત્ર પૂર્વનાં કર્મોને વારંવાર આડે ધરીને સમાધાન કરી શકાય નહિ. તેમ કરવાથી નવા પુરુષાર્થને સ્થાન જ ન મળે.

પ્રારબ્ધ-પુરુષાર્થ

એક એવો મત પણ છે કે બધું જ પ્રારબ્ધથી નથી થતું. કેટલુંક પ્રારબ્ધથી થાય છે, તો કેટલુંક પુરુષાર્થથી થાય છે. કારણ કે પ્રારબ્ધ પણ અંતે તો પૂર્વના કોઈ ને કોઈ પુરુષાર્થથી જ બંધાયેલું હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો પણ પુરુષાર્થ કારણ છે, જ્યારે પ્રારબ્ધ પરિણામ યા ફળ છે. એટલે પુરુષાર્થની મહત્ત્વાનું રોટલા મળે છે) કે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે વર્ણ, જાતિ, નર-નારીનો દેહ, ધન, આરોગ્ય, આયુષ્ય, સંબંધો વગેરે નક્કી થાય છે. પુરુષાર્થથી રોટલા મળે છે. પુરુષાર્થથી અબજોપતિ ન થવાય. તે તો પૂર્વના પ્રારબ્ધથી જ આપોઆપ મળે છે વગેરે. આ વાત પણ ઠીક નથી લાગતી. વર્ણ અથવા જાતિ પ્રારબ્ધથી મળતાં હોય તો જ્યાં વર્ણબ્યવસ્થા નથી ત્યાં શું થશે? નર-નારીનો દેહ પ્રારબ્ધથી મળતો હોય તો કોઈ વાર કોઈ પુરુષને પૂર્વનાં નારીજીવનનાં સંસ્મરણો-સ્વખન વગેરેમાં થવાં જોઈએ. જેમકે તેને પ્રસૂતિ થઈ રહી છે. તે બાળકને ધવરાવી રહ્યો છે વગેરે. પણ તેવું થતું નથી. આવી જ રીતે કોઈ નારીને નરપણાનાં સંસ્મરણો થવાં જોઈએ. પણ તેવું થતું નથી. વળી હવે તો સંતતિનિયમન દ્વારા સંતાનોને જ થતાં રોકી શકાય છે. તો પુરુષના બીજને નકામું બનાવવાથી કેટ-કેટલા પૂર્વના જીવો દેહધારણ કર્યા વિનાના રહી જતા હશે? જો પ્રારબ્ધ નિશ્ચિત જ હોય તો સંતતિ-નિયમન કદી સફળ થઈ શકે જ નહિ, પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સંતતિનિયમનથી કેટલાંય બાળકોનો જન્મ અટકાવી શકાય છે. એ જ બતાવે છે કે જન્મનાર બાળક પ્રારબ્ધ યા પૂર્વનાં કર્મોથી જન્મતો નથી, પણ કુદરતી પ્રક્રિયાથી જન્મે છે. નર યા નારી થવું તે વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે. કુદરતી બ્યવસ્થા છે કે એક હજાર પુરુષોએ ૯૦૦-૯૫૦ જેટલી સ્ત્રીઓ જન્મે છે. આ કુદરતી સંતુલન છે. જો આ બગડી જાય અર્થાત્ એક હજાર પુરુષે બસો સ્ત્રીઓ થઈ જાય કે બસો પુરુષે એક હજાર સ્ત્રીઓ થઈ જાય તો મહા અનર્થ થઈ જાય. વળી વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરીને કલોનિક સિસ્ટમનો વિકાસ થયો છે, જેથી એક જ પ્રકારનાં સેંકડો નર-નારી-પશુઓ બનાવી શકાય છે. આ બધાં રૂપે-રંગે જ માત્ર નહિ, પણ ગુણ-અવગુણ-બુદ્ધિ વગેરેમાં પણ હૂબહૂ એકસરખાં થઈ શકે છે. આને પ્રારબ્ધ તો ન જ કહેવાય. એટલે નર-નારીનો દેહ પ્રારબ્ધથી મળે છે, તે કહેવું ઠીક નથી લાગતું. જન્મવું તથા મરવું એ પહેલી તથા છેલ્લી પ્રક્રિયા છે. આગળ ચાલવાની નથી. જે ચાલશે તે સૌ સૌની અલગથી ચાલશે.

પૂર્વના પ્રારબ્ધથી ધન મળે છે તેવી માન્યતા પણ ઠીક નથી લાગતી. પહેલાં વાણિયા જ ધનવાન થતા. શૂદ્રો, અતિશૂદ્રો વગેરે તો મહાદરિદ થતા. હવે જોઈ શકાય છે કે ધનવાન થવાના ક્ષેત્રમાં પટેલો, ખેડૂતો, વસવાયાં, શૂદ્રો, અતિશૂદ્રો વગેરે બધા જ થવા લાગ્યા છે. આ બધું પ્રારબ્ધથી નહિ પણ રાજકારણ, સમાજકારણ, ધર્મકારણ અને અર્થકારણના સુધારાથી થવા લાગ્યું છે. પ્રારબ્ધથી નહિ.

પ્રારબ્ધ પ્રમાણે આરોગ્ય-રૂપ વગેરે મળે છે તે વાત પણ ઠીક નથી. માતા-પિતાના આરોગ્યથી બાળકને આરોગ્ય મળે છે. જન્મયા પછીની સારવાર અને બ્યવસ્થાથી આરોગ્ય મળે છે. દવાખાનાઓ તથા આધુનિક સારવાર પદ્ધતિના કારણે બાળમૃત્યુ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે તથા આયુષ્ય લંબાયું છે તે બતાવે છે કે પૂર્વનાં કર્મોથી નહિ પણ આધુનિક તબીબી વગેરે બ્યવસ્થાથી આરોગ્ય-આયુષ્ય વગેરે સુધારી શકાય છે.

આવી જ રીતે સંપર્કમાં આવનાર સાથે સંબંધો બંધાતા હોય છે. પહેલાં સંપર્કો ઘણા ઓછા હતા, હવે દેશ-વિદેશમાં થતા સ્થાનિક જીવનમાં પણ સંબંધો ઘણા વધ્યા છે, એટલે અંતરજ્ઞાતીય લગ્નો વગેરે વધવાનું જ છે. વધ્યાં જ છે. આ બધું પૂર્વના કર્મોથી, પ્રારબ્ધથી નહિ પણ વર્તમાનના સંબંધોથી થતું હોય છે.

એકંદરે એમ કહી શકાય કે પ્રારબ્ધથી શું થાય છે તે કહેવું શક્ય નથી, જે કાંઈ થાય છે, તેને વર્તમાનના કારણોથી બાધ્યાયિત કરવું જ ઉચ્ચિત લાગે છે.

તો શું પૂર્વનાં કર્મો-પ્રારબ્ધ નથી? આવા પ્રશ્ના ઉત્તરમાં અત્યારે તો એવું કહેવું ઠીક લાગે છે કે હા, નથી.

માણસને પુરુષાર્થવાદી બનાવવો જોઈએ. પોતાની શક્તિ અને ક્ષમતા પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરતા રહેવું અને જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારતા

રહેવું. જો પરિજ્ઞામથી સંતોષ થાય તો શાંતિ પામવી પણ જો અસંતોષ થાય તો ફરીને પુરુષાર્થ કરતા રહેવું અને પરિજ્ઞામની પ્રાપ્તિ માટે ઝડૂમતા રહેવું. આ માર્ગ જ ઠીક લાગે છે.

પ્રારબ્ધવાદે ભારતને પારાવાર હાનિ પહોંચાડી છે. તેનાથી મુક્ત થવું અને લોકોને મુક્ત કરવા એ રાષ્ટ્રસેવા છે. એ મુક્તિનું પગથિયું છે. આટલું કદ્યા પદ્ધી પણ કોઈને પ્રારબ્ધવાદમાં વધુ શ્રદ્ધા હોય તો તે માને, મેં તો માત્ર મારા જ વિચારો રાખ્યા છે. સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી હોવાથી જ વિચારો રાખ્યા છે. ઈજરાયેલની સમૃદ્ધિ અને ભારતની ગરીબી પ્રારબ્ધથી નથી થઈ, પણ યોગ્ય પુરુષાર્થ અને તેના અભાવથી થઈ છે, એટલે પ્રારબ્ધવાદથી બચવું જોઈએ.

*

9. યજ્ઞ

યજ્ઞ શબ્દ હિન્દુજીવનમાં ઘણો પ્રતિષ્ઠિત છે. બહુ પ્રાચીન કાળથી યજ્ઞો થતા આવે છે. પ્રાચીન કાળની અનેક ધારાઓમાં યજ્ઞ-યાગાદિકરનારી એક ધારા પણ રહી છે, અને મીમાંસા કહેવાય છે. મૂળમાં આર્યોની અનેક શાખાઓમાંની એકાદ શાખા અહિનપૂજક રહી છે. વેદોમાં અહિનને પણ દેવ માનીને તેને તૃપ્ત કરવાની વિધિઓ પ્રચલિત થઈ છે, પાછળથી પુરાજ્ઞકાળમાં પરમેશ્વરનાં બે મુખ બતાવાયાં છે : ‘અહિન અને બ્રાહ્મણનું મુખ’ અર્થાત્ આ બે મુખોમાં હોમેલું ઉત્તમ અન્નાદિ સીધું પરમાત્માના મુખમાં જ જાય છે, તેવી માન્યતા સ્થાપિત કરાઈ છે. આના કારણે વિશ્વમાં ક્યાંય ન હોય તેમ ભારતમાં એક લાડવા જમનારો મોટો વર્ગ તૈયાર થઈ ગયો. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભોજનની અને તે પણ દક્ષિણા સાથે જમવાની વ્યવસ્થાથી એક તરફ તો માનવતાલક્ષી દાનની ધારણા ન થઈ શકી (દરિદ્ર, વિધવાઓ, અનાથો કે લાચારોને જમાડવાની પ્રથા ન થઈ શકી), તો બીજી તરફ પરોપળવિતાનો આંકડો વધ્યો. ત્રીજી તરફ આ જમનારો વર્ગ તીવ્ર મેધાવી હોવા છતાં નિષ્ઠય થઈ ગયો. પ્રજાના એક રળતા-કમાતા વર્ગને વિના કારણ લાખાં માણસોનો ભાર ઉપાડવાનો થયો. વિશ્વભરમાં આવો દક્ષિણા સાથે જમનારો વર્ગ ક્યાંય જોવા નહિ મળે. વળી પાછું આ જમનારા વર્ગ પાસે કલમશક્તિ હતી એટલે તેણે ફરી ફરીને બ્રહ્મભોજનનો મહિમા વધારવા માંડ્યો. પ્રજાનું દાન ન તો રચનાત્મક બન્યું, ન માનવતાવાદી બન્યું. હવે તમે જ કહો કે લાખાં નાગાં-ભૂખ્યાં લોકો, તેમને જમાડનારા લોકોના ધર્મોમાં પરિવર્તિત થાય તો તેમાં દોષ કોનો? (હવે થોડા સમયથી દરિદ્ર નારાયણો તરફ ધ્યાન ગયું છે, જે સારું છે.) વર્ણલક્ષી દાનને સર્વલક્ષી બનાવવાની જરૂર હતી અને છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે યજ્ઞો શા માટે કરવા? કોઈ કહે છે કે તેનાથી વરસાદ થાય છે. આ માન્યતા સાચી નથી, જો યજ્ઞોથી વરસાદ થતો હોય તો જે દેશમાં હજારો યજ્ઞો થતા હોય ત્યાં દુષ્કાળો કેમ પડે? આ દેશની અડધા ઉપરની વસ્તી અન્ન વિના કેમ ટળવળે? આટલો બધો ભૂખમરો કેમ થાય? અને વિદેશી-વિધમાં લોકો આ ભૂખ્યાં માણસો માટે અન્ન-વસ્તાદિ લઈને કેમ આવે?

અને જ્યાં એકે યજ્ઞ નથી થતો ત્યાં (અમેરિકા જેવા દેશોમાં) અન્નના ઢગલા કેમ થાય છે? આખા વિશ્વને તેઓ અન્ન આપીને કેમ જિવાડી શકે છે?

યજ્ઞ કરવાથી વરસાદ થાય છે તેનું કોઈ વિજ્ઞાન તો સ્પષ્ટ થતું નથી. વાદળાં તો સમુદ્રના પાણીથી બંધાય છે. પવન વગેરેથી તે ધરતી તરફ જેંચાઈ આવે છે અને યોગ્ય વાતાવરણ થતાં વરસાદ થઈને વરસે છે. યજ્ઞો કરો કે ન કરો, જે વાદળાં (ભોનસ્ઝુન) આવ્યાં છે તે યોગ્ય વાતાવરણ સર્જતાં વરસવાનાં જ છે. અને જો વાદળાં જ ન બંધાયાં હોય કે ન આવ્યાં હોય તો યજ્ઞો કરવાથી કાંઈ વાદળાં બંધાવાનાં નથી. કારણ કે યજ્ઞોથી તો ગરમી વધે છે. કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વધે છે. વાદળાં તો જળમાંથી બંધાય છે, જે જળ સમુદ્રમાં છે. એટલે કોઈ વૈજ્ઞાનિક આધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. થોડાં વર્ષો ઉપર વડોદરા અને પછી રાજકોટમાં સેંકડો કુંડીઓના અચ્છમેધ યજ્ઞો કરવામાં આવ્યા હતા અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે સારો વરસાદ થશે. પણ એવું કશું ન થયું. ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર અત્યારે પીવાના પાણીની પણ ઘોર તકલીફ ભોગવી રહ્યું છે. કોઈનું કહેવું છે કે યજ્ઞો કરવાથી શાંતિ અને વિશ્વશાંતિ થાય છે. આ વાત પણ બરાબર નથી. હમણાં જ અમદાવાદમાં વિશ્વશાંતિ માટે લક્ષયંડી યજ્ઞ થયો હતો. યજ્ઞ કરનારા પોતે જ મોટી અશાંતિના શિક્ષાર થઈ ગયા, કારણ કે કુદરતી આપત્તિઓ વગેરેથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. જેમ તેમ કરીને આ યજ્ઞ પૂરો તો કર્યો, પણ વિશ્વશાંતિ થવાની જગ્યાએ ઉડીસામાં ભયંકર વાવાઝોકું આવ્યું અને હજારો માણસો મરી ગયાં. પ્રદેશનો અડધો ભાગ તારાજ થઈ ગયો. પછી બંગાળમાં વાવાઝોકાનું પુનરાવર્તન થયું. આ વર્ષ ગુજરાતમાં દુષ્કાળ છે અને મોટું જળસંકટ છે. કારગીલ અને પછી ઇન્ડિયન એરલાઇનના વિમાનનું અપહરણ થયું. દેશ ભયંકર સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આતંકવાદીઓ ડેર-ડેર બોંબ ફોડે છે. રેલવે-અક્સમાતો અને માર્ગ-અક્સમાતો ઘણા વધી ગયા છે. કાશ્મીર, પંજાબ અને પૂર્વ ભારત ભડકે બળી રહ્યું છે. શ્રીલંકા અને ચેચન્યામાં તોપો ધણધણી રહી છે. ક્યાં છે વિશ્વશાંતિ? ભયંકર ધરતીકંપથી ભારે હાનિ થઈ છે. પાંચેક કરોડના ખર્ચો થયેલા આ યજ્ઞને (અને આવા બીજા થતા-થનારા હજારો યજ્ઞો) અને વિશ્વશાંતિને શુલેવાદેવા છે? વિશ્વશાંતિની વાત તો દૂર રહી, ગૃહશાંતિ થાય તો ય ઘણું છે. કાર્ય-કારણ વિનાના આવા ઉપાયો માત્ર વ્યર્થ જ નથી, પણ પ્રજાનાં ધન, શ્રમ અને શ્રદ્ધાને ગેરમાર્ગ દોરનારા બની રહે છે. જ્યાં સુધી અસત્યમાંથી મુક્ત થઈને સત્ય તરફ નહિ વળાય ત્યાં સુધી

આવી બરબાદી થતી રહેવાની..

દુષ્કાળ વગેરે આપત્તિઓમાંથી છૂટવાનો સાચો ઉપાય આપણે ઈજરાયેલ, અમેરિકા વગેરે દેશો પાસેથી શીખવાનો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ચેકડેમો, ઊંડાં તળાવો, કુવાઓનું રીચાર્જિંગ, ટપક પદ્ધતિથી ખેતી વગેરે સાચા ઉપાયો કરવામાં જો પાંચ કરોડ વપરાયા હોત તો પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં સાચી દિશા મળી હોત. ‘અસતો મા સદ્ગમય.’

પ્રાચીન માન્યતા એવી હતી કે યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પહેલાં તો ઉપર કોઈ સ્વર્ગ જેવો લોક છે, તેવું કહેવું યોગ્ય નથી લાગતું. જે કાંઈ છે તે અહીં આ પૃથ્વી ઉપર છે. અને માનો કે ઉપર કોઈ લોક છે, સ્વર્ગ–નરક વગેરે, તો તેની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ કરવાનું કેમ જરૂરી છે? બીજા ઘણા સ્વર્ગવાદીઓ યજ્ઞ વિના પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોવાનું માને છે, જેમકે દાન–પુણ્ય–પરમાર્થ–તપસ્યા, વ્રતો વગેરે કરવાથી. જો આવા ઉપાયોથી પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો અભિનમાં ઉત્તમ દ્રવ્યો—ધી—અન્ન—તલ—જળ વગેરે હોમીને તેનો નાશ કરવાની શી જરૂર?

અને હા, સ્વર્ગમાં જનારને શું મળે છે? સુખ ને? જો સુખ ભોગવવા જ સ્વર્ગમાં જવાનું હોય તો એ સુખોને અહીં ધરતી ઉપર ઉતારવાનું કામ કરીને સૌને સુખી કેમ ન કરાય? સ્વર્ગનાં સુખો એટલે ધરતી ઉપરનાં અપ્રાપ્ત સુખો જ ને, જેવાં કે અભિનાની પ્રાપ્તિ, દૂધ–ધી વગેરે પ્રચુર ભોજ્ય પદાર્થો, ઉત્તમ શરીરો અને ઘરો, વાહનો વગેરે. આ બધું તો અહીં પૃથ્વી ઉપર પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને હા, સ્વર્ગમાં જનારા પુરુષોને અભિનાની પ્રાપ્તિ મળે તો સ્વર્ગમાં જનારી સ્ત્રીઓને શું મળવાની વ્યવસ્થા છે?

એમ કહી શકાય કે સ્વર્ગ–પરલોકના નામે પ્રજાને ભૂલી પાડવામાં આવી છે, જે પ્રત્યક્ષ સુખોને પડતાં મૂકીને કોણીએ ચોંટાડેલા ગોળને ચાટવા જીબ લાંબી કરતી રહે છે. એટલે સાચો યજ્ઞ તો માનવતાવાદી, રાષ્ટ્રવાદી, સમાજવાદી ઉત્તમ કાર્યો કરવાં તે છે.

*

કોઈ પણ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરતી વખતે જે કષ્ટો પડે તેને હસતાં-હસતાં સહન કરી લેવાં તે તપ છે. પ્રત્યેક બ્યક્ઝિત અને પ્રત્યેક પ્રજાએ જો મહાન લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેણે તપસ્યા કરવી જ જોઈએ. એક રીતે એમ કહી શકાય કે સાધના—કઠોર સાધના—એ તપ જ છે. શિક્ષણ, સંગીત, કલા, આરોગ્ય, બળ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, રક્ષા, પરમાર્થ, રમતો, સંસાર, દામ્પત્ય, વ્યવહાર, ઉદ્ઘોગ વગેરે બધું જ તપના દ્વારા સિદ્ધ થતું હોય છે. જેમ સુખદોહ યોગ્ય નથી તેમ સુખમોહ પણ યોગ્ય નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે અને પ્રત્યેક ક્ષણો પોતે સુખી થવા પ્રયત્ન કરતો રહે તે સુખમોહી પુરુષ છે. જે સરવાળે દુઃખી થશે અને દુઃખી કરશે. લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરનાર સુખોને જતાં કરી દુઃખોને સહર્ષ સ્વીકારે તો જ તે ઉત્તમ સાધક થઈ શકે. સ્વકેન્દ્રિત માણસો માત્ર પોતાના જ સુખની પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય છે, આવાં માણસો તપસ્વીના વેશમાં હોય તોપણ તપ નથી કરતાં. આ તપ માનવતાવાદી, સમાજવાદી, રાષ્ટ્રવાદી અને પરિવારવાદી વગેરે હોઈ શકે.

દીન-દુઃખી-લાચાર મનુષ્યોને દુઃખમુક્ત કરવા માટે જે લોકો દિનરાત મથ્યા રહે છે, તે માનવતાવાદી તપસ્વીઓ છે.

પોતાના સમાજને સમુન્નત કરવા માટે જે લોકો તન-મન-ધનથી કાર્યરત રહે છે સમાજવાદી તપ છે.

પોતાના રાષ્ટ્ર માટે જે લોકો પ્રાજ્ઞ સુધ્યાંને ન્યોધાવર કરી દે છે તે રાષ્ટ્રવાદી તપસ્વી છે.

આવી જ રીતે પોતાના પરિવાર માટે તપ કરનાર માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્ની, પુત્રો વગેરે પરિવારવાદી તપસ્વી છે.

આવા કોઈ પણ કાર્યમાં જાત ન ઘસાવનાર કે કોઈ રીતે ઉપયોગી ન થનાર તપસ્વી નથી.

અનાવશ્યક ભૂખે રહેવું, દેહદમન કરવું, કે બીજી રીતે શરીરને ત્રાસ આપવો અને પરિણામે કોઈનું કશું હિત ન થવું એ મૂઢ્યતાભર્યું તપ છે, જેના પરિણામે બ્યક્ઝિત તો દુઃખી થાય છે, પણ સામે માનવતા, રાષ્ટ્ર, સમાજ કે બીજા કોઈને કશું મળતું નથી. આ ત્રાસવાદી વંઝિયું તપ છે. ભારતમાં આવું ઘણું તપ થતું હોવા છતાં તેનાં કશાં જ સારાં પરિણામ પ્રાપ્ત થતાં નથી. શરીરનું ખૂબ લાલન-પાલન કરી તેને એશ-આરામમાં લિપ્ત રાખવું તે જેમ હાનિકર છે, તેવી જ રીતે શરીરને અન્ન-જલ-વસ્ત્ર-જૂતાં વગેરેથી જાણી કરીને વંચિત રાખી ત્રાસ આપવો તે પણ હાનિકર જ છે. સાચા સાધકે મધ્યમમાર્ગ અપનાવવો. અર્થાત્ ન તો શરીરને અનાવશ્યક ત્રાસ આપવો ન તો તેને અનાવશ્યક લાડ લડાવવાં.

સાચો તપસ્વી પરાવલંબી ન બને, પરાવલંબિતાને મોટું પાપ મનાવું જોઈએ. તપસ્વી સ્વાવલંબી તો હોય જ, બીજાને માટે અવલંબન આપનાર પણ હોય. જે દિવસે ભારતમાં સાચા તપસ્વીઓ પેદા થશે તે દિવસે ભારત અનેક અનર્થોથી મુક્ત થશે. દરિદ્રતા, રોગો, વ્યસનો, અશ્વાન, અંધશ્રદ્ધા, બેરોજગારી વગેરે અનર્થો છે. તેમાંથી મુક્તિ આપાવે તે સાચો તપસ્વી, બાકી બધા દેહદમન કરનારા ફોતરાં ખાંડીને તેલ કાઢવાનાં ઝાંકાં મારી રહ્યા છે.

11. પ્રાર્થના

પોતાના અસામર્થનું જ્ઞાન-ભાન થતાં પૂર્ણ સામર્થ્યવાન પાસે અપેક્ષિત વસ્તુની યાચના કરવી તે પ્રાર્થના છે.

સમર્થમાં સમર્થ દેખાતો મનુષ્ય પણ જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં અસમર્થ હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ દેહધારી કદી પણ સંપૂર્ણ સમર્થ નથી હોતો. બીજી વાત એ પણ છે કે જેમ જેમ મનુષ્ય વધુ ને વધુ સમર્થ થતો જાય છે, તેમ તેમ તેના અસામર્થની ક્ષિતિજો પણ તેટલી જ વિસ્તરતી જાય છે. કારણ કે તેનાં કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ ઘણી મોટી થઈ જાય છે. એક બિખારીનું અસામર્થ બે ટુકડા રોટી ન મેળવવામાં છે, પણ એક રાજાનું અસામર્થ પ્રબળ શત્રુને ન જીતી શકવામાં પણ છે. એટલે બિખારીની તુલનામાં રાજાને પ્રાર્થનાની વધુ જરૂર રહે છે.

અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાની સમર્થતા અને શક્યતાઓ વધતી-વધતી જ્યાં અટકે તે પરમેશ્વર છે. એમ તો મનુષ્ય પણ મનુષ્યની અપેક્ષાઓ કેટલાક અંશો પૂરી કરી શકે છે. પણ તેની સીમા છે. જ્યારે પરમેશ્વર સીમાતીત છે. એટલે નાની-મોટી કક્ષાએ પૂરી થનારી પ્રાર્થનાની પરિસમાપ્તિ પરમેશ્વરમાં છે.

જેમ પરમેશ્વર સુધીની અનેક કક્ષાઓ પ્રાર્થના પૂરી કરનારની છે, તેમ સ્વયં પ્રાર્થનાની પણ કેટલીયે કક્ષાઓ છે. આ કક્ષાઓ પ્રાર્થકની કક્ષાથી આવતી હોય છે. લોભ, લાલચ-ભય વગેરે કારણોથી થનારી પ્રાર્થના સામાન્ય કક્ષાની છે. તે વર્થ અથવા નકામી નથી હોતી. પ્રાર્થનાનો એક પિરામિડ રચવામાં આવે તો સૌથી નીચે આ આર્તિવર્ગ જ આવે. તેનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હોવાથી તે પિરામિડનો છેક નીચેનો ભાગ છે. આવો વર્ગ પરમેશ્વર પાસે સતત કાંઈ ને કાંઈ માગ્યા જ કરતો હોય છે. ઘણી વાર તે ન માગવાનું પણ માગતો રહે છે. અવિવેકભરી પ્રાર્થના પૂરી ન થાય તેમાં જ માગનારનું હિત હોય છે. ઈન્દ્રાસનની જગ્યાએ નિદ્રાસન માગવું તે અવિવેક જ કહેવાય.

બીજો પ્રાર્થક પોતાના રક્ષણ માટે (કોઈના વિનાશ માટે નહિ) સફ્ફુલ્લ માટે, કુશળતા માટે, સત્સંગની પ્રાપ્તિ માટે, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન માટે, આરોગ્ય માટે, આધ્યાત્મિકતા કે ઉચ્ચયજીવન માટે પ્રાર્થના કરે છે. તે ઉત્તમ છે. સૌનું ભલું ઈચ્છનાર સૌથી ઊંચો છે.

જેમ જેમ વ્યક્તિ વધુ ને વધુ અંતર્મુખ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેને પરમેશ્વરનું વધુ ને વધુ સામીપ્ય અનુભવાય છે. આવી વ્યક્તિની પ્રાર્થના તરત જ પ્રભાવશાળી બની શકે છે.

પ્રાર્થનાથી મનુષ્ય પવિત્ર બને છે અને પવિત્ર મનુષ્યની પ્રાર્થના વધુ સફળ રહે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિએ દિવસમાં બે-ત્રણ વાર તો પ્રાર્થના કરવી જ જોઈએ. પ્રાર્થના કર્મકાંડ વિનાની સીધી-સાદી અને ટૂંકી હોવી જોઈએ. સાથે સાથે તે પ્રદર્શિત પ્રાર્થના ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

માણસ જેમ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનાં પાપ છુપાવે છે, તેમજ તેણે પોતાની પ્રાર્થના પણ છુપાવવી જોઈએ. જાણી કરીને પ્રદર્શન કરનારા અને પોતાની પ્રાર્થના જોવા માટે લોકોનાં ટોળાં ભેગાં કરનારા દંભી-પાખંડી કે આડંબરી થઈ જતા હોય છે. તેમનાથી બચવું જોઈએ. દૂર રહેવું જોઈએ. બને તેટલા પોતાના ઈષ્ટદેવના જાપ કરીને પછી પ્રાર્થના કરવાથી તે તત્કાળ પ્રભાવશાળી બને છે. આવા જાપ સ્વયં પોતે કરવા, કોઈની પાસે કરાવવાથી કશો લાભ ન મળે.

*

12. સુખ-દુઃખ

સુખ અને દુઃખ જીવનની અનિવાર્ય વાસ્તવિકતા છે. બન્નેની વ્યાખ્યા એકબીજાને આધીન છે. જો દુઃખ ન હોય તો સુખ પણ ન હોય, અને સુખ ન હોય તો દુઃખ પણ ન હોય. ‘સૌને પોત-પોતાની રીતે અનુકૂળ અનુભવ થાય છે, તે સુખ છે’, અને ‘સૌને પોત-પોતાની રીતે પ્રતિકૂળ અનુભવ થાય છે તે તેના માટે દુઃખ છે.’ ભૌતિકસુખો એ જ ખરાં સુખો છે. જેને લોકો આધ્યાત્મિક સુખ કહે છે તે ખરેખર તો મનની ભૂમિકા છે, અર્થાત્ મનને સંતોષ, તૃપ્તિ, મૈત્રી, નિર્વિર જેવા સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ઓછી ભૌતિક સામગ્રીથી પણ માણસ વધુ સુખી થઈ શકે છે. ભૌતિક સામગ્રીનો સંદર્ભ અભાવ હોય તો, પૂર્વે કહ્યા તેવા સદ્ગુણોથી માણસ થોડો સમય તો સ્વસ્થ રહી શકે છે, પણ કાયમ સ્વસ્થ રહી શકતો નથી. ઓછામાં ઓછું તેને આહાર-જળ-વાયુ અને આવાસની તો જરૂર પડે છે જ. આ બધાં ભૌતિક તત્ત્વો છે. આ મૂળભૂત અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ પણ જેને પરાધીન હોય તે પરાવલંબી છે. પરોપજીવી છે. તે સુખી ન થઈ શકે. ભૌતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાને જેઓ એકદમ પરસ્પર વિરોધી માને છે, તેઓ સુખદ્રોહી થઈને જાણીકરીને દુઃખી થવાના ધંધા કરે છે અથવા ઉપર-ઉપરથી સુખવિરોધી વાતો કરીને અંદરખાને સુખ ભોગવવા મથતા રહી ઢોંગી જીવન જીવે છે. ભારતમાં આધ્યાત્મિકતાના નામે સુખ-વિરોધ અથવા સુખદ્રોહ કરનારાં દર્શનો વિકસ્યાં છે, જેમણે વાસ્તવિક જીવનમાં રસ લેવાની જગ્યાએ, અવાસ્તવિક-પરલોક—જીવનમાં લોકોને રસ લેતાં કર્યા છે. આમ કરવાથી જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોને ઉકેલવાની જગ્યાએ લોકો કાલ્યનિક પ્રશ્નો ઊભા કરી તેને ઉકેલવામાં શક્તિ બર્ચતા રહે છે. આના કારણે ભારત, દરિદ્ર, દુઃખી અને ગુલામ થતું રહ્યું છે.

સુખ, સગવડોથી મળે છે અને સગવડો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. આનો અર્થ એવો થાય કે સુખ-સાધક પ્રજા આપોઆપ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તરફ વળતી હોય છે. સુખદ્રોહી પ્રજાને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની જરૂર જ નથી રહેતી. ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખો દૂર કરવાથી સુખ મળે છે. દુઃખો, બાર પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે : 1. કુદરતી આવેગોથી, 2. આવેગોની વિકૃતિથી, 3. અકુદરતી આવેગોથી, 4. અધૂરી લાગણીઓથી, 5. દ્રષ્ટની અપ્રાપ્તિથી, 6. અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી, 7. શરીરની રુગ્ણતાથી, 8. શરીરની અક્ષમતાથી, 9. દ્રષ્ટોનાં દુઃખોથી અને વિરોધીઓનાં સુખોથી, 10. સંપત્તિની અપ્રાપ્તિથી, 11. સંપત્તિના વિનાશ અથવા ક્ષયથી.

આવાં અનેક કારણોથી માણસ દુઃખી થતો હોય છે. કુદરતી આવેગોથી થનારાં દુઃખનું નિવારણ આવેગોના શમનથી થઈ શકે છે. ભૂખ-તરસ-નિદ્રા-કામવાસના વગેરે કુદરતી આવેગો છે. કુદરતી રીતે જ તેનું યથાસમય યથાયોગ્ય રીતે શમન કરવામાં આવે તો દુઃખરૂપ ગણાતા આવેગો પણ આરોગ્ય સાથે સુખરૂપ થઈ શકે છે. ભૂખ્યા માણસને યોગ્ય આહાર આરોગ્ય અને સુખ પણ આપે છે. આવું જ જળ-નિદ્રા-વાસના વગેરેનું પણ છે. કુદરતી આવેગોને હઠ કરીને અવરોધવામાં આવે તો તેનાથી એક તરફ આરોગ્ય બગડે છે, તો બીજી તરફ દુઃખ થાય છે. અવરોધવાના કારણે થયેલું દુઃખ એ માણસના અવિવેક અથવા ગેરસમજનું પરિણામ છે. સમજણ એ જ જ્ઞાન છે. એટલે સમજણમાં સુખ છે. સાચી સમજણ વધારે તે સાચું જ્ઞાન. ગેરસમજણ જ અજ્ઞાન છે, જે દુઃખનું મૂળ છે.

માણસ કુદરતી આવેગોની માત્રા ઓછીવતી કરી શકે છે. પશુ-પક્ષીઓ નથી કરી શકતાં. માણસ ભૂખ ન હોય તોપણ ખા-ખા કરી શકે છે. ન ખાવાનું પણ ખાઈ શકે છે. તરસ વગર પણ પી શકે છે. વગર નિદ્રાએ પણ ઊંઘી શકે છે અને કામવાસનાને અનેકગણી વધારી શકે છે. આમ કુદરતી આવેગોને વધારીને પણ માણસ દુઃખી થતો હોય છે. આનો ઉપાય વધુ ને વધુ ભોગસામગ્રી મેળવવામાં નથી, પણ વધેલા આવેગોને જ કુદરતી ધોરણ સુધી ઘટાડવામાં છે. માણસ ધારે તો અન્ન-જળ-નિદ્રા-વાસના વગેરેને કુદરતી માપ સુધી ઘટાડી શકે છે. અતિરેકથી માણસ દુઃખી થાય છે. સંતુલનથી સુખી થાય છે. આ સંયમ છે. નિગ્રહ નથી. અતિરેક અને નિગ્રહ બન્નેની વર્ચ્યે સંયમ છે. તે કુદરત-સહજ છે.

અકુદરતી આવેગો

માણસને દુઃખી કરનારું એક ત્રીજું તત્ત્વ છે : અકુદરતી આવેગો. વ્યસનો. બીડી, તમાકુ, ગુટકા, દાડુ, ભાંગ, ગાંઝો, ચરસ વગેરે અનેક ચીજોની લત-વ્યસન-માણસને વળતો છે. પછી તેના આવેગો તેને હેરાન-પરેશાન કરી નાખે છે. આ આવેગોની પૂર્તિ માટે તે ગમે તેવાં કામ, ગમે તેવા ધંધા કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે. આ અકુદરતી આવેગો છે અને તે માત્ર મનુષ્યને જ હોય છે. આ આવેગો એક

તરફ પ્રત્યક્ષ દુઃખ આપે છે તો બીજી તરફ લાંબા ગાળે તે શરીરમાં અનેક રોગો પેદા કરીને વ્યસનીને દુઃખી કરે છે. આ દુઃખોમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે, વ્યસનમાત્રનો ત્યાગ. તેની શરૂઆત, વ્યસની મિત્રો અને વર્તુળોના ત્યાગથી કરી શકાય છે. વ્યસની માણસનું મનોબળ બહુ જ કમજોર હોય છે, એટલે તે ઈચ્છે તોપણ વ્યસનના આવેગોમાંથી તે જલદી છૂટી શકતો નથી. કોઈ વ્યક્તિને વ્યસનમાં પાડવો તે મહાપાપ છે. અને તેને વ્યસનથી છોડવવો તે મહા પુણ્ય છે.

લાગણીઓ

માણસમાં લાગણીઓ છે. લાગણીઓ સહસ્રમુખી છે. રાગ, દ્રેષ, ઈર્ઝા, અસ્યુયા વગેરે અનેક મુખોથી તે પ્રગટતી રહે છે. લાગણીઓ એક પ્રકારની ઈચ્છાઓ જ છે. પણ તે માત્ર સામાન્ય ઈચ્છાઓ નથી પણ તીવ્ર ઈચ્છાઓ હોય છે. આવી તીવ્ર ઈચ્છાઓ જ્યારે પૂરી નથી કરી શકતી ત્યારે માણસ દુઃખી થાય છે. કેટલાક લોકોએ આવી તીવ્ર ઈચ્છાઓનો નાશ કરી નાખવાનું કર્યું છે. ઈચ્છાનાશથી જ માણસ દુઃખમુક્ત થઈ શકે છે, તેવું તેમનું કથન છે. જેમ કુદરતી આવેગોનો મૂળમાંથી સંદર્ભ નાશ કરી શકતો નથી તેમ ઈચ્છા-લાગણીઓનો પણ મૂળમાંથી સંદર્ભ નાશ કરી શકતો નથી. આવી સાધના કરનારા હારી જતા હોય છે, થાકી જતા હોય છે. જો પૂરી પ્રજા ઈચ્છાનાશના રવાડે ચઢે તો તે નમાલી પ્રજા હોય છે. કારણ કે મહત્વાકંક્ષા વિનાની એ પ્રજા કોલંબસ, વાસ્કો-દ-ગામા કે સિકિંદર જેવાં સાહસી ભડવીરોને ઉત્પન્ન નથી કરી શકતી. ભારતમાં જો આવા સાહસી ભડવીરો પેદા ન થયા હોય તો તેનું કારણ આ ‘ઈચ્છાનાશ’વાળું પલાયનવાદી અધ્યાત્મ પણ છે.

ખરેખર તો આવી અધૂરી લાગણીઓનાં દુઃખોથી બચવાનો ઉપાય છે—ઓટી અને ખરાબ લાગણીઓની જગ્યાએ શુભેચ્છાઓ વિકસાવવાની. શુભ લાગણીઓથી માણસ સુખી થાય છે તે વિકસાવવાની. ‘સૌનું ભલું થાઓ’ એવી વૃત્તિ સત્સંગથી આવે છે, એટલે સત્સંગ કરવો અને કુસંગથી મુક્ત થવું. લાગણીહીનતા શક્ય નથી. ઉત્તમ પણ નથી. પતિ-પત્ની-પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભાઈ, ભાઈ-બહેન, માતા-પુત્ર, મિત્ર-મિત્ર વગેરેમાં લાગણીહીનતા હોય તો તેને અધ્યાત્મ ન કહેવાય. જો અધ્યાત્મ આવું હોય તો તે નીરસ અને જડતાભર્યુ જ કહેવાય. આવી જ રીતે પોતાના રાખ્ય માટે કે સર્વોચ્ચ માન્ય મહાપુરુષો પ્રત્યે પણ જો લાગણીઓ ન હોય તો વ્યક્તિ અને પ્રજા મહાન ન થઈ શકે.

લાગણીઓના બીજા પક્ષનો વિચાર કરીએ. જો લાગણીઓ અતિરેકપૂર્ણ હોય, બીજાની લાગણીઓને ઠેસ પહોંચાડનારી હોય કે તીવ્ર દ્રેષ-વૈરભાવનાથી ભરેલી હોય તો આવી લાગણીઓ સ્વ-પર બન્નેને દુઃખ પહોંચાડનારી થઈ શકે છે.

એટલે અધૂરી લાગણીઓનાં દુઃખોને દૂર કરવા માટે જરૂરી છે કે માણસે જે કાંઈ શક્ય હોય તેની જ લાગણીઓ કરે. અશક્યની ન કરે. શક્યમાં પણ જે લાગણીઓ પૂરી ન કરી શકાય તેના માટે ધીરજપૂર્વક પ્રયત્ન કરતો રહે. પ્રયત્નો સફળ ન થાય તો સંતોષ માને, બધાની બધી લાગણીઓ સર્વાશમાં પૂરી થતી નથી હોતી. આવી જ રીતે પોતાને ઈછ લાગતી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તોપણ માણસ દુઃખી થાય છે અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ દુઃખી થાય છે. આપણે સૌએ એમ માનીને જ જીવન જીવવાનું છે કે હજારો પ્રયત્નો કરીને પણ ઈછ અને અનિષ્ટની અપ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તિથી બચી શકતું નથી, એટલે પૂરા પુરુષાર્થ પછી જે કાંઈ સ્થિતિ હોય તેને સહન કરી લેવી.

ઈછ અને અનિષ્ટમાં ઘણુંબધું આવી જાય છે, તેમ છતાં તેનો થોડો વિસ્તાર કરીએ. માનો કે શરીર બીમાર રહે છે. વારંવાર કોઈ ને કોઈ રોગ લાગુ પડ્યો છે. તેનાથી માણસ દુઃખી થાય છે. તેને ‘આરોગ્યસુખ’ પ્રાપ્ત નથી. આવા દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય છે કે તે સંયમમાં રહી યથાયોગ્ય ઔષધની સાથે તથ્ય-પથ્યનું સેવન કરે. રોગો, પૂર્વનાં કર્મે નથી આવતા પણ રસાયણોથી બનેલા શરીરમાં રસાયણોની ન્યૂનાધિકતાથી આવે છે, અથવા સૂક્ષ્મ જંતુઓથી આવે છે. જે કારણથી રોગો આવ્યા હોય તે કારણને દૂર કરવામાં આવે તો ઘણા રોગો મટી શકે છે. માણસ આરોગ્યવાન થઈ શકે છે. સતત બીમાર રહેવું એ અધ્યાત્મની નિશાની ન કહેવાય. મારી દસ્તિએ સારું સ્વાસ્થ્ય પણ અધ્યાત્મનું અંગ ગણાવું જોઈએ. કેટલાક લોકો એવું માને છે અને બીજાને પણ એવું ઠસાવે છે કે રોગો શરીરને હોય, આત્માને નહિ. હું પોતે આત્મા છું અને શરીર સાથે મારે કંઈ લેવાડેવા નથી, એટલે શરીરના રોગોથી થનારાં દુઃખ મને થતાં નથી. હું તો સુખરૂપ છું વગેરે. આવું કથન બરાબર નથી. જીવાત્મા અને શરીર એકદમ અત્યંત તિન્ન નથી. બન્ને એકબીજા સાથે વણાયેલાં છે. એટલે સુખ-દુઃખ માત્ર શરીરને નહિ, પણ શરીર સાથે જીવાત્માને થાય છે. મરાણને સુખ-દુઃખ ન હોય. શરીર અને ચેતના બન્ને મળીને સુખ-દુઃખ ભોગવે છે.

એટલે યથાશક્ય ઉપાયો કરવા જરૂરી છે.

જેમ રોગોથી શરીર દુઃખી થાય છે અને આરોગ્યથી સુખી થાય છે, તેમ શરીરની સક્ષમતા કે વિકલાંગતાથી પણ માણસ દુઃખી થાય છે. માનો કે કોઈને દસ્તિ નથી. આ અંધ માણસ નેત્રહીનતાથી દુઃખી થાય છે. આવી રીતે કોઈને પગ નથી, હાથ નથી, વાચા નથી, કાન નથી, પૂરું મગજ નથી વગેરે દશા-એકાદશ ઇન્ડ્રિયોમાંથી જે જે નથી હોતી, તેની અક્ષમતા જીવનમાં આવે છે. આ અક્ષમતાથી માણસ દુઃખી થાય છે. જીવનમાં જે જે વસ્તુઓની જેટલા પ્રમાણમાં ક્ષમતાની જરૂર હોય તે તે વસ્તુઓ તેટલા પ્રમાણમાં ન હોય તો તેવી અક્ષમતાથી માણસ દુઃખી થાય છે. નપુંસકતા પણ અક્ષમતા જ છે. આવા માણસો ભાગ્યે જ સુખી થઈ શકતા હોય છે. પૂર્ણ સક્ષમ શરીર જ સુખનું કારણ બની શકે છે. કોઈ પણ પ્રકારની અક્ષમતા, સ્થાયી હોય અને તેને પ્રયત્નો કરવાથી પણ નિવારી શકાય તેમ ન હોય તો, તે તે ક્ષેત્રોમાં સંતોષ અને સહનશક્તિ વધારવાથી તે તે દુઃખોને હળવાં કરી શકાય છે. આ સમજણ કહેવાય અને તે પણ સત્સંગથી આવી શકે.

સુખી-દુઃખી થવામાં એક કારણ પોતાના ઈષ માણસોનાં સુખ-દુઃખ છે. પૂર્વ કહ્યું તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિને થોડા-ઘણા પ્રમાણમાં ઈષ અને અનિષ્ટ માણસો હોય જ છે. શત્રુ-મિત્રથી જગત ભરેલું છે. પોતાને ઈષ લાગતા માણસના સુખથી સુખી અને દુઃખથી દુઃખી થવાય છે. પોતાને કશો રોગ ન હોય તેમ કશી ખોડ પણ ન હોય, પણ જો પોતાના ઈષને રોગ કે ખોડ વગેરે થાય તો માણસ દુઃખી થાય છે. આવી જ રીતે ઈષના સુખથી સુખી પણ થાય છે. જો આવી રીતે ઈષ માણસોના સુખ-દુઃખની અસર ન થતી હોત તો કોઈ કોઈની સેવા કે મદદ ન કરત. મા, બાળકના દુઃખથી દુઃખી થાય છે, એટલે તો તે તેની સેવા પ્રેમથી કરે છે. જો તેને અસર જ ન થતી હોય તો બહુ બહુ તો નર્સની માફક તે તેની સેવા કરત, પણ નર્સમાં અને મા-માં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે. એ અંતર લાગણીઓનું છે. જે કુદરતે મૂકેલી છે.

ઈષ માણસોના સુખથી સુખી અને દુઃખથી દુઃખી થવાય છે, તેથી ઊલટી રીતે અનિષ્ટ માણસોના સુખથી દુઃખી અને દુઃખથી સુખી થવાય છે. પ્રત્યેક વ્યાવહારિક માણસને થોડાઘણા પ્રમાણમાં વિરોધીઓ—શત્રુઓ—રહેતા જ હોય છે. આ વિરોધીઓના ઘણા પ્રકાર છે. પણ જે પ્રકારનો વિરોધી માણસ હોય તેના સુખ-દુઃખની અસર માણસ ઉપર થવા લાગે છે. ‘બિલુકલ અસર જ ન થાય, બધામાં એકસરખો ભાવ રહે.’ એ આદર્શ વાક્ય છે. વ્યાવહારિક કે વાસ્તવિક વાક્ય નથી. કદાચ કોઈને આવો સમભાવ રહે તોપણ તે થોડી વાર જ રહે. સતત ન રહે. પામર માણસ આવા શત્રુ-મિત્ર સાથેના પ્રભાવમાં તણાઈ જતો હોય છે, જ્યારે સમર્થ માણસ આવા પ્રભાવને નિયંત્રિત કરી શકતો હોય છે. જેમકે એક પામર માણસના વિરોધીનો પુત્ર પાણીમાં ડૂબી ગયો. આ સમાચારથી પેલા પામરને સુખ થયું. સુખના ઊભરામાં તે હસે છે અને લોકોને મીઠાઈ ખવડાવે છે. આ તણાઈ જવું છે. હવે એક બીજો સમર્થ માણસ છે. તેને પણ પોતાના વિરોધીના પુત્રના આવા સમાચાર મળે છે. તે તણાતો નથી. તે દુઃખી થઈને કહે છે કે ‘અરેરે, બિચારાને આવું દુઃખ થયું. બહુ ખોટું થયું. ચાલો, તેને આશ્વાસન આપીએ’ વગેરે.

એવું પણ બને કે કેટલાક અત્યંત ઊંચી સ્થિતિવાળા માણસો વિરોધીઓની હાનિથી સુખી ન પણ થતા હોય, પણ તે જવલ્યે જ હોય અને થોડા કાળ પૂરતા જ હોય. આ રીતે વિરોધીઓના લાભથી પણ માણસ દુઃખી થતો હોય છે. શત્રુને કરોડ રૂપિયાની લોટરી લાગી તો તેની અસર આ તરફ દુઃખમાં આવવાની જ છે. પછી કોઈ કહી બતાવે તો કોઈ ચૂપ રહે. સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થવાથી અને ન થવાથી પણ માણસ સુખીદુઃખી થતો હોય છે. સંપત્તિની પ્રાપ્તિ છે પણ તે સુરક્ષિત નથી. તેથી પણ સતત દુઃખ રહે છે. તેની સુરક્ષાના યથાયોગ્ય ઉપાયો કરવાથી દુઃખ હળવું થાય છે. સંપત્તિનો નાશ અથવા ક્ષય થવાનું પણ દુઃખ થાય છે. બેંકે દેવાળું કાઢ્યું અને સંપત્તિનો નાશ થઈ ગયો. હવે માણસ દુઃખી થવાનો જ. આવાં બધાં ગણ્યાં ન ગણ્યાય તેટલાં કારણોથી માણસ સુખી-દુઃખી થતો હોય છે. પ્રત્યેક સુખ-દુઃખનાં નિશ્ચિત કારણો હોય છે. આ કારણોને જાણવાં અને તે પ્રમાણે સચોટ ઉપાયો કરવા તે સાધના છે. સુખી થવા માટે અને દુઃખોથી બચવા માટે આવી સાધના કરવાથી માણસ ઘણાં દુઃખોથી બચીને પ્રમાણસર સુખી થતો હોય છે.

કોઈ કહે કે ‘આ બધાં સુખો એ ભૌતિક સુખો છે. પદાર્થથી થનારાં સુખો છે. તે બધાં ક્ષણિક છે. નાશવાન છે. ખરું સુખ તો આત્માનું છે. તે શાશ્વત અને અખંડ સુખ છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ભૌતિક અને પદાર્થનાં સુખોનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. જો આ ભૌતિક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે તો માણસ તેમાં રમમાણ થઈને ચોંટી જશે, પછી તે શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકશે નહિ. માટે

પદાર્થ સુખોનો ત્યાગ કરીને માત્ર આત્મસુખમાં જ પ્રીતિ કરવી યોગ્ય છે.'

આવું કથન બરાબર નથી. પ્રથમ તો સુખ-દુઃખ કદ્દી પણ શાશ્વત હોઈ શકે જ નહિ. તે ક્ષણિક અને નાશવાન જ હોય. તો જ તેની અનુભૂતિ થાય. બીજું કે સુખ-દુઃખ બન્ને એકબીજાથી સાપેક્ષ છે. જો એક ન હોય તો બીજું પણ ન હોય. માનો કે દુઃખ હોય જ નહિ તો સુખ પણ ન હોય. દુઃખની અપેક્ષાએ આપણાને સુખ થાય છે અને સુખની અપેક્ષાએ દુઃખ થાય છે. એક અત્યંત ગરીબ માણસને પ્રતિદિન બે-ત્રણ કિલોમીટર પગે ચાલીને નોકરી કરવા જવું પડે છે. તેના સાથીદારોને તે સાઈકલ ઉપર જતા જુઓ છે (જો બધા જ પગે ચાલીને જતા હોય અને સાઈકલનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો તેને દુઃખ ન થાય) તેને દુઃખ થાય છે કે મારે સાઈકલ નથી. હવે કોઈ પ્રકારે તેને સાઈકલ મળે છે. તે બહુ સુખી થાય છે. તેમાં પણ બધા કરતાં ઉત્તમ સ્તરની સાઈકલ મળી હોય તો બહુ જ સુખી થાય છે. તેના સુખનું મૂળ તેની પાસે સાઈકલના હોવામાં અને સાઈકલ મેળવવાની ઈચ્છામાં છે.

હવે માનો કે એ જ ફેક્ટરીનો માલિક પ્રતિદિન કીમતી કારમાં આવ-જા કરે છે. તેની ફેક્ટરી બંધ પડી ગઈ અને આવક સમાપ્ત થઈ ગઈ. રેણો પોતાની કાર વેચી ઢેવી પડી અને હવે તે સાઈકલ ઉપર આવ-જા કરવા લાગે છે. સાઈકલથી તેને સુખ નથી થતું પણ દુઃખ થાય છે, એક જ સાઈકલથી એક સુખી થાય છે અને બીજો દુઃખી થાય છે. કારણ કે બન્નેની અપેક્ષાઓ અલગ-અલગ છે. એમ કહી શકાય કે પદાર્થોથી થનારાં સુખ-દુઃખ સાપેક્ષ હોય છે. એટલે માણસો પોતે-પોતાની અપેક્ષા પ્રમાણો પદાર્થો મેળવવા પ્રયત્નો કરતા રહે છે.

પદાર્થોમાં સુખ છે જ નહિ, એવું કહેવું યોગ્ય નથી. તરસ્યા માણસને પાણીથી, ભૂખ્યાને આહારથી, નિદ્રાળુને પથારીથી સુખ મળતું જ હોય છે. તથાકથિત આત્મશાનીઓને પણ ક્ષુધા-તરસ વગેરે લાગતાં જ હોય છે. તેઓ આત્મસુખથી સુખી થઈને અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી દેતા નથી. ઊલટાનું ઘણી વાર તો આવા આત્મશાની ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનો આહાર-પથારી વગેરે મેળવતા હોય છે. જો યોગ્ય સમયે જળ-આહાર વગેરે ન મળે અથવા જેવુંતેવું મળે તો તેમને પણ દુઃખી થતા જોઈ શકાય છે. એટલે પદાર્થી સુખી નથી થવાતું અથવા પદાર્થોમાં સુખ છે જ નહિ તે વાત યોગ્ય નથી. ઘણી વાર તો એવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ થાય છે કે પદાર્થોની નિંદા કે વિરોધની વાતો કરનારા જ વધુ પદાર્થો ભેગા કરતા હોય છે. એટલે પદાર્થોનો વિરાધ કરવો નહિ. યથાસંભવ, યથાયોગ્ય પદાર્થો, જે શક્ય હોય તે પ્રાપ્ત કરવા અને સુખી થવું. જે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ ન હોય તેના માટે ફાંફાં મારવાં નહિ. સંતોષ રાખીને જે પ્રાપ્ત છે તેને ભોગવવું. એ જ યોગ્ય લાગે છે.

કાર્યકર્તા અથવા સેવભાવી જીવન જીવનારે પદાર્થસુખોની લોલુપતા રાજ્યા વિના ઓછામાં ઓછા પદાર્થોથી પણ સુખપૂર્વકનું જીવન જીવવાની કળા પ્રાપ્ત કરવી. આ તપસ્યા છે. આવી તપસ્યાથી તે બીજાને સુખી કરી શકશે અથવા ઘણાનાં દુઃખો હળવાં કરી શકશે. જેમ સુખદ્રોહીદર્શન યોગ્ય નથી તેમ સુખલોલુપદર્શન પણ યોગ્ય નથી. બન્ને છેડાઓથી ખસીને મધ્યમાં યથાયોગ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ યોગ્ય છે.

*

13. માયા

વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રત્યેનું અભૌદ્ધિક તીવ્ર આકર્ષણ તે માયા છે.

માયા જો કુદરતી હોય તો તે મંગળ છે. કલ્યાણકારી છે.

પણ જો તે માનવસર્જિત માયા હોય તો તે અકલ્યાણકારી પણ થઈ શકે છે.

તરતના જન્મેલા શિશુ પ્રત્યે માનું આકર્ષણ કુદરતી માયા છે, તે કલ્યાણકારી છે. માતાના હૃદયમાં પરમેશ્વરે જ માયા મૂકી છે, જેથી તે રોગી-કદરુપા અને હેરાન કરનાર બાળક પ્રત્યે પણ તીવ્ર આકર્ષણ ધરાવે છે. આ આકર્ષણના કારણે તે તેને છોડી નથી શકતી, તેના માટે ઘણો ત્યાગ કરે છે. આ માયાના કારણે જ બાળકો ઉછરીને મોટાં થાય છે. ગાય, કૂતરી, હરણી વગેરે બધી જ માતાઓ ભૂખી હોવા છતાં પોતાનાં બાળકોને છોડીને ખસ્તી નથી. આ માયા મંગળમય છે. કારણ કે તે કુદરતી માયા છે.

નર-નારી વચ્ચેનું આકર્ષણ પણ કુદરતી માયા છે. એકબીજાને એકબીજાનું સર્વાધિક ગમવું, આકર્ષણું તે કુદરતી માયા છે. માનો કે પુરુષને સ્ત્રીનું અને સ્ત્રીને પુરુષનું આકર્ષણ જ ન હોત, તદ્વન જ ન હોત તો શું થાત? જીવસૃષ્ટિની કોઈ કલ્યના જ ન થઈ શકે. જોણે નર-નારીના બિન્ન બિન્ન આકારના દેહની રચના કરી છે, તેણે જ બન્ને વચ્ચે પ્રબળ આકર્ષણ-માયાની પણ રચના કરી છે. એ કુદરતી છે અને મંગળ છે. સંસ્કૃતિએ આ આકર્ષણને પતિ-પત્નીના રૂપમાં નિયંત્રિત કરી માંગલિક વાડ બનાવી દીધી છે. એથી નર-નારીનાં આકર્ષણો સ્થાયી, દીર્ઘજીવી અને વજાદારીભર્યા બની રહે. લગ્નસંસ્થા એ કુદરતી નથી તોપણ માનવસર્જિત કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાઓમાંની એક વ્યવસ્થા છે. એટલે લગ્નબાધ્યનાં આકર્ષણો કે માયા હાનિકર થઈ શકે છે. નર-નારીની ભોગવૃત્તિને નાથવી જરૂરી છે. ધર્મ, સમાજ અને રાજવ્યવસ્થાથી નથાયેલી ભોગવૃત્તિ સૌને સુખી થવાની તક આપે છે. નહિ તો માત્સ્યન્યાય થઈ જાય. અર્થાત્ બળવાન પુરુષ વધુમાં વધુ સ્ત્રીઓને ભોગવવા પ્રયત્નો કરે. ગરીબ દુર્બળ રહી જાય. જો ધર્મ, સમાજ અને રાજવ્યવસ્થા ખોટી હોય તોપણ પ્રજામાં અસંતુલન થઈ જાય અને પ્રજા દુઃખી થાય. એટલે નર-નારી વચ્ચેનું આકર્ષણ-માયા-મંગળ છે. તે પાપ નથી, તેનાથી ભાગવાનું નથી, પણ તેને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને ઉચ્ચ આદર્શો દ્વારા વ્યવસ્થિત કરવાનું છે.

બાળક યુવાવસ્થાના ઉંબરે પગ મૂકે ત્યારથી જ તેને એટલે કે નરને નારીના અને નારીને નરના વિચારો આવવા માંડે છે. આ કુદરતસહજ છે. ઉત્તેજક વાતાવરણમાં જીવનારાં તત્ત્વોને વધુ વહેલા તથા ખૂબ વધારે પડતા આવા વિચારો આવે છે. જ્યારે ઉત્તેજના વિનાના વાતાવરણમાં રહેનારાં પ્રાણીઓને સમયસર આવા વિચારો આવવા લાગે છે. આવા વિચારો આવે જ નહિ તે અસંભવ છે. ઉંમરની સાથે જ શરીરનાં નિશ્ચિત અંગોમાં સળવળાટ થવો શરૂ થઈ જ જાય છે. આ પણ મંગળ છે. ઉંમર થવા છતાં પણ નિશ્ચિત અંગોમાં સળવળાટ ન થાય તો તે અમંગળ છે. તેને તે અંગની ખોડ છે. આવાં ખોડવાળાં માણસો વધુ દુઃખી થતાં હોય છે. કારણ કે ઈચ્છાઓ મગજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પૂર્ણ કરવાની ક્ષમતા જે તે અંગોમાં પ્રકટ થાય છે, જો ઈચ્છા થાય અને સામર્થ્ય ન પ્રકટે તો તેવાં માણસો મહાદુઃખી થતાં હોય છે. આવી ઉત્તેજના અથવા સળવળાટને દાખી દેવાના અકુદરતી પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા હોય છે. લાંબા ગાળા સુધી આવા સતત પ્રયત્નો કરનારા અને નિશ્ચિત રીતે હારી જનારા પોતાના તનને, મનને અને બુદ્ધિને પણ હાનિ જ પહોંચાડતા હોય છે.

નર-નારીને એકબીજાના વિચારો તરુણાવસ્થાથી શરૂ થઈને છેક મૃત્યુ પર્યંત રહેતા હોય છે. કોઈને થોડા તો કોઈ ને વધારે. પણ આવા વિચારો રહેતા જ હોય છે કારણ કે એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. થોડા વિચારો તેવા લોકોને રહેતા હોય છે જે લોકોએ ખૂબ તૃપ્તિ ભોગવી હોય છે. તેમનો સંતોષ તેમના વિચારોને શુદ્ધ બનાવે છે. પણ જે લોકો અતૃપ્ત જ રહ્યા હોય છે તેમને આવા વિચારો વધુ ને વધુ આવતા રહે છે. દબાયેલી વાસના જ્યારે દબાણમાંથી છૂટી થઈ જાય છે, ત્યારે અંદરનો દબાઈ રહેલો કાદવ ઉધાળા મારીને બહાર નીકળવા માંડે છે. ઉપરનો કઠોર સંયમ અને અંદરની ધખધખતી આગ. અંતે પાછળથી હેરાન-પરેશાન કરનારી થઈ જાય છે. આ સાચો માર્ગ નથી. માણસ ભલે ફૂલેથી પૂજાતો હોય તોપણ તે ખોટો માર્ગ છે, કારણ કે તે કુદરતવિરોધી છે.

જો નર અથવા નારીને છેવટ સુધી એકબીજાનું આકર્ષણ રહે જ છે તો સંસ્કૃતિ અને સમાજવ્યવસ્થા એવી હોઈ જોઈએ કે નર-નારીને છેવટ સુધી એકબીજાનો સાથ-સહવાસ-સહકાર મળી રહે. વિષય સામર્થ્ય સમાપ્ત થઈ જવા છતાં પણ એકબીજાની હુંફની જરૂર તો રહે

જ છે. આવી વ્યવસ્થાને સ્વીકારનાર સંસ્કૃતિ ઉત્તમ છે, પણ નર-નારીને સતત અલગ રાખનાર વ્યવસ્થા ઉત્તમ નથી, તેથી કોઈનું ભલું થતું નથી, હા, દુઃખી ઘણાં થાય છે.

જે સમાજ કે સંસ્કૃતિમાં ઘણા વિધુરો, ઘણી વિધવાઓ, ઘણા કુંવારાઓ અને ઘણી કુંવારીઓ તથા ઘણા બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓ રહેતાં હશે, તે સમાજ અને સંસ્કૃતિ સૌથી વધુ સડી જનારી થઈ જશે. આવાં બધાં સમાજ કે સંસ્કૃતિને માન્ય ન હોય તેવા સંબંધો બાંધવાને લાચાર થશે, કલંકિત થશે અને કમોતે મરશે. આ માનવદ્રોહી માનવીય વ્યવસ્થા છે, તેમાંથી પ્રજાને છોડાવવી જોઈએ.

નર-નારીનાં પરસ્પરનાં આકર્ષણોથી કદાચ કોઈ મુક્ત દેખાય તો તે પરિસ્થિતિવશ થોડા સમય પૂરતી જ તેની સ્થિતિ હોઈ શકે. તીવ્ર વૈરાગ્યમાં આવું થઈ શકે, પણ તે સતત અને કાયમ ન રહી શકે. સતત અને કાયમ તો કુદરત જ રહે છે. એક સમયે લાખની થેલીને લાત મારનાર વૈરાગી, બીજા સમયે પાંચ પૈસા માટે પણ આકર્ષાઈ જાય તો નવાઈ ન પામવી.

*

14. બ્રહ્મચર્ય

બ્રહ્મ એટલે વેદ અને તેમાં વિચરણ કરે અર્થાત્ ભાષો-ભાષાવે તેને બ્રહ્મચારી કહેવાતા. વેદાધ્યયન કાળને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવાતો. સમય જતાં તેનો અર્થ બદલાયો. હવે પુરુષ, શ્વીસમાગમથી અને સ્ત્રી, પુરુષસમાગમથી મુક્ત રહે તેને બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. આ રૂઢ થયેલો અર્થ છે. આવું બ્રહ્મચર્ય થોડાક સમય પૂરતું તો ઠીક છે, પાણી શકાય છે. પણ જીવનભર કોઈ પાળવા માગે તો તે અસંભવ છે, અકુદરતી છે, શરીર અને મન બન્ને માટે ખૂબ જ હાનિકર છે. નાનાં બાળકો કે યુવાનોને ગેરસમજ દ્વારા ગુમરાહ કરીને જે લોકો તેમને જીવનભરના બ્રહ્મચારી બનાવી હે છે તે તેમનું ભલું નહિ ભૂંક કરે છે. પૂરા વિશ્વમાં ભારત જ એક એવો દેશ છે જ્યાં હજારો નહિ, લાખ્યો માણસો આજીવન બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે છે. આનાથી ચાર મોટાં નુકસાન થાય છે.

1. લગભગ બધા જ બ્રહ્મચારીઓ પરાવલંબી બની પારકા રોટલા ઉપર જીવન વિતાવનારા બને છે. આ રીતે એક બહુ મોટો વર્ગ પરોપજીવી તૈયાર થાય છે. જેનાથી ગરીબ દેશની ગરીબી વધે છે અને ભાર ઉપાડનારાને અનાવશ્યક વધારે ભાર ઉપાડવો પડે છે.
2. આ બ્રહ્મચારીઓને રહેવા-જમવા માટે હજારો-લાખ્યો આવાસો, મંદિરો, આશ્રમો વગેરે બાંધવામાં કરોડોની મૂડી રોકાય છે તથા તેમને નિભાવવામાં પણ કરોડો રૂપિયા રોકાય છે. પોતાનું ગુજરાન તથા જાહોજલાલી ચલાવવા આ બ્રહ્મચારીઓ પૂરી દાનપ્રથાને પોતાની તરફ વાળી હે છે, જેથી કરોડો રૂપિયા તેમની પાછળ વપરાતા રહે છે અને દાનને સાચી માનવતાવાદી દિશા મળતી નથી.
3. આ બ્રહ્મચારીઓ, અષ્ટાંગબ્રહ્મચર્ય પાણી શક્તા નથી. કારણ કે તે અકુદરતી છે. ન પાણી શક્વામાં તેમનો દોષ નથી, પણ ભ્રામક માન્યતાઓ અને ખોટી વ્યવસ્થાનો દોષ છે. ન પાણી શક્વનારા અવૈધ રીતે વિજાતીયસંગ કરવામાં વિવશ થઈ જતા હોય છે, જેથી પકડાઈ જનારા કલંકિત થઈને જીવતા હોય છે અથવા સજાતીય સંબંધોથી જીવન જીવતા હોય છે. જો આ બન્ને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તો સ્વજાતીય અર્થાત્ હસ્તાદિના દ્વારા આવેગો શાંત કરવા મથતા હોય છે. જેમજેમ અતિ કઠોર નિયમો પળાવવામાં આવે તેમતેમ આ છેલ્લો માર્ગ વધુ પ્રચલિત થતો હોય છે. આવા માણસો કલંકિત તો નથી થતા, પણ તેમનું આરોગ્ય ખોઈ બેસતા હોય છે. નિસ્તેજ અને ફિક્ઝો ચહેરો, ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખો, પિચકાઈ ગયેલા ગાલ અને નિરાશાવાદી વિચારો—આવાં બધાં અનેક લક્ષણો પ્રગટ થવા લાગે છે. શ્વીસંગ કરનારા ત્યાગીઓ લોકોની દસ્તિ હીનતા પામે છે, જ્યારે કઠોર નિયમોથી શ્વીસંગથી બચનાર પણ અકુદરતી માર્ગ ચઢી જનાર ખુદ પોતાની જ દસ્તિ હીનતા પામે છે. આના કારણો આવા માણસો શૌર્ય-સાહસ કે મહત્વાકંદ્શાનાં કાર્યો નથી કરી શકતા, પણ ચીલાચાલુ જીવન જીવીને જેમતેમ જીવન પૂરું કરતા હોય છે. આવા માણસો ધર્મ અને અધ્યાત્મના પ્રભાવમાં અર્થહીન અને પલાયનવાદી ઉપદેશો આપતા રહે છે, જેના કારણો લાખ્યો-કરોડો લોકો મહત્વાહીન પલાયનવાદી જીવનને આદર્શ જીવન માની તેના પ્રત્યે આકર્ષણીય છે. હજારો-લાખ્યો બ્રહ્મચારીઓએ, આત્મા, પરલોક, સાક્ષાત્કાર જેવી અનુપયોગી અને વર્થની વાતોમાં પ્રજાને લગાવી દીધી એટલું જ નહિ, જીવનની વાસ્તવિકતાનો અસ્વીકાર કરવો, ગુલાભીની સામે જરૂરમવાની જગ્યાએ તેની ઉપેક્ષા કરવી, દરિદ્રતા અને બીજાં પાયાનાં દુઃખોને પ્રારબ્ધ સાથે જોડી દેવાં અને ઉપેક્ષા કરવી વગેરે કારણોથી ગુલામ બનાવનાર અને જુલમ કરનારાઓ માટે ઘણી અનુકૂળતા અને સરળતા કરી આપે છે. આ રીતે પ્રજાને સતત ઠંડી પાડનારા ધર્મ અને અધ્યાત્મથી, વિદેશીઓ અને ગુલામ બનાવનારને જ લાભ પહોંચાડ્યો કહેવાય. લાખ્યો બ્રહ્મચારીઓના આપણા દેશ ઉપર, અનેક શ્વીઓને ભોગવનારાઓએ સદીઓ સુધી રાજ્ય કર્યું. આજે પણ તેઓ બળવાન છે, તો હવે તો આપણી આંખ ઊંઘડવી જોઈએ.
4. આના કારણો એક કાલ્યનિક પવિત્રતા અને કાલ્યનિક પ્રતિષ્ઠાનું વાતાવરણ ઉભું થયું. જેણે વાસ્તવિકતા જીવનને અપવિત્ર અને અપ્રતિષ્ઠાનું રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સંસાર એટલે જાણો કે મોહ-માયા અને દુઃખોનું ક્ષેત્ર, તેમાંથી છુટવાની જ વાતો. આ બધાના કારણો પ્રજા વાસ્તવિકતાથી વધુ ને વધુ દૂર ખસતી ગઈ અને કુપરિણામ ભોગવતી રહી. બ્રહ્મચર્યને પૂર્ણ રીતે ન પાણી શકનાર અને અકુદરતી રીતે વાસનાને પોષનાર કરતાં કુદરતી રીતે વાસનાશમન કરનાર વધુ પવિત્ર છે. આટલું કદ્યા પણી પણ એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે શતપ્રતિશત લોકોએ લગ્ન કરવાં જ જોઈએ તેવું કહેવું નથી. શારીરિક અને આણિક રીતે અક્ષમ લોકોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ, જીવનમાં કોઈ ખાસ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ માટે જરૂરમનારાએ પણ વૈચારિક અને લક્ષ્યની સમાનતાવાળું પાત્ર ન મળે તો લગ્ન ન

કરવાં જોઈએ. આવા લોકોને પવિત્ર બ્રહ્મચારી કહેવાની કે માનવાની જરૂર નથી. આવા લોકો ખાસ લક્ષ્યના સાધક હોય છે એટલું જ બસ છે. એક સ્પષ્ટતા કરવાની કે જે સાધુ-સંતો બ્રહ્મચારી થઈને જીવનભર માનવતાનાં, રાષ્ટ્રનાં અને સમાજનાં કાર્યોમાં રચ્યાપદ્યા રહે છે, તે પરોપજીવી નથી, તે વંદનીય છે. તેમનાથી કોઈ સામાન્ય ભૂત થાય તોપણ તે વંદનીય છે.

ભારતની ગુલામીનાં અનેક કારણોમાંનું એક કારણ બ્રહ્મચર્ય છે. આ વિધાનશી ઘણા ચોંકી ઉઠશે. પણ મારી માન્યતા આવી છે. પૂર્વ કહ્યું તેમ બ્રહ્મચર્ય અહીં પૂજાય છે. અર્થાત્ પૂજ્યતાના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર બ્રહ્મચર્ય સ્થિર થયેલું છે. મોટામાં મોટી ધર્મગાદીઓ, સિંહાસનો વગેરે ઉચ્ચતમ સ્થાનો પર બ્રહ્મચર્ય જ સ્થાપિત થયેલું છે. એક તરફ આ ઉચ્ચ સ્થાનોની પ્રેરણાથી આખી પ્રજા પ્રેરાય છે અને જીવનમાર્ગ નક્કી કરે છે. તો બીજી તરફ વાસ્તવિક જીવનમાં બ્રહ્મચર્ય અકુદરતી અને દુષ્કર હોવાથી શક્ય નથી બનતું. ભલે કોઈ ગમે તેટલા કઠોર નિયમો પાળે, તેનાથી બહુ બહુ તો તે પ્રત્યક્ષ વિજીતીય સમાગમથી બચી શકે છે. પણ અબ્રહ્મચર્યના હજાર હાથ છે, તેમાંથી કોઈ ને કોઈના દ્વારા તો તે સખલિત થતો જ હોય છે. હા, આવું સખલન પ્રજાની નજરે મોટા ભાગે નથી ચઢતું. તેથી તે ‘બાલ બ્રહ્મચારી’, ‘અંડ બ્રહ્મચારી’ થઈને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, પણ ખરી વાત કાંઈક જુદી જ હોય છે. આવો માણસ કાં તો સખલનોને કોઠે પાડી દઈ બાખ્યાચારથી પ્રતિષ્ઠિત થતો રહે છે, પણ તેનું આંતરિક જીવન ખોખલું અને શક્તિહીન થઈ જાય છે. હવે આવા માણસો જ્યારે જીવનની પ્રેરણા આપે છે, ત્યારે તેમાં સત્યનો રણકો નથી હોતો. ચીલાચાલુ ઘરેડો, કપોલકલિપત માન્યતાઓથી જકડાયેલ રહે છે. એટલે આવાં સર્વોચ્ચ સ્થાનોથી હિંમત-સાહસ વિનાની વાણી પ્રસરતી રહે છે. જેમાં આભડહેટની પ્રચુરતા, આહારની જીણી જીણી પણ હાનિકર વાતો, જેમકે આ ન ખવાય, ખાવાથી પાપ લાગે, તમોગુણ વધે, દેહદમન કરાવે, અનાવશ્યક રીતે સુખદ્રોહ શિખવાડે, નિજિયતા, પલાયનતા, પ્રારબ્ધવાદ, મિથ્યાવાદ, અનાવશ્યક અને હાનિકારક નિયમો શિખવાડે. જીવનથી ભાગી છૂટવાનું નામ ત્યાગ-વૈરાગ્ય શિખવાડે—આવી બધી અનેક પ્રકારની પ્રેરણાથી પ્રજા દુર્બળ બને, કાયર બને, ભ્રમ માર્ગે ભટકતી થાય. જેના પરિણામે દેશ ગુલામ બને. બહુ જૂજ અપવાદો સિવાય ક્યાંય રાષ્ટ્ર, સમાજ કે માનવતા માટે ખપી જવાનો ઉપદેશ ખાસ અપાયો નથી. બસ આત્મા, પરલોક, મોક્ષ, ગુરુકૃપા, સાક્ષાત્કાર, કુંડલી જગાડવી વગેરે કાલ્યનિક વિષયો ઉપર એટલું બધું જોર લગાવવામાં આવું છે કે વાસ્તવિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સ્પર્શ પણ નથી કરી શકાયો. જ્યાં વાસ્તવિક પ્રશ્નોને અડવાનું જ ન હોય ત્યાં ઉકેલ કર્યાંથી હોય? અને ઉકેલ જ ન હોય તો ઉત્તમ પરિણામ કર્યાંથી મળી શકે?

જે થોડાક ઉત્તમ, વાસ્તવિક અને પ્રશ્નોને ઉકેલનારા મહાપુરુષો થયા, તેમની ઉપેક્ષા થઈ છે. તિરસ્કાર થયો છે. પાંડ અને આંદબર પૂજાયો, પૂજાઈ રહ્યો છે, એટલે પ્રજા ગુલામ થઈ. ગુલામી ભોગવતી રહી, માર ખાતી રહી અને દુર્બળતાભર્યુ જીવન જીવતી રહી. સત્ય તો એ છે કે બ્રહ્મચર્યથી માણસ બળવાન બનતો નથી, અને યોગ્ય રીતે ગૃહસ્થાશ્રમી થવાથી દુર્બળ થતો નથી. કુદરતે માણસને દુર્બળ બનાવવા નર-નારીની બ્યવસ્થા નથી કરી. રાજા-મહારાજાઓ, સેનાપતિઓ, શીખગુરુઓ, ઋષિમુનિઓ, સૂઝીઓ, સુલતાનો અને બાદશાહો વગેરે પત્નીવાળા હોવા છતાં ક્યાં દુર્બળ હતા? જેમને યુદ્ધો અને વિકટ સંઘર્ષો કરવા છતાં કશી હાનિ થઈ ન હતી. ઊલયાનું એમ કહી શકાય કે જે સંઘર્ષો, યુદ્ધો અને સાહસો આ લોકોએ કર્યા છે, તે બ્રહ્મચારીઓ નથી કરી શક્યા. થોડાક અપવાદ સિવાય બાકીના બધા ભોજન-આરામ અને પલાયનતામાં વધુ રચ્યાપદ્યા રહ્યા છે, કારણ એ નથી કે તે બધા ખરાબ હતા, પણ કારણ એ છે કે તે બધા ગુમરાહ હતા, તે જે માર્ગ ચાલતા હતા ત્યાં સાહસ, શૌર્ય, પરાક્રમ, કાંતિ વગેરેની અપેક્ષા જ ન રાખી શકાય. જે દિવસે બ્રહ્મચર્યની જગ્યાએ સદ્ગાર્હસ્થયની પૂજા અને પ્રતિષ્ઠા થશે તે દિવસે લાખ્યો પરોપજીવી માણસોના ભારથી પ્રજા મુક્ત થશે. ઉધરાણાં, સંપ્રદાયો, પંથો, ચયમત્કારો, અનાવશ્યક બાંધકામો અને શારીરિક, માનસિક દુર્બળતાથી પ્રજા મુક્ત થશે. જરૂર છે સદ્ગાર્હસ્થયની પ્રતિષ્ઠાની. જે આપણા ઋષિ-મુનિઓએ કરી હતી.

લગ્નસંસ્થા

માનવજીવન દ્વિમાર્ગી છે. એક કુદરતી માર્ગ અને બીજો માનવનિર્મિત માર્ગ. નર-નારીનું પરસ્પરમાં આકર્ષણ, લાગણીઓ, સમાગમ અને પ્રજોત્પત્તિ એ કુદરતી માર્ગ છે. પણ માનવ એ પશુ-પક્ષી નથી કે માત્ર કુદરતી માર્ગ જ જીવન જ્યાં કરે. તેની બુદ્ધિ-વિશેષતાના કારણે તેણે વસ્તો પહેર્યા છે, ભવનો, વાહનો બનાવ્યા છે તથા જતજાતની વાનગીઓ બનાવી છે અને તેને જમે છે. આ બધું તેની પોતાની

વ्यवस्थाथी થયું છે. એટલે નર-નારીના સંબંધો માટે પણ તેણે પોતાની આગવી વ્યવસ્થા કરી છે. આ વ્યવસ્થાનું નામ છે 'લગનસંસ્થા'. લગનસંસ્થા વિશ્વભરમાં એકસરખી નથી તેમ બધા કાળમાં પણ એકસરખી નથી. રામાયણમાં પતિવ્રતા અને એક પત્નીવતનો મહિમા છે તો મહાભારતમાં પાંચ પતિઓ કરીને પણ દૌપદ્ધ સતી ગણાઈ છે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પણ નાના ભાઈએ મત્સ્યવેધમાં જિતાયેલી નાના ભાઈની પત્નીને પત્ની તરીકે સ્વીકારવામાં કાંઈ વંધો દેખાતો નથી. પત્નીને જુગારમાં મૂકવાની પ્રથા પણ છે.

મૂલ્યો સ્થિર નથી હોતાં—તે બદલાતાં રહે છે, તેનું આ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. તેમ છતાં પ્રત્યેક સમયનાં અને સ્થળનાં પોતાપોતાનાં મૂલ્યો હોય જ છે. આ બધાં મૂલ્યોમાં નર-નારીના સંબંધોને સર્વોચ્ચ પ્રધાનતા પ્રાપ્ત થતી રહે છે. મૂલ્યોનું પાલન પવિત્રતાની ભાવનાથી થતું હોય છે. પવિત્રતાના જ્યાલ વિના લપસણી ધરતી ઉપર મૂલ્યોનું પાલન અને જતન લાંબો સમય કરી શકતું નથી. પવિત્રતા, ધાર્મિક ભાવનાથી કે માન્યતાઓથી આવતી હોય છે. શ્રદ્ધાળું વ્યક્તિ ધર્મકથાઓને શ્રદ્ધા-ભક્તિથી વાંચે—સાંભળો, સંભળાવે એટલે તેની બુદ્ધિમાં નિશ્ચિત ધારણાઓ સ્થિર થાય છે. આવી દઢ ધારણાઓના દ્વારા હજારો રાજપૂતાણીઓ, જૌહરવ્રત કરીને પોતાની કંચનકાયાને ભડભડતી અભિનને હવાલે કરી દે છે. પણ કોઈ દુષ્ટને પોતાના શરીરને હાથ અડાડવા નથી દેતી. રાણકદેવી અને જશમા ઓડણ આવી જ ભાવનાના કારણો, એક ચકવર્તી રાજને લાત મારીને પોતાની જાતને સમાપ્ત કરી દે છે.

ધાર્મિકતા વિના, પવિત્રતાનો જ્યાલ આવી ન શકે અને પવિત્રતા વિના મૂલ્યોને કસોટીકાળમાં સાચવી ન શકાય. ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના બે પુત્રો દીવાલમાં ચણાઈ જાય, પણ ધર્મતરણ ન કરે તે ધાર્મિક પવિત્રતાની મક્કમતા વિના શક્ય ન બની શકે. એટલે લગનસંસ્થાને પણ ધાર્મિકરૂપ આપવું જરૂરી છે. ધાર્મિક વિધિ દ્વારા નર-નારીની પતિ-પત્ની તરીકેની સ્વીકૃતિ, વાલીઓ અને કુટુંબીજનોની સ્વીકૃતિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રીય કાયદાઓની સ્વીકૃતિ, આ બધું લગનસંસ્થાનું કવચ છે. કિલ્લો છે. આ કિલ્લાઓમાં આ સંસ્થા સુરક્ષિત રહી શકી છે.

જ્યાં આવા કિલ્લા નથી હોતા અને નર-નારીઓ માત્ર પોત-પોતાની સગવડ માટે એકબીજાથી સંબંધ બાંધે છે, ત્યાં સ્થાયીત્વ નથી રહેતું. થોડાંક વિઘ્નો કે વિરોધો થતાં જ આવાં લોકો છૂટાં પડી જતાં હોય છે. છૂટાં પડેલાં પાત્રો ફરી પાછા નવા-નવા સંબંધો બાંધતાં હોય છે. અંતે તેમની પાછલી જિંદગી એકાકી, નિઃસહાય, હુંફ વિનાની થઈ જતી હોય છે. ઘણું અને સ્વૈચ્છિક સુખ ભોગવવા જતાં તેઓ સર્વનાશ કરી બેસતાં હોય છે. એટલે નર-નારીના કુદરતી સંબંધોને માનવરચિત લગનસંસ્થાના કવચમાં રક્ષિત કરવા જરૂરી છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ લગનસંસ્થાનું સ્વરૂપ દેશ-કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સુધરતું રહે તે જરૂરી છે. જરૂર છે, સુધારાની, વિનાશની નહિ.

લગનજીવનમાં બે વ્યક્તિઓનું એકીકરણ થાય છે, તોપણ બન્નેમાં સોએ સો ટકા એક્ય થવું લગભગ શક્ય નથી હોતું. કાંઈક બિન્નતા તો રહેવાની જ. આ બિન્નતા, ઘર્ષણનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે અને ઘર્ષણ લાંબા ગાળે વિચ્છેદ સુધી પણ પહોંચી શકે છે. તેનું નિવારણ કરવા માટે એકના હાથમાં હુકમનો એક્કો આપવો જરૂરી છે. આ હુકમના એકાના નિયમથી એક લશકર શિસ્તબદ્ધ કાર્ય કરે છે. એક રાષ્ટ્ર વ્યવસ્થિત ચાલે છે. આવી જ રીતે લગનજીવન કે ઘરને વ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે પણ એક હુકમનો એક્કો હોવો જરૂરી છે. જ્યાં નર-નારી બન્ને હુકમનો એક્કો થવા પ્રયત્ન કરશે ત્યાં ઝઘડા-ઝંઝટ, અણગમો અને વિચ્છેદ થયા વિના નહિ રહે. તો શું આ હુકમનો એક્કો પુરુષને બનાવવો કે સ્વીને? મોટા ભાગે પુરુષો જ આ પદ શોભાવતા હોય છે. કોઈ કોઈ ઘરોમાં સ્વીઓ પણ હુકમના એકા તરીકેનું પદ શોભાવતી હોય છે. પણ તે અપવાદરૂપ. કુદરતી વ્યવસ્થા જોઈશું તો પશુ-પક્ષીઓ વગેરે બધાં પ્રાણીઓમાં નરનું જ વર્યસ્વ રહે છે.

મનુષ્યની નજીકનું પ્રાણી વાનર છે. તેની વ્યવસ્થામાં પણ આ જ તત્ત્વ દેખાય છે. એટલે મારી દસ્તિએ લગનસંસ્થામાં પણ પુરુષની પ્રધાનતા રહે તે કુદરતસહજ વસ્તુ છે. સક્ષમ પુરુષ આખા ઘરનું સંચાલન સેનાના કેપ્ટનની માફક કરે તે જ યોગ્ય છે. પણ હા, પુરુષ-પ્રધાનતાનો અર્થ પુરુષ-ડિક્ટેટર એમ નથી થતો. પુરુષ, પત્ની અને ઘરનાં બધાં માણસોનું મન સંપાદન કરીને સૌના હિતમાં નિર્ણય કરે.

ઘણા લોકો એમ કહે કે પુરુષપ્રધાનતાએ સ્વીઓનું ભયંકર શોષણ કર્યું છે અને અન્યાય કર્યો છે. હું આ વાતને સાચી માનું છું. તેમ છતાં આ વ્યવસ્થામાં સ્વીઓને કેટલાક (ઘણા) વિશેષ હક્કો થતાં માન-મર્યાદા પણ આપ્યાં છે. તે ભુલાવું ન જોઈએ. જ્યાં શોષણ વગેરે થયું છે ત્યાં પુરુષ-ડિક્ટેટર બન્યો હોય છે. જે યોગ્ય નથી.

ત્યારે સ્વીપ્રધાનવ્યવસ્થા ગોઠવી જોઈએ. કેવી વ્યવસ્થા થાય? ગોઠવી જુઓ, અનુભવ કરીને પછી નિર્ણય કરો. કદાચ થોડાંક ઘરોમાં તો આવી વ્યવસ્થા ચાલી શકે, પણ બધાં ઘરોમાં ચલાવવી શક્ય ન લાગે. તેનું કારણ સ્વીની પોતાની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને લાગણીઓની અવસ્થા છે. થોડાક અપવાદ સિવાય મોટા ભાગની સ્વીઓ ભાવનાપ્રધાન હોય છે. ભાવનાના અતિરેકમાં ખોટા નિર્ણયો પણ

થઈ શકે છે. અનાં પરિણામ પૂરા ઘરને ભોગવવાં પડે છે.

તો શું ઉભયપ્રધાન વ્યવસ્થા કરી શકાય? ના, એક રાષ્ટ્રમાં બે રાષ્ટ્રપતિઓ ન હોય, એક સેનામાં બે સેનાપતિઓ ન હોય. હોય તો વિખવાદ જ થાય. બધી બાબતોમાં હળીમળીને રહેવાનો ઉપદેશ કારગર ન થઈ શકે. જ્યાં સુધી હળીમળીને એક થવાની સ્થિતિ હોય છે, ત્યાં સુધી તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી હોતો, પણ જ્યારે એક જ બાબતમાં બિન્ન-બિન્ન નિર્ણયો થતા હોય ત્યારે જ ખરી કઠિનાઈ થતી હોય છે, એટલે છેવટનો હુકમનો એક્કો હોવો જરૂરી છે. મને લાગે છે કે તે મોટા ભાગે પુરુષ વધુ સારી રીતે થઈ શકે. પત્તાંની રમતમાં બાદશાહ, રાણી વગેરે પત્તાં પણ હોય જ છે. અને સૌનું પોત-પોતાનું મૂલ્ય પણ હોય છે. લગ્નસંસ્થામાં પણ ભેગાં થયેલાં પત્તાં પોત-પોતાના મૂલ્યને સ્વીકારે, સમજે અને પછી રમે તો રમત સારી જામે અને રમવામાં આનંદ આવે. રમવાનાં પત્તાંમાં બધાં જ પાનાં એક્કા હોય તો રમત ન રમાય. જીવનમાં પણ કંઈક આવી જ વાત છે. લગ્નસંસ્થામાં પણ આજ નિયમ છે. જેને આ નિયમ સ્વીકાર્ય ન હોય તેણે લગ્ન કરવાં ન જોઈએ. કદાચ હઠ કરીને તે લગ્ન કરશે તો પોતે દુઃખી થશે અને બીજાને દુઃખી કરશે.

*

15. કામવાસના

નર-માદાને એકબીજાની સાથે શરીરસંબંધ બાંધવાની તીવ્ર ઈચ્છા અને પરિણતિને કામ કહેવાય છે. અંગેજમાં આને સોક્સ કહેવાય છે. કામ કુદરતી છે, એટલે મંગળ છે. ઉમરની સાથે તે પ્રગટવા લાગે છે અને શારીરિક સામર્થ્ય સમાપ્ત થયા પછી પણ ઐચ્છિક રીતે બન્યો રહે છે. સંભોગસામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ સ્પર્શાદિની ઈચ્છા-વાસના બની રહે છે. વૃદ્ધોને પણ વિજાતીય સ્પર્શ ગમતો હોય છે.

જીવનનાં જ્ઞાનાભિન્ન બધાં સુખોમાં સૌથી વધુ જોખમ ઉઠાવીને પણ સુખ મેળવવાનું તત્ત્વ આ કામ છે. ધન, ભૂખ, તરસ કે બીજાં સુખો મેળવવા પ્રાણી જે સાહસ અને જોખમ ઉઠાવે છે તેના કરતાં અનેકગણું સાહસ અને જોખમ કામ માટે પ્રાણી ઉઠાવે છે. આના ઉપરથી તેની તીવ્રતા સમજ શકાય છે.

જ્ઞાનાભિન્ન કૂતરાં લોહીલુહાણ થઈ જાય છે. દિવસો સુધી ભૂખ-તરસ ભોગવીને પણ કામેચ્છા પૂરી કરવા એકબીજાની પાછળ રખક્યા કરે છે. જૂનાગઢના જૂમાં જ્ઞાનાભિન્ન આવેલી સિંહણની વાસથી આકર્ષાઈને છેક ગીરના જંગલમાંથી ભૂખ્યો-તરસ્યો સિંહ દોડી આવે છે અને બાર ફૂટ ઊંચી લોખંડની વાડમાં પુરાયેલી સિંહણને મળવા ઘણાં ફાંઝાં માર્યા પછી પણ ન મળી શક્યો ત્યારે પ્રચંડ સાહસ કરીને વાડ કૂદીને અંદર પડ્યો હતો તેવું નોંધાયું છે. મદદાને લાકડું અને અજગરને દોરડું માનીને અંધારી રાત્રે પ્રેયસીના નદી પારના બંગલે પહોંચનાર બિલ્વમંગળ આવા દુઃસાહસ માટે એકલો જ નથી. થોડાઘણા અંશમાં ઘણા લોકોના જીવનમાં આવું થતું હોય છે. આ ઉપરથી કામના આવેગની પ્રબળતાને સમજ શકનાર માણસ કોઈ અન્યના કામનો ન્યાય કરવા બેસશે ત્યારે ભયંકર કઠોર નહિ બને. આટલી પ્રચંડ તીવ્રતાભર્યો આવેગ રચનાર કોણ છે? જેને સૃષ્ટિનો કમ ચાલુ રાખવો છે, તે છે. જો આટલો પ્રચંડ આવેગ ન રચાયો હોત તો કોઈને મળ-મૂત્ર-પાચ-પરુ વગેરે દુર્ગંધથી ભરપૂર એવા શરીરને અડવાનું પણ ન ગમત.

આ કુદરતી કામને લાંબો સમય રોકી શકતો નથી. કઠોરાતિકઠોર નિયમો પાળનારા અંતે હારતા અને થાકતા હોય છે. હારેલા અને થાકેલા લોકો લોકપ્રતિષ્ઠાની દસ્તિએ ભલે તમાચા મારીને ગાલ રાતા રાખે, પણ વાસ્તવિકતા તેમના ફિક્કા, નિસ્સેજ ચહેરા ઉપર આવી જ જતી હોય છે. ભૂલથી કે અજ્ઞાનથી ખાડામાં પડી ચૂકેલો માણસ બીજા અનેકને ખાડામાં પડતો બચાવે તો તે સંત છે, પણ હું પડ્યો તેમ તું પણ પડ એવી દસ્તિથી બીજા અનેકને ખાડામાં પાડનાર અપરાધી છે, તે કુદરત અને માનવદ્રોહી છે.

કામપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય પણ પહેલાં પશુઓ જેવો જ હતો. અર્થાત્ જઘડા કરનારો હતો. નર ભોક્તા હતો અને સ્વીઓ ભોજ્યા હતી. શક્તિશાળી નરો મન ફાવે તેમ અને તેટલી સ્વીઓને ભોગવતા હતા. જેમજેમ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો ગયો તેમતેમ નિયંત્રણો આવતાં ગયાં અને કામને સુરક્ષિત બનાવી શકાયો. હવે નર-નારી, પતિ-પત્ની તરીકે કશી રોકટોક કે ભય વિના કામ ભોગવી શકે છે. આટલી સરળતા, સહજતા અને નિર્ભયતા હજી પશુઓમાં આવી નથી, કારણ કે પશુઓમાં સંસ્કૃતિ પ્રગાઢી નથી. ઓછામાં ઓછું કામની બાબતમાં તેઓ મુક્ત છે. પણ આ મુક્તપણું જ તેમને લોહી-લુહાણ કરી નાખે છે. માણસ પણ જો આવી રીતે મુક્ત થઈ જશે. તો લોહી-લુહાણ થતો રહેશે. જરૂર છે, યોગ્ય નિયંત્રણ સાથેની લગ્નસંસ્થાની, જે સૌને પૂરી તકો આપે.

પણ-પક્ષીઓ વગેરેમાં એક વાત જોઈ શકાશે કે તેઓ પોતાની જાતિ સિવાય બીજી જાતિના કામની નથી તો ઈચ્છા કરતાં કે નથી પ્રયત્ન કરતાં, સૌ પોતપોતાની જાતિમાં જ કામ ભોગવે છે. સિંહ કે વાધનું કે હરણ અને કૂતરા-ગાય-બેસ-ગધેડા વગેરેનું સંવનન જોવા નહિ મળે. જ્યારે અતૃપ્ત માણસો આવી જાતિગત મર્યાદાઓને તોડી નાખતા જોઈ શકાય છે. તેનું કારણ અતૃપ્તદશા હોઈ શકે. બળાત્કાર, હોમોસોક્સ અને આત્મહત્યાનું તત્ત્વ માત્ર માનવસમુદ્દાયમાં જ જોવા મળે છે. કારણ કે તેની ગોઠવેલી વ્યવસ્થામાં પાયાની ખામીઓ છે. આ ખામીઓ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રાજવ્યવસ્થાથી આવી શકે છે અને દૂર પણ થઈ શકે છે. ખામી વિનાની અથવા ઓછામાં ઓછી ખામીવાળી વ્યવસ્થા હોય તે ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ સંસ્કૃતિ અને ઉત્તમ રાજવ્યવસ્થા કહી શકાય. મોટા ભાગે ઊંચો ગણાતો વર્ગ, પોતાની કાલ્યનિક ઊંચાઈ જાળવી રાખવા, કુદરતી વ્યવસ્થાથી દૂરથી દૂર થઈ જતો હોય છે. આવા વર્ગમાં ઉપર કલ્યા તે અનેક અનર્થી થતા રહે છે.

કામ પ્રત્યે ઘૃણા કરવી તે કુદરતી વ્યવસ્થા પ્રત્યે ઘૃણા છે. કુદરત એટલે પરમેશ્વર, ઘૃણા કરવાથી જે ત્યાગ થાય છે, તે શંન્તિદાયક નથી

હોતો.

કામ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ પણ સારો નથી. તેમાં જ રચ્યો-પચ્યો અને ગળાડુબ ડૂબનાર અંતે દુઃખી થઈને મરી જતો હોય છે. કામના સામર્થ્યવાળા લોકો રાજ્ય કરી શકતા હોય છે. આવા કામસામર્થ વિનાના લોકો સારા શાસક નથી થઈ શકતા. બંધો કોઈ ક્ષેત્રના મહાપુરુષો થયા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી.

કામ ઉપર વિજ્ય મેળવાતો નથી, પણ યોગ્ય રીતે સંયમપૂર્વક કામસેવન કરનાર આરોગ્ય, તેજસ્વિતા અને મનની શંક્તિ પામતો હોય છે. આ જ સાચો વિજ્ય છે.

કામથી દોટ મૂકીને દૂર ભાગનારની પાછળ કામ હડકાયા કૂતરાની માફક પડતો હોય છે અને તેને અશાંતિની સાથે હેરાન-પરેશાન કરી મૂકતો હોય છે. બધા પુરુષો તથા બધી સ્ત્રીઓની કામવાસના સરખી નથી હોતી. કોઈને અતિ તો કોઈને મધ્યમ કે મંદ હોય છે.

પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની કામવૃત્તિ ઘણી વધારે હોય છે, તેવું ઘણા લોકોએ કદ્યું છે. જો આ વાત સાચી હોય તો તેમના પ્રત્યે, તેમના વલણ પ્રત્યે તીવ્ર ઘૂણા ન કરવી જોઈએ. કુદરતે જ તેમની તેવી સ્થિતિ કરી છે, તેવું સમજ થોડી ઉદારતા રાખવી. આ તીવ્રતાના કારણે જ કદાચ તે ગર્ભધારણનો ભાર સ્વીકારવા અને સહન કરવા તૈયાર થતી હશે. જો પરમેશ્વરે આટલી તીવ્રતા ન મૂકી હોત તો કોઈ સમજું સ્ત્રી માતા બનવા તૈયાર ન થાત.

સ્ત્રીનો કામ વીજળીના વાયર જેવો છે. જો લજાના કોટિંગથી તે ઢંકાયેલો હોય તો સ્વ-પર બન્નેની રક્ષા કરીને પ્રકાશ પાથરી શકતો હોય છે. પણ ઉઘાડા વાયરની માફક લજા વિનાની સ્ત્રી સ્વ-પર બન્નેને દાડાડી મૂકી વિનાશ નોતરતી હોય છે.

સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું હોય તો સૌ પ્રથમ તેને લજાશીલ બનાવો. સ્ત્રીની નિર્લક્ષ્યતા, સ્ત્રી અને સમાજના વિનાશને નોતરું આપે છે. કામાવેગ કાલિક હોય છે, પણ કામચિંતન લાંબું હોય છે. વંટોળિયાની માફક આવેલો આવેગ, ખળખળાટ મચાવીને વંટોળિયાની માફક ચાલ્યો જતો હોય છે. આ આવેગના વંટોળિયામાં કયો ધીર-વીર પુરુષ શું કરી બેસશે તે કહી ન શકાય. વંટોળિયા વિનાની દશામાં પણ નવરું મન કામચિંતન તો કર્યો કરતું હોય છે. કામથી ભાગેલા નિગ્રહી માણસો જો કોઈ મહાન લક્ષ્ય વિનાનું જીવન જીવતા થઈ જાય તો તેમનું કામચિંતન બીજા કરતાં વધી જાય છે. કારણ કે બીજું કોઈ ચિંતન બચ્યું નથી. ભૌંયરામાં કે એકાંતમાં બેસનારને આવું ચિંતન વધુ આવતું રહે છે. સતત કાર્યશીલ અને મહાન લક્ષ્ય માટે ઝર્ઝરુનારને આવું ચિંતન ઓછું આવે છે. કારણ કે તેમનું મન નવરું નથી રહેતું. એવું કહેવાય છે કે રાજા ભોજે કવિ કાલિદાસને પૂછ્યું કે ‘કામવાસનાની સમાપ્તિ કયારે થાય?’ કવિ કાલિદાસ બીજા દિવસે નગરમાંથી શોધીને બે વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષને લઈ આવ્યા. પુરુષની ઉમર 85 વર્ષ તથા સ્ત્રીની ઉમર 80 વર્ષ. બન્નેને પ્રાર્થના કરીને પૂછ્યું કે કોઈની શેહ-શરમ રાખ્યા વિના જે સાચેસાચું હોય તે જ કહેજો. તમારા કથનથી અમે સત્યને પામવા માગીએ છીએ. પણ્ચમી જગતમાં ઘણી વાર આવાં સંશોધનો થાય છે. જેમાં સ્ત્રી-પુરુષોને અત્યંત વિકટ અને નાજુક પ્રશ્નો પુછ્યાય છે. તેમના ઉત્તરના આધારે સત્ય પ્રગટ થાય છે અને સમાજ અસત્યની ગુમરાહીથી મુક્ત થાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આવા ઉત્તરો આપનારા સાચા માણસો હોય છે. પ્રજા સત્યથી ટકતી હોય છે. દંભથી નહિ. ભારતમાં આવાં સંશોધનો કરવાં કર્થિન છે કારણ કે લોકો સાચી વાત કહી શકતા નથી. મોટા ભાગે બધા બેધારું જીવન જીવતા હોય છે.

કવિ કાલિદાસના પ્રશ્ના ઉત્તરમાં વૃદ્ધ પુરુષે એક મુહી અનાજની ઢગલી કરી અને જણાયું કે જ્યાં સુધી પુરુષ એક મુહી અનાજ જાતો હોય છે ત્યાં સુધી તેની કામવાસના પ્રજ્વલિત રહે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પણ એક રાખની ઢગલી કરીને કદ્યું કે જ્યાં સુધી સ્ત્રી બળીને રાખ નથી થઈ જતી ત્યાં સુધી કામવાસના રહે છે. આ ઉત્તરોમાં કદાચ અતિરેક પણ હોય, કદાચ ન પણ હોય, પણ એક વાત નિશ્ચિત છે કે શારીરિક સામર્થ્ય સમાપ્ત થયા પછી પણ નર-નારીમાં પરસ્પરના સ્પર્શ-સહવાસ-વાર્તાલાપ વગેરેની વાસનાઓ રહે જ છે. એકાકી વૃદ્ધ કે એકાકી વૃદ્ધ અતૃપ્તતા અને ખાલીપણાનો અનુભવ કરતાં હોય છે. જો વૃદ્ધોની આવી સ્થિતિ હોય તો યુવાનો અને પ્રૌઢોની તો વાત જ શી કરવી? એટલે ઉત્તમ વ્યવસ્થા યોગ્ય નર-નારીને એકબીજાને મેળવવામાં રહી છે, એકબીજાથી જુદાં કરવામાં નહિ.

16. ગૃહસ્થ

યોગ્ય ઉમરે પહોંચતાં પોતાને અનુકૂળ પાત્ર સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈને જવાબદારીભર્યો સંસાર શરૂ કરવો તે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. એ ધોરીમાર્ગ છે. બન્ને પાત્રોએ પ્રથમથી જ સમજી લેવાનું કે શત પ્રતિશત કોઈના પણ વિચારો તથા આચારો મળતા નથી હોતા. મોટા પ્રમાણમાં વિચારો મળતા હોય અને બાકીના વિચારો માટે નમતું જોખવાની ઉદારતા હોય તેનું જ દામ્પત્ય સફળ થતું હોય છે. અભિમાની, દુરાગ્રહી, હઠીલા સ્વભાવવાળાં પાત્રો દુઃખી થતાં હોય છે અને દુઃખી કરતાં હોય છે, તેમાં પણ જે વજાદાર નથી રહી શકતાં તે તો ચારે તરફ જીવતું નરક જ ઊભું કરી મૂકે છે. લગ્નજીવનમાં પાત્રોની પ્રધાનતા કઈ વસ્તુ ઉપર છે તેના આધારે તેઓ સુખી-દુઃખી થતાં હોય છે : 1. પ્રેમાધાર, 2. ધનાધાર અને 3. વાસનાધાર. આ ત્રણ મુખ્ય આધાર છે.

1. પ્રેમાધાર, મુખ્ય અને દુર્લભ તત્ત્વ છે. પરસ્પરનો નિષ્કામ પ્રેમ જ દામ્પત્યને ધન્ય બનાવતો હોય છે. સામેના પાત્રની ન્યૂનતા, ઓછુપ પ્રેમ જ પૂરી કરી લેતો હોય છે. કોઈ પણ પાત્ર કદ્દી પણ પૂર્ણ હોતું નથી. પ્રત્યેકમાં કાંઈ ને કાંઈ અપૂર્ણતા રહેતી જ હોય છે. આ અપૂર્ણતામાં જ પૂર્ણતાની સંતોષપૂર્વકની અનુભૂતિ પ્રેમથી જ થઈ શકે છે.

2. જે પાત્ર લગ્નને ધનપ્રધાનતા આપશે, તે પૂરો પ્રેમ નહિ કરી શકે. સામેના પાત્ર પાસેથી વધુ ને વધુ ધન જેંચતા રહેવાની હીનતા તેનામાં પ્રગટ થશે. જેમજેમ અપેક્ષા પૂરી થતી જ્શે તેમતેમ આ હીનતાનું પ્રમાણ વધતું જ્શે. જો સ્ત્રીને પુરુષ પાસેથી ધનની લાલસા હશે તો તે પુરુષને વધુ ને વધુ મોહ પમાડવાનાં ચરિત્રો કરશે અને જો પુરુષને સ્ત્રી પાસેથી વધુમાં વધુ ધનની અપેક્ષા હશે (દહેજ વગેરે દ્વારા) તો તે તેને વધુ ને વધુ કનુંગત કરીને ત્રાસ આપવાનું કાર્ય કરશે. જેથી પ્રેમ ખીલી નહિ શકે.

3. વાસનાપ્રધાન લગ્નજીવનમાં વજાદારી, સંતોષ, તૃપ્તિની સંભાવના ખાસ રહેતી નથી. બન્નેમાંથી જે કોઈ પાત્ર વાસનાપ્રધાન હશે તે વજાદારી તોડિને નવાં-નવાં પાત્રો ખોળ્યા કરશે, તેની અતૃપ્તિથી કેટલાંય ઘરોમાં આગની જવાળાઓ ભડકી ઊઠશે. પ્રેમની જગ્યાએ વાસના, માત્ર ચઢિયાતા શરીરને શોધ્યા કરશે. અને માત્ર ભિકેનિકલ કિયાઓ દ્વારા ક્ષણિક સુખો શોધ્યા કરશે. આવાં લોકોની પાછલી જિંદગી તિરસ્કૃત અને એકાકી વ્યતીત થતી હોય છે. જો બન્ને પાત્રો સમાન રીતે ધનાધારી કે વાસનાધારી હોય તો ઓછાં દુઃખી થાય. મહાનની સાથે મહાન જ સુખી થાય, તેમ અધમની સાથે અધમનો યોગ પણ ચાલી શકે, પણ મહાનની સાથે અધમ કે અધમની સાથે મહાનનો યોગ ભયંકર દુઃખદાયી કઝોડું ઊભું કરતો હોય છે. આ રીતે બહુ થોડાં જ દંપતીઓ સજોડું હોય છે. બાકીનાં બધાં ટકાવારી પ્રમાણે પડ્યું પનારું નિભાવનારાં સમજુ (પણ દુઃખી) હોય છે.

લગ્નની વય કુદરત પ્રમાણે સ્વીકારવી જોઈએ. ગાય-બેંસ વગેરે પશુઓ રજસ્વલા થતાં જ ગર્ભાધાન કરે છે, તેમને કશો જ વાંધો નથી આવતો. પ્રસૂતિ અને બચ્ચાં પણ બરાબર થાય છે. આવી રીતે માનવજીવનનું પણ સ્વીકારવું જોઈએ. જો બાળલગ્નો અકુદરતી અને હાનિકર છે, તો ઘણી મોટી ઉમરે થનારાં લગ્નો પણ યોગ્ય નથી. ત્રીસ-પાંત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષ સુધી ખાસ કારણ વિના કુંવારાં રહેનારાં, જીવનનો સુવર્ણકાળ ખોઈ બેસતાં હોય છે. તેઓ પ્રેમ, રોમાન્સ, આકર્ષણ અને શારીરિક પ્રબળતા ખોઈ બેસતાં હોય છે. એટલું જ નહિ, આ ગાળામાં પડેલી કુટેવો, સ્ખલનો અને કુત્સિત આચરણોની શારીરિક તથા માનસિક અસરો જીવનભર તેમને નડતી રહે છે. કારણ કે ન પરણવા માત્રથી દેહવિકારો કે મનોવિકારો મટી જતા નથી. સમય-સમય ઉપર તેઓ પોતાનો ભાગ ભજવતા જ હોય છે. એની ધ્યાન અને અસરને ભૂસી શકતી નથી. લગ્નજીવન કથળવાનાં કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ ભૂતકાળની ધાપો અને તેની અસરો હોય છે. આ બધાથી બચ્ચા માટે કુદરતની સાથે ચાલવું હિતાવહ છે. ઓછાં સંતાન માટે જુવાનીનું બલિદાન આપવું યોગ્ય નથી. ઊલટાનું એમ કહી શકાય કે જે બે કે ત્રણ સંતાનો પાછલી જિંદગીમાં થવાનાં હોય છે, તે પ્રાથમિક જિંદગીમાં થઈ જાય અને પછી સંતાનો ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકી હે. માનો કે એક સ્ત્રી-પુરુષ 20-25 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં બે કે ત્રણ બાળકોનાં વાલી થઈ જાય તો પછી પાછળની પૂરી જિંદગી, નિર્ભાર થઈને રાખ્યોમાં લગાવી શકે. હા, આ બાળકોના અધ્યયનાંદની જવાબદારી પૂરેપૂરી સરકાર, સમાજ કે સંસ્થાઓ ઉપાડી લે. જે લોકો સુવર્ણકાળ (18થી 35 વર્ષ), રજતકાળ (35થી 50 વર્ષ) ગુમાવીને છેક તામ્રકાળ (50થી 65 વર્ષ)માં લગ્ન કરે છે તે ઉત્તરોત્તર બોખા દાંતે ચણા ચાવવાની કિયા કરે છે. અને જે લોહકાળ (65થી ઉપર)માં લગ્ન કરે છે, તેમની તો ચર્ચા જ શી કરવી?

પણ હા, આ મોટી ઉંમરે થનારાં લગ્નો જો વાસનાની અપેક્ષા વિના માત્ર પ્રેમ અને હુંફ માટે જ થયાં હોય તો કશો વાંધો ન આવે. પણ તે બન્ને પાત્રોનો સરખો દસ્તિકોણ હોય તો જ.

પ્રેમ અને વાસના

આ બન્ને કુદરતી છે.

જોણે જીવન બનાવ્યું છે, તેણે જ પ્રેમની ભૂખ પણ બનાવી છે. માત્ર અન્નની ભૂખ જ, ભૂખ નથી. માણસને પ્રેમની ભૂખ પણ લાગે છે. આ પ્રેમભૂખ બહુમુખી છે. અર્થાત્ માતા-પુત્રની, પિતા-પુત્રની, ભાઈ-ભાઈની, મિત્ર-મિત્રની વગેરે. પણ આમાં સૌથી તીવ્ર અને વધુ પ્રભાવશાળી પ્રેમભૂખ નર-નારીની છે. નર ને નારીની અને નારી ને નરની ઝંખના ઉંમરની સાથે થવા લાગે છે. આ ઝંખના સૌને એકસરખી નથી હોતી. ઝંખના શરૂ થતાં પહેલાં જ જેને નર અથવા નારીનો સ્થાયી યોગ થયો હોય અર્થાત્ લગ્ન થઈ ગયાં હોય તેને ઝંખનાની ઓછી અનુભૂતિ થાય છે. ભૂખ લાગ્યા પહેલાં જ ખાવાનું મળે. તરસ વિના જ પાણી મળે અને જેવી સ્થિતિ થાય તેવી તેની સ્થિતિ થતી હોય છે. અભાવ યા વિયોગમાં જ ઝંખનાની તીવ્ર અનુભૂતિ થતી હોય છે.

પ્રેમનું મૂળ પરસ્પરનું આકર્ષણ હોય છે. આકર્ષણ જ ન હોય તો પ્રેમનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. નર-નારી વચ્ચેનું તીવ્ર આકર્ષણ જ આ પ્રેમનો પાયો છે. કુદરતે જ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે નર, નારી પ્રત્યે અને નારી, નર પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ અનુભવે. તે એટલું તીવ્ર કે એકબીજા વિના રહી ન શકાય તેટલું. પણ આ આકર્ષણ જો દેહલક્ષી હશે તો તે માત્ર વાસનિક થઈ જશે. જો આ આકર્ષણ રૂપલક્ષી હશે તો તે મોહમય થઈ જશે. અર્થાત્ રૂપરૂપી દીપક ઉપર પતંગિયું બનીને પોતાને બાળી મૂકશે. રૂપ સ્થાયી નથી હોતું એટલે આકર્ષણ પણ સ્થાયી નથી રહેતું. રૂપમાં ચડ-ઉત્તર પણ થતી હોય છે અર્થાત્ જે રૂપના આકર્ષણથી પાગલપણું આવ્યું તેનાથી ચઢિયાતું રૂપ જોતાં જ તે પાત્ર બદલતું રહેશે. રૂપઘેલું માણસ ભાગ્યે જ ઈમાનદાર થઈ શકતું હોય છે. તે મક્કમતા વિનાનો ચંચળ જીવ વારંવાર ફૂલે ફૂલે ભટકતો ભમર થઈ જશે. રૂપનું મહત્વ છે જ, પણ માત્ર રૂપ પ્રત્યે જ આકર્ષણ પામનાર અવિશ્વસનીય અને બેઠમાન થઈ શકે છે.

બીજું આકર્ષણ ગુણનું હોય છે. ગુણવાન માણસ, ગુણોને શોધતો હોય છે. ગુણો વિના તેનું મન ઠરતું નથી. ગુણોની સાથે રૂપ પણ હોય તો વાહવાહ, પણ કદાચ રૂપ ઓછું હોય પણ ગુણ વધારે હોય તો તે વધુ ઊંડાણવાળું અને સ્થાયી થતું હોય છે. ગુણવાન વ્યક્તિ, દુર્ગૃહી રૂપથી ભારે દુઃખી થતી હોય છે.

જોકે ગુણોમાં કર્તવ્ય પણ આવી જાય, પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ કર્તવ્યપરાયણતા માટે જ જીવતી હોય છે. આવી વ્યક્તિઓને કર્તવ્યપરાયણ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આકર્ષણ થતું હોય છે. બન્ને પાત્રો કર્તવ્યપરાયણતાના દોર ઉપર જીવન જીવનારાં હોય તો અનેકનું ભલું કરનારાં બની જાય.

એકંદરે જોતાં નર-નારીને દેહ, રૂપ, ગુણ અને કર્તવ્ય એમ ચારે આકર્ષણો રહેતાં હોય છે. પ્રધાનતા કોણી છે, તેના ઉપર પરિણામનો આધાર છે. સારાં માતા-પિતા, સારા સંસ્કાર, સારો સાથ અને સારું વાચન વગેરે વ્યક્તિની આકર્ષણપ્રધાનતાને નિર્ભિત કરવામાં ભાગ ભજવે છે. ઉચ્ચ આદર્શો સાથેનું આકર્ષણ શુદ્ધ પ્રેમ નિર્ભિત કરે છે. નર-નારીનો શુદ્ધ પ્રેમ એ દામ્પત્યજીવનની સર્વોચ્ચ ધન્યતા છે. તેની પ્રાપ્તિ એ ભૂતળ ઉપરનું સ્વર્ગ છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ આવા પ્રેમનું નિષ્પાદન કરવામાં સહાયક બને તો તે કુદરત સાથેનો સુમેળ છે. પણ જો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ (અને અધ્યાત્મ પણ) આવા પ્રેમમાં અડયણરૂપ વિરોધ કરે તો તે કુદરત સાથેનો દોહ છે. કુદરત-દ્રોહીવ્યવસ્થા ભૂતળ ઉપર દુઃખો જ વધારનારી બની જતી હોય છે. પછી ભલે આવી વ્યવસ્થા ફૂલે પૂજાતી હોય. નર-નારીની લાગણીઓ ભલે તીવ્ર બને, પણ ચંચળ ન બને એટલે લગ્નસંસ્થા જરૂરી છે. આવી પ્રેમ-લાગણીઓ સાથે લગ્નસંસ્થાનું પણ પૂરેપુરું સમર્થન કરવું જોઈએ.

વાસના પણ કુદરતી છે. અમુક ઉંમર થતાં જ વ્યક્તિમાં વાસનિક ઈચ્છાઓ જાગવા માંડે છે. શરીરમાં થતાં પરિવર્તન તેને જગાડે છે. સામાન્ય રીતે સ્વીને ઋતુકાળની શરૂઆત તથા પુરુષને સ્વખાદોષની શરૂઆત તેની શરૂઆતનો સમય ગણી શકાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે આના માટે નિશ્ચિત વય નક્કી ન કરી શકાય. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થોડાંક વર્ષો આધાં-પાછાં થઈ શકે.

ઉંમર થતાં જેને રજોદર્શન ન થાય અથવા સ્વખાદોષ ન થાય તો તે અશુભ નિશાની છે. આ બન્ને પ્રક્રિયા કુદરતી છે અને મંગળમય છે. તેથી ડરવાની કે ગભરાવાની જરૂર નથી. આ પ્રક્રિયાને ગંદી કે પાપી માનીને તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો તે હાસ્યાસ્પદ અને અશક્ય

પ્રયત્ન છે. રજોદર્શન અને વીર્યસ્વાવની શરૂઆત થયા પછી પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી વાસનાવૃત્તિને દ્બાવી રાખવાથી, જીવન ઊંઘા માર્ગ ચઢી જવાની ઘણી શક્યતા છે. એટલે બાળવિવાહ જેટલો અનુચ્ચિત છે તેટલો જ પ્રૌઢવિવાહ પણ અનુચ્ચિત ગણાવો જોઈએ. કુદરતે નિર્મિત કરેલા કાળને સ્વીકારવાથી વાસનાસુખ માટે અથવા વાસનાક્ષમતા માટે ખાસ પ્રશ્નો ઊભા થતા નથી. આવાં માણસો જેટલી તૃપ્તિ અને ધન્યતા અનુભવતાં હોય છે, તેટલી પ્રૌઢો નથી અનુભવી શકતાં. કુદરતી પ્રવાહથી મેળ ન રાખીને તેનાથી વિસુદ્ધ ચાલનારા માણસોને કુદરતી પ્રકોપ વહોરવો જ પડતો હોય છે. કુદરતી પ્રકોપ એટલે કે જાતીસક્ષમતા ખોતા જવું. પાંત્રીસ-ચાલીસ વર્ષે માણસ માંડ પચાસ ટકા જ ક્ષમતા રાખી શકતો હોય છે. ખરું જીવન તો સો ટકા ક્ષમતાવાળા કાળમાં એટલે કે 18થી 40માં રહેતું હોય છે.

વાસનાનો સંયમ તો શક્ય છે, પણ તેનું નિતાંત દમન શક્ય નથી જ. સંયમ એટલે નિષેધ નહિ, પણ યોગ્ય માત્રાપૂર્વકનું સેવન. નિતાંત દમન એ કુદરતી પ્રક્રિયા નથી, અકુદરતી છે. જે અશક્ય છે. ખોટા આદર્શો, ખોટી ધારણાઓ અને ખોટી માન્યતાઓથી આ ભ્રમ માર્ગ ચઢવીને હજારો-લાખોનાં જીવન ધમરોળાઈ રહ્યાં છે, તેમાંથી બચવું-બચાવવું તે કુદરતસહજ ધર્મ છે.

પ્રેમ અને વાસના એકબીજાનાં પૂરક થઈ શકે છે. વાસનાની અપૂર્ણતા, અસંતોષ વગેરે ન્યૂનતાઓ પ્રેમથી પૂર્ણ કરી શકાય. વાસના, એક યાંત્રિક પ્રક્રિયા છે, જેને કદાચ પૂર્ણ ન કરી શકાય. પાત્રભેદથી તેની ભૂખનું પ્રમાણ જુદું જુદું હોય છે. એક પાત્રની ભૂખ વધારે હોય અને બીજાની ઓછી હોય એવું બને. યાંત્રિક પ્રક્રિયામાં એક ભૂખ્યું જ રહી ગયું હોય અને બીજું પાત્ર જમી પરવાર્યું હોય તો, ભૂખ્યા રહેનારને ભારે અસંતોષ રહે. આ અસંતોષને પ્રેમથી પૂરો કરી શકાય. માનો કે એક ભૂખ્યો માણસ કોઈ લોજમાં જમવા ગયો છે, તેણે પૂરા ભાણાના પૈસા ચૂક્યા છે. હજ તે માત્ર અડધું જ જમ્યો છે અને લોજવાળો પીરસવાનું બંધ કરી દે તો જમનારો નારાજ થઈને ઝડપો કરી બેસે. પણ એ જ જમનારો પોતાના ઘરમાં જમી રહ્યો છે, માતા તેને પ્રેમથી જમાડે છે, જમવાનું ઓછું છે, ઇતાં માતા પોતાના ભાગનું પણ આગ્રહથી પુત્રને જમાડે છે, ત્યારે પુત્ર ભૂખ્યો રહીને પણ માતાનો ભાગ જમતો નથી. હસતાં-હસતાં તે હથ ધોઈને ઊભો થાય છે. લોજમાં જે ઝડપો-ઝંઝટ થયાં હતાં તે નથી થતાં, ઊલટાનું એકબીજાના પ્રેમથી ધન્યતા અનુભવે છે. વાસનાનું પણ આવું જ છે. પ્રેમ સહિતની વાસના આ રીતે ધન્ય થતી હોય છે. તે અપૂર્ણતા, અધૂરાપણાને હસતાં-હસતાં સ્વીકારી લે છે. એટલે પ્રેમ અને વાસના બન્ને એકબીજાનાં પૂરક થઈ જતાં હોય છે.

પ્રેમ વિનાની કોરી વાસના, અતૃપ્ત રહેવાથી પાત્રો બદલ્યાં કરે છે. અનેક પાત્રો સાથેના સંબંધો જીવનમાં અવિશ્વસનીયતાની સાથે ઈચ્છા, દ્વેષ, કલહ અને બીજા કેટલાય અનર્થો સર્જે છે. જેથી વ્યક્તિ દુઃખી દુઃખી થતી જતી હોય છે. આટલા જ માટે લગ્નસંસ્થા અને દામ્પત્યની વ્યવર્સ્થા કરવામાં આવી છે. વાસનાને જડમૂળથી સદા-સદા માટે કાઢી નાખવાનો ઉપદેશ ભામક છે. પરિણામ વિનાનો વાંઝિયો છે. તેના કરતાં સંયમપૂર્વક વાસનાને સ્વીકારવાનો ઉપદેશ કુદરતી અને સત્ય છે. તે પાણી શકાય તેવો છે. એટલે મેં નિગ્રહમાર્ગનો વિરોધ કરીને સંયમમાર્ગની પ્રસ્થાપના કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ કુદરતી અને ધોરીમાર્ગ છે.

*

17. કોધ

કામની માફક કોધ પણ કુદરતી છે. પોતાનાથી દુર્બળ વ્યક્તિના પ્રતિકૂળ વ્યવહારથી થયેલો આણગમો તીવ્ર, મધ્યમ અને મંદરૂપથી પ્રગતે તેને કોધ કહેવાય. આપણે ગમા અને આણગમા વચ્ચે જીવન જીવીએ છીએ. તથાકથિત જ્ઞાની પુરુષને પણ ગમો-આણગમો હોય છે. સંયમપૂર્વક તે તેને પ્રગટ ન થવા દે તેવું બને પણ તેમને ગમો-આણગમો હોય જ નહિ તેવું ન બને. સુગંધ-દુર્ગંધ, સ્વરચ્છતા-ગંડકી, સ્વાદ-બેસ્વાદ, પુષ્ય-પાપ, પુનિત અને પતિત, સજ્જન અને દુર્જન, ઉચ્ચતા અને નીચતા જેવાં અનેક તત્ત્વોમાં સૌની માફક તેમને પણ ગમો-આણગમો રહેતો જ હોય છે. હા, તે વૃત્તિ સંયમના કારણે તેને પ્રગટવા ન દે અથવા તેનાં પરિણામ ન સર્જે એ બની શકે. આ ગમ ખાવાની સહનશક્તિ છે.

કોધની એક ખાસિયત એ પણ હોય છે કે તે મોટા ભાગે પોતાનાથી દુર્બળ હોય તેના ઉપર આવતો હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં કોધનું ભયંકર પ્રતિકૂળ પરિણામ દેખાતું હોય ત્યાં નથી આવતો અથવા દબાયેલો રહે છે.

કોધ મંગળ પણ છે અને અમંગળ પણ છે. ધર્મ, સત્ય, ન્યાયની સ્થાપના માટે અધર્મ, અસત્ય કે અન્યાયની પરિસ્થિતિ ઉપર કોધ આવે તે મંગળ છે. કોઈ અબળાની લાજ લૂંટાતી હોય, રાષ્ટ્રધ્વજનું કે રાષ્ટ્રનું અપમાન થતું હોય, કોઈ ગરીબ ઉપર જુલ્મ થતા હોય કે ક્યાંક ઘોર અન્યાય થતો હોય ત્યાં કોધ આવે તો તે મંગળ છે. જરૂરી છે. તેને ‘મન્યુ’ કહેવાય છે.

કશા કારણ વિના અથવા અલ્પકારણથી, ગરીબ, દુર્બળ, લાચાર, આધીન માણસો ઉપર વારંવાર કોધ આવવો તે અમંગળ છે.

અહંકારી હંમેશાં કોધી હોય છે. કારણ કે તેના અહંમે વારંવાર ઠેસ વાગતી રહે છે. પોતાનાથી પ્રબળના દ્વારા ઠેસ વાગે ત્યારે તે સમસમી રહે છે, પણ પોતાનાથી દુર્બળના દ્વારા ઠેસ વાગે તો ઊકળી ઊઠે છે. ઘણી વાર તો પેલો સમસમાટ પેલા ઉકાળામાં ઠલવાઈ જાય છે. આવો કોધ અનર્થ સર્જતો હોય છે.

કોધી માણસ મોટા ભાગે ઉદાર હોય છે અને અપેક્ષાકૃત નિખાલસ પણ હોય છે. કોધી માણસ સારો રાજનેતા ન થઈ શકે, ઠંડો માણસ જ સારો રાજનેતા અને સારો બ્યાપારી થઈ શકતો હોય છે.

જેમ કામ નિર્મળ નથી થઈ શકતો તેમ પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોધ પણ નિર્મળ નથી થઈ શકતો. થોડાઘણા અંશે તેનું અસ્તિત્વ રહેતું જ હોય છે. તેનો સ્વીકાર કરનાર વધુ સારો માનવ થઈ શકતો હોય છે. તેનો અસ્વીકાર કરી તેનો ઢંકપિછોડો કરનાર દંભી-આડંબરી બનતો હોય છે.

કામની માફક કોધનો પણ વંટોળિયો આવતો હોય છે. જેમાં ભલભલા ધીર-વીર પુરુષો પણ ઊડી જતા હોય છે.

કામની માફક કોધને પણ વાતાવરણ વગેરેના દ્વારા ઓછો અથવા વધુ કરી શકાય છે. વાતાવરણ એટલે સત્સંગ-કુસંગ.

કામકોધની માફક લોભ-મદ-મોહ વગેરેનાં પણ બધે રૂપો—મંગળ-અમંગળ સમજવાં. નિતાંત મંગળ કશું જ નથી. અને નિતાંત અમંગળ પણ કશું નથી. પ્રત્યેક વસ્તુ પરિસ્થિતિ અને સંદર્ભ પ્રમાણે મંગળ-અમંગળ થઈ જતી હોય છે. ઉપયોગ કરનારના વિવેક-અવિવેક ઉપર તેનો આધાર છે.

*

18. મહાપુરુષ કોણ?

ભારતમાં વાસ્તવવાદી સાચા મહાપુરુષો બહુ ઓછા થયા છે. એટલે ભારતીય જીવનના જીવંત પ્રશ્નો બહુ ઓછા ઉકેલાયા છે. જે લોકો મોટાં કાર્યો કરે, પ્રજાનાં મોટાં દુઃખો દૂર કરે તેને જ મહાપુરુષ કહેવાય. ખાસ મહત્વનાં મોટા કાર્યો કર્યા વિના પણ લોકોને મહાપુરુષ માની લેવાની ધારણાથી, ઘડા ડમી મહાપુરુષો થયા છે. જેમાંથી કેટલાકે તો પૂરી પ્રજાને ગેરમાર્ગે પણ દોરી છે. આના કારણે પ્રજા દુઃખી થઈ છે, ગુલામ થઈ છે અને પણત થઈ છે. કેટલાક તો પોતાની મેળે જ પોતે પરમાત્મા થઈને પૂજાયા છે. પૂજાઈ રહ્યા છે. આ બધાને ભારતનું ગૌરવ સમજવું ન જોઈએ, પણ ભારતની દુર્દશાનું કારણ સમજવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આવી સમજ વ્યાપક નહિ બને ત્યાં સુધી પ્રજા સાચા મહાપુરુષોને ન તો ઓળખી શકશે, ન તેમને સ્વીકારી શકશે. જો આવું ચાલુ રહ્યું તો પ્રજાનાં દુઃખોનો અંત આવવો શક્ય નહિ બને. સાચા મહાપુરુષોને જાણવા-સમજવાનો માપદંડ આવો હોવો જોઈએ.

1. શું તેમણે ન્યાયપૂર્ણ, સમાનતાભરી અને માનવતાવાદી ધર્મવ્યવસ્થાની પેરવી કરી? કે પછી અન્યાયપૂર્ણ, અસમાનતાના આધારવાળી, માનવતા વિનાની, વર્ણવાદી કે વર્ગવાદી ધર્મની પેરવી કરી? જો આવું કર્યું હોય તો તેમને સાચા મહાપુરુષ કહી શકાય નહિ.
2. શું તેમણે ધર્મપ્રચારકો ઉત્પન્ન કર્યા કે પછી સંપ્રદાય-પ્રચારકો ઉભા કર્યા? જો ધર્મપ્રચારકોની જગ્યાએ માત્ર ચુસ્ત સંપ્રદાયપ્રચારકોને ઉત્પન્ન કર્યા હશે તો તેથી પ્રજા વિભાજિત, સંકુચિત અને ઝનૂની થઈને પ્રશ્નો વધારનારી થઈ જશે. આવાં કાર્યો પાછળ થયેલો પુરુષાર્થ કલ્યાણકારી ઓછો પણ હાનિકર્તા વધારે થઈ જશે. સાચા મહાપુરુષો માત્ર ધર્મનો જ પ્રચાર કરે, કંઈ રસ્તો ન હોય.
3. શું તેમણે એવા સદાચારોની પેરવી કરી-કરાવી, જે કુદરતને અનુકૂળ, ન્યાયપૂર્ણ અને વ્યક્તિ તથા સમૂહના માટે કલ્યાણકારી હોય? જો આવા સદાચારોની પેરવી કરી હોય તો તેમને મહાપુરુષ કહી શકાય.

પણ જો કુદરતવિરોધી, અન્યાયપૂર્ણ તથા હાનિકારક આચારોની પેરવી કરી હોય તો તેમને મહાપુરુષ તો ન જ કહેવાય. તેમને પ્રજાને ગુમરાહ કરનાર જ કહેવાય.

જે આચારોથી સ્પષ્ટ રીતે કુદરતનો દ્રોહ થતો હોય, જેમકે કાંટા ઉપર સૂઈ જવું, અભિનિયિતા ઉપર બળવું, જરૂર હોવા છતાં ભૂખ્યા-તરસ્યા રહેવું, ઊંઘવું નહિ, ઊંઘા માથે લટકવું, સગી માતા, સગી બહેન કે દીકરીનું મુખ જોવામાં પણ ધર્મની હાનિ માનવી, ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે નરબલિ કે પશુબલિ કરવા : આવા બધા અસંખ્ય અને અનેક પ્રકારના આચારો છે, જેને પાળવાથી પ્રજા હાનિ પ્રાપ્ત કરે છે. આવી હાનિ વધારનારા, સાચા મહાપુરુષો નથી. તે ડમી છે. સાચા તો એ છે જેમણે વધુમાં વધુ કુદરતી વ્યવસ્થાને સ્વીકારી હોય, સૌને યથાસંભવ ન્યાય મળે તેવી પેરવી કરી હોય. અસ્પૃશ્યતા કે એવી બીજી બધી અન્યાયકારી પ્રથાને સમાપ્ત કરવા પોતાના આચાર સાથે પેરવી કરી હોય.

4. સાચા મહાપુરુષ એ છે, જેમણે રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રીય માણસો માટે કંઈક કાર્ય કર્યું હોય. જો રાષ્ટ્ર ગુલામ હોય તો તેને સ્વતંત્ર કરવામાં કાર્ય કર્યું હોય. વિચારોથી પ્રેરણ આપી હોય. રાષ્ટ્ર માટે ફના થયા હોય. ફાંસીએ ચન્દ્રા હોય. આમ રાષ્ટ્ર માટે ખપી જનારા સાચા મહાપુરુષો છે. પણ જેમણે રાષ્ટ્ર માટે કંઈ જ કર્યું ન હોય. ગુલામ રાષ્ટ્રને આજાદ કરવા ન કર્દી ગોળી ખાદી, ન કર્દી કંડા ખાદી, ન તો એક દિવસની પણ જેલ ભોગવી, ન ફના થયા. તે મહાપુરુષ નથી. ભલે તે ભગવાન થઈને પૂજાતા હોય. તે ડમી છે.

દેશની આજાદી મેળવવાના કાળમાં જેમનો જન્મ થયો ન હતો, જેમની હ્યાતી જ ન હતી, પણ હવે આજાદી પ્રાપ્ત કર્યા પછી જેમના આચારો અને વિચારોથી દેશ મજબૂત નથી થઈ શકતો, ઉલટાનો દુર્બળ થાય છે, દેશ સમૃદ્ધ નથી થઈ શકતો, ઉલટાનો દરિદ્ર થાય છે. જેમકે જેતી, બંધો, મોટા ઉદ્ઘોગો, સેના, શાસ્ત્રો, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વગેરેનો વિરોધ કરવાથી દેશ દરિદ્ર અને પણત થતો જાય છે. આવા વિચારો અને આચારોવાળા લોકોને મહાપુરુષ કહેવાય નહિ. કદાચ કોઈ કહે તો તે ડમી મહાપુરુષ છે. જે રાષ્ટ્ર તથા લોકોને અધોગતિ તરફ દોરી જશે.

5. રાષ્ટ્રની એકતા એટલે કે પ્રજા-પ્રજા વચ્ચેની એકતા માટે જે આચાર-વિચારથી પ્રયત્નશીલ રહ્યા હોય તે મહાપુરુષ છે, આજાદી ટકી રાખવા માટે એકતા જરૂરી છે. બધા પ્રાંતો, બધા ધર્મો અને બધી કોમોનો સુમેળ કરી શકાય તો જ આજાદી ટકી શકે. આ સુમેળ કરવાનું

કામ કરનાર અથવા તેવા વિચારો આપનાર મહાપુરુષ છે. પણ જે કોઈ પ્રાંત-પ્રાંત વચ્ચે, ધર્મ-ધર્મ વચ્ચે કે કોમ-કોમ વચ્ચે વિખવાદ ફેલાવે તો તેને મહાપુરુષ ન કહેવાય. જે લોકો માત્ર એકાદ કોમ કે એકાદ સંપ્રદાય માટે જ કામ કરતા હોય અને બીજાનો વિરોધ કરતા હોય કે ઉશ્કેરાટ ફેલાવતા હોય તેમને મહાપુરુષ કહી શકાય નહિ.

6. પ્રજાનું દારિદ્ર્ય, અજ્ઞાન, કુસંસ્કારિતા વગેરે દૂર કરવા જે મથતા હોય—મથ્યા હોય તે મહાપુરુષ છે. પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા જેમણે ધંધા-ઉદ્ઘોગો વિકસાબ્યા હોય. ધંધા-ઉદ્ઘોગો વિકસે તેવા વિચારો આપ્યા હોય, ગરીબમાં ગરીબ માણસો માટે જેમણે કાર્ય કર્યું હોય, જેમણે નિરક્ષકરતા દૂર કરવા શાળાઓ ખોલી હોય કે ખોલાવતા હોય. જેમણે સુસંસ્કારની સ્થાપના માટે કાર્યો કર્યા હોય તે મહાપુરુષ છે. આવી જ રીતે આરોગ્ય અને બીજી માનવીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાની પ્રેરણા આપતા હોય કે સ્વયં આવાં કાર્યો કરતા હોય તે મહાપુરુષો છે.

પણ જે આમાંનું કશું ન કરતા હોય, કેટલીક વાર તો આ બધાથી વિરોધી પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તે મહાપુરુષ નથી. જે ગરીબો માટે કશું કરતા-કરાવતા નથી, જેમણે વિદ્યાપ્રચાર માટે કાંઈ કર્યું નથી તથા જેઓ સંસ્કાર અને માનવતાની પ્રવૃત્તિથી દૂર રહે છે, તેમને મહાપુરુષ કહેવાય નહિ.

7. જીવનના મૂળભૂત પાયાના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જે કાંઈ જ કરતા નથી, કરાવતા નથી અને માત્ર અધ્યાત્મની વાતો કરીને લોકોને પ્રભાવિત કરે છે તે સાચા મહાપુરુષો નથી. આવા લોકો પ્રશ્નોનો ઢગલો થવા દે છે, તેને ઉકેલતા કે ઉકેલાવતા નથી, માત્ર કાલ્યનિક વાતો કરીને લોકોને પ્રભાવિત કરે છે. આ ડમી મહાપુરુષો છે. જો બહુ સાવધાનીથી અધ્યયન કરવામાં આવશે તો સ્પષ્ટ રીતે એવું દેખાઈ આવશે કે ભારતની દુર્દ્શાનું કારણ આ ડમી મહાપુરુષો છે. જેમણે કશું કર્યું નથી અથવા ઊલટું કર્યું છે. પ્રજાને નિર્જિય બનાવી છે અથવા ગેરમાર્ગ દોરી છે. જેમણે કશું કર્યું નથી તોપણ તે ચલાવી શકાય, પણ જેમણે પ્રજાને ગેરમાર્ગ દોરી છે, તેમને કદી ચલાવી શકાય નહિ. માનો કે જેમણે અસ્પૃશ્યતા દઢ કરાવી હોય, જેમણે વિભાજનો દઢ કરાવ્યાં હોય, જેમણે સતીપ્રથા કે દેવદાસી પ્રથાઓને સ્થાપિત કરી હોય અને પ્રોત્સાહન આપ્યું હોય, જેમણે માનવાધિકારની અવગણના કરીને કરોડો શૂદ્રો અતિશૂદ્રો વગેરેને નિભન્નજીવન જીવવાની ફરજ પાડી હોય, જેમણે રાષ્ટ્રની આવશ્યકતાઓની વિરુદ્ધમાં વ્યવસ્થા ગોઠવી હોય, આવાં બધાં માનવહિતની વિરુદ્ધનાં કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપી હોય તેમને મહાપુરુષ કહેવાય નહિ. તેમની ઊલટી પ્રેરણાથી પ્રજા ઊલટા રસ્તે ચાલતી થઈ અને દુઃખી થઈ કહેવાય. હું જેમજેમ ઊંડાણથી વિચાર કરું છું તેમતેમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભારતની દુર્દ્શાનું કારણ તેના ડમી મહાપુરુષો છે. જે કાં તો નિર્જિય રહ્યા અને નિર્જિયતા શિખવાડતા રહ્યા, તો બીજી તરફ ઊલટી દિશામાં ચાલનારા-ચલાવનારા પ્રજાનું વિભાજન કરીને દુર્ભાળ બનાવી દુઃખી કરાવતા રહ્યા.

સાચા મહાપુરુષો એ થયા કહેવાય, જેમણે પ્રજાને પુરુષાર્થ તરફ દોરી હોય, શત્રુઓ સામે સંઘર્ષ કરતાં શિખવાછું હોય, જેમણે માનવસમાનતા અને એકત્ર માટે પ્રયત્નો કર્યા હોય, જેમણે પ્રજાને સુખી-સમૃદ્ધ કરવા પ્રયત્નો કર્યા હોય, જેમણે માનવતાનાં કાર્યો કર્યા હોય અથવા તેવાં કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપી હોય, જેમણે વ્યક્તિપૂજા નહિ પણ ઈશ્વરપૂજા તરફ પ્રજાને દોરી હોય અને પોતે શુન્ય થઈને રહ્યા હોય—આ સાચા મહાપુરુષો છે. હવે જરા તટસ્થતાથી ગણો—આવા સાચા મહાપુરુષો કેટલા થયા? અને પેલા ડમી મહાપુરુષો કેટલા થયા? પછી નિર્ણય કરો કે પ્રજાની દુર્દ્શામાં કોણ કારણ છે.

19. યુદ્ધ

પ્રાણીજીવનમાત્રની એક અનિવાર્ય બૂરાઈ છે : ‘યુદ્ધ’. પ્રાણીમાત્ર લડે છે અને તે સૌથી વધારે પોતાના જાતિભાઈઓની સાથે લડે છે. એટલે ચારે તરફ યુદ્ધ જ યુદ્ધ છે. પશુ-પક્ષીઓ, આહાર અને વાસના માટે લડે છે. તેમનો વાસનાનો સમય પાંચ-દસ-વીસ દિવસ પૂરતો જ રહેતો હોવાથી વાસના માટેની લડાઈ બહુ થોડા સમય માટેની હોય છે. આ ટૂંકાગાળામાં પણ તેમને વાસનાનો એટલો મોટો હડકવા હતે છે કે પરસ્પરમાં લોહીલુહાણ થઈ જાય છે. જ્યારે આહાર, રોજની વસ્તુ હોવાથી તેના માટે રોજેરોજ લડાઈ થયા કરે છે. આ લડાઈને ઓછી કરવા પશુ-પક્ષીઓ, પોતાની હદ નક્કી કરે છે. એ હદમાં બહારનું કૂતુરું વગેરે ન આવી શકે તેવી અલિભિત સંધિ હોય છે. પણ કદાચ કોઈ આવી જાય તો લડાઈ થાય છે. અને સૌને પોતપોતાની સીમા સાચવવાનો હક્ક રહે છે. આ સિવાય પશુ-પક્ષીઓ વગેરેને લડાઈનાં કારણો ખાસ નથી હોતાં.

પણ માણસોની વાત જુદી છે. તેની વાસના બારે મહિના અને ચોવીસે કલાક રહે છે. એટલું જ નહિ. તેને એક પાત્રમાં તૃપ્તિ નથી થતી એટલે અનેક પાત્રો ખોળતો રહે છે. આમાંથી યુદ્ધ થવાની સંભાવના વધી જાય છે. નાગરિકતાનો વિકાસ થયો તેના પહેલાં, કબીલાઓ પરસ્પરમાં કૂર યુદ્ધો કરતા અને હારેલા કબીલાની ચીજ-વસ્તુઓની સાથે તેમની સ્ત્રીઓને પણ લઈ જતા. સ્ત્રીઓ પણ ચીજવસ્તુઓ જ ગણાતી. હારેલા પક્ષની સ્ત્રીઓ પણ કશી આનાકાની વિના જિતાયેલા પક્ષ સાથે ચાલી જતી અને નવા પુરુષોને સ્વીકારી લેતી. જેમજેમ નાગરિકતા સ્થાપિત થવા લાગી, તેમતેમ લગ્નસંસ્થાની અવધારણા નક્કી થવા લાગી. ‘પારકી સ્ત્રી ઉપર નજર પણ ન નંખાય’ એવા આદર્શોનો પ્રચાર થયો. આનાથી પહેલાંનાં યુદ્ધો અટકી પડ્યાં અથવા કહો કે ઓછાં થયાં, પ્રજા સુધરવા લાગી અને જૂના રિવાજોને જંગલીપણું માનવા લાગી. પછિત પ્રજા અને પછિત દેશો. સ્ત્રીઓ માટે જ વધુ ઝગડા કરતાં હોય છે. ઉન્નત પ્રજા સ્ત્રીઓ માટે ભાગ્યે જ લડતી હોય છે. ભારતનાં બે મહાયુદ્ધોના મૂળમાં સ્ત્રીઓ છે. રામાયણ-મહાભારતની કથા તેનું પ્રમાણ છે. બ્રિટન, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં સ્ત્રીઓ માટે મહાયુદ્ધ થયું હોય તેવું જાણવા મળ્યું નથી. આપણા કરતાં ગોરી પ્રજા ઘણું લડી છે, પણ તે ભાવુકતાની લડાઈઓ નથી લડતી. બુદ્ધિમત્તાની લડાઈ લડે છે. આપણો ભાવુક પ્રજા છીએ એટલે ભાવુકતાની લડાઈઓમાં કૂદી પડીએ છીએ. અને જીવનનું સૌથી વધુ ભાવુકતાનું ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓ છે. વર્ણવ્યવસ્થા અને ઊંચ-નીચની જાતિવ્યવસ્થાઓ આપણી ભાવુકતાને એટલી બધી આળી કરી નાખી છે કે, નાની-નાની બાબતમાં પણ લોકો મોટી લડાઈ કરી મૂકે છે, અને સર્વનાશ કરીને સર્વનાશ નોંતરી લે છે.

ધન અથવા જમીનની લડાઈ એ મોટા ભાગે ભાવુકતાની લડાઈ નથી હોતી. તેનાં સમાધાન બહુ કઠિન નથી હોતાં કારણ કે આ લડાઈ કરનારાઓની સમજણ સંદર્ભ નષ્ટ થઈ નથી હોતી. પણ ભાવુકતાની લડાઈ અને તે પણ સ્ત્રીઓ માટેની લડાઈમાં સમજણ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. તેનાં સમાધાન વિનાશથી જ થતાં હોય છે. એટલે લગ્નસંસ્થા અત્યંત જરૂરી છે. ધર્મ અને રાજ્યના સમર્થન વિના તે ટકી શકે નહિ એટલે બન્નેનું સમર્થન અને કવચ જરૂરી છે.

આપણો જે યુદ્ધની ચર્ચા કરવી છે, તે બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેનાં યુદ્ધોની છે. વિશ્વ સતત યુદ્ધ કરતું રહ્યું છે, કરતું રહેવાનું છે. કદી પણ યુદ્ધ વિનાનું વિશ્વ હશે તેવી કલ્પના કરવી શક્ય નથી. એટલે આવી પડનારાં યુદ્ધોને રોકવા, હરાવવાની નિશ્ચિત તૈયારી રાખનારા જ પોતાના રાષ્ટ્રને બચાવી શકતા હોય છે અથવા કહો કે પ્રજા અને સંપત્તિનું રક્ષણ કરી શકતા હોય છે.

યુદ્ધ માટેની સફળતા માટે મહત્ત્વનાં સાત કારણો છે :

1. મક્કમ મનોબળ અને મુત્સદીવાળા નેતાઓ.
2. રજેરજની જાણકારી મેળવનારું ગુપ્તચર તંત્ર.
3. ઉત્તમ પ્રકારના વ્યૂહબાજ સેનાપતિઓ.
4. પૂરી ટ્રેનિંગ પ્રાપ્ત કરેલી પર્યાપ્ત સેના.
5. આધુનિકતમ શાસ્ત્રો.
6. મજબૂત અર્થતંત્ર.

7. રાજ્યવાદી, મક્કમ મનોબળવાળી પ્રજા.

યુદ્ધ, નેતા જ કરતો હોય છે અને નેતા જ જીતતો કે હારતો હોય છે. જો નેતા જ, મનોબળ અને મુત્સદીગીરી વિનાનો હશે તો બાકી બધું હોવા છતાં પણ યુદ્ધ જીતી શકાશે નહિ. રાજ્યને યુદ્ધનેતા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધનેતા છે. શિવાજી યુદ્ધનેતા છે. મ. ગાંધીજી, પં. નેહરુ વગેરે મહાન રાજ્યનેતા તો થઈ શકે છે, યુદ્ધનેતા નથી થઈ શકતા. યુદ્ધનેતા સરદાર છે. શાત્રુપક્ષના કાંટાને મૂળમાંથી ઉખાડી ફેંકવાની દઢ-ઇચ્છાની સાથે પૂરી કઠોરતાથી, પૂરી શક્તિથી તેના ઉપર તૂટી પડનાર જ યુદ્ધનેતા થઈ શકે. ભારત, સતત યુદ્ધથી પીડાતો દેશ રહ્યો છે. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મોએ મહાન સાધુઓ, બિક્ષુઓ પેદા કર્યા છે. સિકંદર કે નેપોલિયન જેવા યુદ્ધનેતા પેદા નથી કર્યા. ખરેખર તો પેલા હજારો સાધુઓએ એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે કોઈ યુદ્ધનેતા જ પેદા ન થઈ શકે. અહિંસાવાદ અને પલાયનવાદી અધ્યાત્મના સગપણથી અહીં નમાલાપણું જથ્થાબંધ પેદા થતું રહ્યું છે. પ્રચંડ યુદ્ધનેતા વિના યુદ્ધ કરવું એટલે નાલેશીપૂર્વકની હાર સ્વીકારવી એવું થાય. ચંદ્રગુપ્તનું પરાક્રમ અને ચાણક્યની મુત્સદીગીરીથી રાજ્ય મહાન થઈ શકે. અત્યારે દિલ્હીમાં નથી પરાક્રમ, નથી મુત્સદીગીરી કે નથી દઢ મનોબળ. દિલ્હી વિધવા થઈ ગઈ છે. કલ્પી ન શકાય તેટલી નીચી કક્ષાના લોકો મોટામાં મોટી ખુરસીઓ ઉપર બેસી ગયા છે. જે આટલી વિશાળ સેના હોવા છતાં દેશને માર ખવડાવી રહ્યા છે. હજારો નિર્દોષ નાગરિકોને ધર્માંધ કૂતરાઓ મનજ્ઞાવે તેમ નોંચી રહ્યા છે, અને હજારો સૌનિકો વગર યુદ્ધ મરી રહ્યા છે. અયોગ્યતાની પરાકાણ તો જુઓ, આટલી ભયંકર કક્ષાએ દેશને પહોંચાડ્યા પછી પણ એકે જવાબદાર નેતા રાજીનામું આપવા તૈયાર થતો નથી! કાયરો સંમાનપૂર્વક રાજીનામું નથી આપી શકતા, તેમને ખસેડવા પડતા હોય છે.

ગુપ્તચર સંસ્થા

પ્રચંડમાં પ્રચંડ રાજીનેતા પણ કુશળ ગુપ્તચર સંસ્થા વિના યુદ્ધ ન કરી શકે. કરે તો હારી જાય. દુર્ભ્યવશ ભારતમાં પહેલેથી જ જ્યાં યુદ્ધનેતાની કમી રહી છે ત્યાં ગુપ્તચર સંસ્થાની પણ કમી રહી છે. જૈબર અને બોલનના ઘાટોથી જે આકાંતાઓનાં ધાડાં ભારતને લૂંટવા અને ધમરોળવા આવતાં હતાં, તે છેક દિલ્હી, અજમેર, જ્યપુર કે પાટણ પહોંચે ત્યાં સુધી રાજાઓને ખબર પડતી નહિ. પછી છેવટે કિલ્લો બંધ કરીને મરણિયો જંગ જેવાતો. જેમાં મોટા ભાગે રાજાઓ હારી જતા. જો ગુપ્તચર સંસ્થા સજગ હોય તો જે સ્થળે આવાં આકમક ટોળાં ભેગાં થતાં હોય ત્યાં જ હુમલો કરવાનો હોય. કદાચ ત્યાં ન કરી શકાય તો જૈબર-બોલન કે બીજા વ્યૂહાત્મક સ્થળે તેમને રોકવાનાં હોય. પણ આવું થઈ શક્યું નથી. કારણ કે ગુપ્તચર સંસ્થા સજગ નથી. મૂળમાં નેતા જ સજગ ન હોય એટલે બાકી બધું જ ઊંઘવા લાગે. આ કમજોરી હમણાં હમણાં કારગિલની લડાઈ સુધી ચાલુ જ રહી છે. શાત્રુપક્ષના સિપાહીઓ છ મહિનાથી કારગિલની ચોટીઓ ઉપર પહોંચી ગયા હતા પણ દિલ્હીને કશી ખબર જ ન હતી. દિલ્હી તો લાહોર બસ લઈ જવા માટે હરખપદુડી થઈ ગઈ હતી. અને જાણીકરીને અપમાનિત થવાના ઉમળકા સેવી રહી હતી. કારગિલનો પૂરેપૂરો ધબડકો વાળ્યા પછી પણ સાન ઠેકાણો નથી આવી. હજુ પણ એની એ જ પ્રક્રિયા ચાલુ છે. હરખપદુડી દિલ્હીને કાંઈ પણ બોધપાઠ લેવાનું ન સૂઝ્યું તે ફરીથી આગ્રામાં પહેલાં કરતાં પણ વધુ હરખ ચઢાવીને કારગિલના મુખ્ય ખલનાયક પાછળ પંચાસી કરોડનું આંધણ મૂકી દીધું. ચારેતરફ આતંકવાદીઓ મન ફાવે ત્યાં ધડકા કરે છે, પણ ગુપ્તચર સંસ્થા ખાસ કાંઈ નૂર બતાવતી દેખાતી નથી. આ દેશના નાગરિકો અને તેમની સંપત્તિ જરાય સુરક્ષિત રહી નથી.

સેનાપતિઓ

કુશળ સેનાપતિઓ વિના યુદ્ધ જીતી શકાય નહિ. કુશળ સેનાપતિ એ છે જેને સૈન્યનું સંચાલન અને વ્યૂહ રચતાં આવડે. સામેની મોટી સેના અને ઘણાં શાસ્ત્રો હોવા છતાં પણ ઓછી સેના અને ઓછાં શાસ્ત્રો દ્વારા પણ કુશળ સેનાપતિ વિજય મેળવી શકે છે. માત્ર સામી છાતીએ કપાઈ મરવાનું નામ બહાદુરી નથી, પણ પોતાના પક્ષને ઓછામાં ઓછી હાનિ પહોંચાડીને સામા પક્ષને ભયંકર ફટકો મારવો તે બુદ્ધિપૂર્વકની બહાદુરી છે. ભારતમાં રાજ્યપૂરીયુદ્ધોમાં બહાદુરી ઘણી પણ બુદ્ધિ ઓછી રહી હોવાથી વારંવાર પરાજય જોવો પડ્યો છે. શિવાજી કુશળતમ સેનાપતિ છે, એટલે મુહીબુર સેનાથી તેઓ એક સાથે ચાર-ચાર પ્રબળ શાત્રુઓ સાથે સફળતાપૂર્વક લડી શક્યા અને વિજયી થતા રહ્યા. સેના અને શાસ્ત્રો માત્રથી વિજય નથી મળતો. વિજય તો સેનાપતિના વ્યૂહથી અને સંચાલનથી મળતો હોય છે. સેનાપતિની હાથ બાંધીને પછી તેને લડવા મોકલનાર નેતા કે રાજા આત્મવિનાશ જ નોતરતો હોય છે. સેનાપતિની પૂરેપૂરી શક્તિને

જીલવાની છૂટ હોય તો જ તે ધાર્યા પરિણામ લાવી શકે. અંગેજોની પાસે મહાનથી મહાન સેનાપતિઓ હતા એટલે તેમણે વિશ્વભરની પ્રજામાંથી ચુનંદા સૈનિકો પેદા કર્યો અને તેમની પાસેથી ધાર્યુ કામ લીધું. સાથે-સાથે બ્રિટનના રાજનેતાઓ પણ મુસ્ક્રી અને મક્કમ મનોબળના રહ્યા, જેમણે સેનાપતિ અને સેનાની કદી પણ ઓછી મહત્તમ આંકી નહિ. નાઈલ નદીના મુખમાં સેનાપતિ નેલસને, ફાંસ ઉપર જે વિજય મેળવ્યો તેણે યુરોપમાં બ્રિટનની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી દીધી. ટ્રફાલ્ગર સ્કવેરમાં નેલસનનું ઊંચું સ્મારક બ્રિટનની પ્રજાની કદરદાનીનો જ્યઝ્યકાર કરી રહ્યું છે. ભારતમાં સામાન્યમાં સામાન્ય નેતાઓનાં પૂતળાં તો જોવા મળશે. પણ કોઈ મહાન દેશી સેનાપતિનું પૂતળાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. શું ભારતમાં કોઈ મહાન સેનાપતિ થયો જ નથી કે પછી શાસન અને પ્રજામાં કદરદાની નથી? જર્મનીની એક સંસ્થાએ ભારત વિશે કેટલાંક ફેકટ (નિશ્ચિત તારણો) કાઢ્યાં છે, તેમાંનું એક છે : આ દેશે છેલ્લાં દસ હજાર વર્ષથી કોઈ બીજા દેશ ઉપર આકમણ કર્યું નથી. વાત સાચી છે. પણ આકમણ કર્યું નથી એટલે જ તેના ઉપર સતત આકમણ થતાં રહ્યાં છે. તેની ગુલામીનું એક મુખ્ય કારણ આકમણ ન કરવામાં પણ રહ્યું છે. આકમણ કરનારાઓ ઉપર પ્રથમથી જ આકમણ કરી દેવાથી, રક્ષા થતી હોય છે. શત્રુને પૂરી તૈયારી કરવા હેવી પછી છેક કિલ્લા સુધી આવવા હેવો અને પછી લડાઈ કરવી, એ યુદ્ધકૌશલ્ય ન કહેવાય. એ તો પરાજ્યની નિર્ણાની કહેવાય. રાજા અથવા નેતા સ્વયં પોતે સવાયો સેનાપતિ હોવો જોઈએ. અમેરિકાના લગભગ બધા જ રાષ્ટ્રપતિઓ સેનામાંથી આવતા રહ્યા છે. એટલે તેઓ લડાઈને સાચી રીતે સમજી શકે છે. આઝાદી પછીના ભારતના લગભગ બધા નેતાઓ સેનાના અનુભવ વિનાના રહ્યા છે, એટલે તેઓ યુદ્ધ વિશે યોગ્ય સમયે યોગ્ય નિર્ણય નથી કરી શક્યા. એમાં પણ કેટલાક તો અહિસાના રોગથી ગ્રસ્ત રહ્યા છે. જે નથી તો સચ્યોટ નિર્ણય કરી શક્યા, કે નથી યોગ્ય સમયે પૂરેપૂરી શક્તિથી લડી શક્યા. 1947ની કાશ્મીરની લડાઈ, 1962ની ચીનની લડાઈ, 1964ની કચ્છની લડાઈ, 1965ની ફરીથી કાશ્મીરની લડાઈ, 1971ની બાંગલાદેશની લડાઈ, 1998ની કારગિલની લડાઈ—આ બધી લડાઈઓનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરશો તો જણાશે કે આપણે ઢીલું ઢીલું લડ્યા છીએ અને સંધિ કરી વેવા માટે બહુ ઉત્તાવળ કરી છે. આ કારણે પાકિસ્તાન ફરી ફરીને ભારતને હેરાન કરતું રહ્યું છે. જો ભારતમાં પણ અમેરિકાની માફક સેનાપતિપદની અનુભવી વ્યક્તિ પ્રધાનમંત્રી થતી હોત તો કદાચ આવી દશા ન થાત.

ફરી ફરીને પ્રશ્ન થાય છે કે આપણે કેટલા મહાન સેનાપતિઓ પેદા કર્યા? અને વિશ્વની ઘટનાઓ, ખાસ કરીને યુદ્ધો ઉપર કેટલો પ્રભાવ પાડ્યો? મને લાગે છે કે આઝાદી પછીનાં બધાં યુદ્ધોમાં હાથ બાંધેલા સેનાપતિઓએ યુદ્ધ કર્યું છે. રાજનેતાઓની સક્ષમતા તેમાં મુખ્ય કારણ લાગે છે. શત્રુઓ વિશેની ખોટી ધારણાઓ, શાંતિ માટેનું હરખપદુડાપણું અને જિગરની કમજોરીથી વારંવાર આવું બન્યું છે. શત્રુ વિશે સાચી ધારણા હોવી જોઈએ. શત્રુના સ્વભાવને, તેની મહત્વાકંક્ષાને, તેની ચાલને, તેની વિશ્વાસપાત્રતાને સાચી રીતે સમજવી જરૂરી છે.

યુદ્ધ અનિવાર્ય છે અને સેનાપતિઓ વિના તે લડાવાનું નથી એટલે પ્રજા તથા રાષ્ટ્રો મહાનથી મહાન સેનાપતિઓ પેદા કરવા જોઈએ. જો આવું નહિ કરી શકાય તો યુદ્ધનાં પરિણામ દુઃખદાયી થઈ જશે.

સેના

જો તમારે એક મોટો બાંધ (બંધ) બાંધવો હોય તો, પ્રથમ તો સ્થપતિ (આર્કિટેક્ટ) જોઈએ. પછી એન્જિનિયરો જોઈએ અને એન્જિનિયરોને હજારો કારીગરો અને કામદારો જોઈએ. તેમ કુશળ સેનાપતિને પૂરેપૂરી ટ્રેનિંગપ્રાપ્ત જવાંમદ સેના જોઈએ. બધા જ માણસો લડવૈયા થાય તેવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય, પણ પ્રજાનો મોટો વર્ગ યોદ્ધા થઈ શકે તેવો તન-મનથી સક્ષમ હોવો જોઈએ. પ્રજામાં શૂરવીરતા અને કાયરતા બન્નેને વધારી-ઘટાડી શકાય છે. આ કામ મુખ્યત: ધર્મ કરે છે. ધર્મ જો વીરતા, સાહસ અને પરાકમનો પોષક નહિ હોય તો તે જાણતાં-અજાણતાં કાયરતાની સ્થાપના કરનારો થઈ જશે. પ્રજામાં મોટું પ્રમાણ બીકણ લોકોનું હોય તો તેનું કારણ ધાર્મિક માન્યતાઓમાં શોધાવું જોઈએ. પ્રજા, રેઝિસેર્ચ-દુર્બળ અને હાડપિંજર જેવી શરીરથી કમજોર લાગે તો તેનું કારણ આહારમાં શોધાવું જોઈએ. ચીન, જાપાન, કોરિયા કે વિયેતનામ જેવા દેશોની પ્રજા અમેરિકા પ્રજા જેવી કદાવર નથી તેમ છતાં રેજ-પેંઝ કાયર પણ નથી. શરીરનું કંદ, આનુવંશિકતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, જોકે હવે વ્યવસ્થિત ખોરાક ખાનાર પ્રજાની નવી પેઢી ઊંચી થવા લાગી છે. એટલે પ્રજાને યોગ્ય આહાર-વિહાર દ્વારા સશક્ત અને ખડતલ બનાવી શકાય છે. દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં એવા ઘણા સંપ્રદાયો છે, જે ખાવામાં કુંગળી-લસણ જેવી

ઉત્તમ વનસ્પતિની વસ્તુઓને પણ નિષિદ્ધ માને છે. એક તરફ ગરીબીનું અપોષણ અને બીજી તરફ સંપ્રદાયોનું આહારવિષયક ઝનૂન આ બન્નેએ મળીને પ્રજાને શારીરિક રીતે તો કમજોર કરી જ છે. માનસિક રીતે પણ કમજોર બનાવી છે. તેનો લાભ વિરોધીઓ ઉઠાવે છે. આજાદી પછી સરકારે સૌથી વધુ ધ્યાન ચરખા ઉપર આપ્યું લાગે છે. ભારતના બધા જ રોગોનો ઉકેલ એકમાત્ર ચરખા દ્વારા જ આવી શકશે આવા ઝનૂની દુરાગ્રહથી છેક પ્રાથમિક શાળામાંથી માંડીને રાષ્ટ્રપતિભવન સુધી બધે જ ચરખાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જ્યારે તમે મહત્વહીન વસ્તુની દુરાગ્રહથી પ્રતિષ્ઠા કરો છો ત્યારે બીજી તરફ મહત્વપૂર્ણ વસ્તુ કે વસ્તુઓની ઉપેક્ષા કરવાના જ. ભારતમાં સૌથી વધુ ઉપેક્ષા સેનાની થઈ. વર્ષો સુધી સેના તરફ ધ્યાન જ ન અપાયું. એનાં નાલેશીભર્યા પરિણામ 1962ની ચીન સાથેની લડાઈમાં આવ્યાં. તે પછી આપણો કાંઈક સાવધાન થયા, પણ ખરેખર તો આપણી પ્રજા અને પ્રજામાંથી આવેલા નેતાઓ યોદ્ધાઓ નથી એટલે એના પ્રત્યે તેમનું વલણ ઉપેક્ષાપૂર્ણ જ રહે છે. વળી પાછું હવે એક નવો ગંભીર રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. સેના અને શાસ્ત્રોમાં ભયંકર ભષાચાર શરૂ થઈ ગયો છે. લગભગ પ્રત્યેક સોદામાં ભષાચાર, બહુ ભારે કિંમતથી હલકાં સાધનો મેળવવાં, તે પણ લાંબી અને કુશળતા વિનાની વાતચીત પછી સમય વીતી ગયા પછી મેળવવાં, યુદ્ધ વિના જ તેમાંનો કેટલોક ભાગ આપોઆપ જ નકામો થઈ જાય અને ખરા યુદ્ધ વખતે કેટલાકના સ્પેરપાર્ટ જ ન મળે. દારુગોળોના ડેપોમાં આગ લાગવી અને વગર યુદ્ધે અબજો રૂપિયાનો દારુગોળો સળગી જવો. તપાસનું કાંઈ જ પરિણામ ન આવવું. આવું બધું જોઈને પ્રજા હવે ટેવાઈ ગઈ છે. નેતાઓ તો જાડી ચામડીના હતા જ પ્રજા પણ હવે જાડી ચામડીની થવા લાગી છે. સમયની સાથે બધું ભૂલી જવું એટલું જ નહિ, આવું કરનારાઓને જ પછા ચૂંટણીમાં જિતાડવા.

એક સર્વેક્ષણ પ્રમાણે હવે સેનામાં ભરતી થનારો વર્ગ ઘટી રહ્યો છે. યુવાનો સરકારી નોકરીઓ કે પછી ખાનગી નોકરીઓ, કે પછી બાપાર-ઉદ્યોગ કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે. ભષાચાર, પક્ષાપક્ષી અને રાજકારણનો પ્રવેશ સેનામાં પણ થઈ ગયો હોવાથી અને નેતાઓની નમાતાવૃત્તિથી પણ સેના ઉપર પ્રતિકૂળ અસર થઈ લાગે છે. અંતે તો નેતાઓની વીરતા અને મોરલ સેનામાં ઉત્તરતાં હોય છે. જો નેતાઓમાં આ બન્ને તત્ત્વો ન હોય તો સેના ઉપર તેની અસર થવાની જ.

ભારત પાસે વિશ્વની ત્રીજા કે ચોથા નંબરની સૌથી મોટી સેના છે. સેના ઉપરના બજેટનો મોટો ભાગ પગાર તથા ભથ્થાં વગેરે પાછળ ખર્ચાઈ જાય છે. વિકસિત દેશો પાસે અપેક્ષાકૃત નાની સેના અને ઉત્તમ શાસ્ત્રો, સાધનો અને ટૈકનોલોજી રહે છે. આથી લશકરી બજેટનો થોડો ભાગ પગારમાં અને મોટો ભાગ શાસ્ત્ર-સામગ્રીમાં ખર્ચાઈ છે. આપણી પાસે માણસો ઘણા છે. પણ સાધન-સામગ્રી જૂની, ઓછી અને અવિશ્વસનીય રહે છે અને સૌથી મોટી ઉણાપ તો નેતાઓની નિર્ણયશક્તિની ક્ષીણતા છે. આ બધાના કારણો રમત-ગમતના ક્ષેત્ર જેવી સ્થિતિ સેનાની પણ થવા માંડી છે. ખુદ સેનાકેમ્પો ઉપર આતંકવાદીઓ અંદર ઘૂસી જઈને સફળ હુમલા કરે છે અને ભાગી જાય છે પછી પકડતા પણ નથી. ‘અંધારાનો લાભ લઈને ભાગી ગયા’ આવાં સમાધાન વાંચી વાંચીને પ્રજા થાકી ગઈ છે. હા, નેતાઓ થાક્યા નથી, ગમે તેટલી ગંભીર ઘટના ઘટી હોય તોપણ કોઈ રાજીનામું આપતા નથી. ચોંટ્યા એ ચોંટ્યા, ઉખડે એ બીજા. હા, જોર કરીને ઉખાડી ફેંકો તો જ ઉખડે. પણ પ્રજામાં એ જોર ક્યાં રહ્યું છે!!! પ્રજા બિચારી થઈને બરબાદીને જોયા કરે છે. સેનાની કુશળતા, મોરલ અને જુર્સાને ટકાવી રાખવાં જરૂરી છે. જો આવું નહિ કરી શકાય તો દેશને ખરા સમયે રાતાપાણીએ રોવું પડશે.

શાસ્ત્ર

ઉત્તમ કુશળ સેનાપતિઓ હોય. પ્રશિક્ષિત અને ખડતલ સેના હોય, પણ જો ઉત્તમ શાસ્ત્રો ન હોય તોપણ યુદ્ધને જીતી શકાય નહિ. હવે ઢાલ-તલવાર-ભાલા કે ધનુષ-બાણની લડાઈઓ નથી થતી, હવે ટેકનોલોજીની લડાઈઓ થાય છે. બટન દબાવવાની લડાઈઓ થાય છે. ઈરાકના મોટી લશકર સામે અમેરિકાના અત્યંત નાના લશકરે પોતાના પક્ષે નુકસાન વેઠા વિના ઈરાકની સેના અને સૈનિક્ષેત્રોને નષ્ટ કરી દીધાં તે બટન દબાવીને જ કર્યા. ઉત્તરતાં શાસ્ત્રો સાથેની લડાઈ કરવી એટલે પોતાના સૈનિકોનો કચ્ચરઘાણ કથાવી નાખવા જેવી વાત થાય.

શાસ્ત્રોની બાબતમાં આપણે પ્રથમથી જ પછાત રહ્યા છીએ. જ્યારે શત્રુઓ તોપો લઈને લડવા આવ્યા ત્યારે આપણે ભાલા અને તીરકામઠાંઓથી લડતા હતા. આપણે નવાં શાસ્ત્રો ત્યારે જ લાવીએ છીએ જ્યારે શત્રુઓ ચાઢ્યાતાં શાસ્ત્રો લાવી ચૂક્યા હોય છે. મૂળમાં

હિન્દુપ્રજા યુદ્ધવાદી નથી, એટલે શાસ્ત્રવાદી પણ નથી. પણ શત્રુઓનાં નવાં-નવાં શસ્ત્રો, આપણને પણ નવાં શસ્ત્રો લાવવા મજબૂર કરે છે. ભારતથી આઠગણું નાનું પાકિસ્તાન શસ્ત્રોની દાખિએ આજે પણ ભારતથી આગળ છે તે શરમનો વિષય ગણાવો જોઈએ. કદાચ આ જ કારણસર પાકિસ્તાન સાથેનાં ચાર યુદ્ધોમાં પહેલ તેણે જ કરી છે. આપણે તો નાધૂટકે જ સામનો કર્યો છે. વળી આપણે બહુ જલદી સમાધાન માટે તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. પછી તે તાશકંદ કરાર હોય કે સિમલા કરાર હોય. આપણે લાંબું અને નિર્ણાયક યુદ્ધ કરી લેવાનું જાણો કે સામર્થ્ય જ ન ધરાવતા હોઈએ. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં હિટલરની સેનાઓ છેક મોસ્કો અને લેનિનગ્રાડ સુધી પહોંચવાની હતી, તોપણ રણિયાએ મચક આપ્યા વિના યુદ્ધ ચાલુ રાખીને સતત છ વર્ષની મહેનત પછી ટી. 34 પ્રકારની નવી ટેન્ક બનાવીને, જર્મન ટેન્કોનો ખુરદો બોલાવવા માંડ્યો હતો, એવું કહેવાય છે કે રણિયાએ જર્મનોની સિત્તેર હજાર ટેન્કો તોડી નાખી હતી.

આપણે આવું નથી કરી શકતા.. એટલે શત્રુપક્ષ ફરી ફરીને હુમલા કર્યા જ કરે છે. આપણે વિકમ ટેન્ક બનાવી જે હવે જૂની થઈ ગઈ છે. આપણે અર્જુન ટેન્ક બનાવવામાં પચીસ વર્ષ લગાવી દીધાં હજુ તેનું સંતોષકારક સ્વરૂપ આગળ આવ્યું નથી. આવી જ રીતે હળવું યુદ્ધવિમાન પણ વર્ષોથી બનાવીએ છીએ પણ હજુ એક પણ વિમાન સેનાને સૌંપાયું નથી. આપણે રણિયાના સહયોગથી મીગ વિમાનો બનાવીએ છીએ પણ તેમાંથી મોટા ભાગનાં પ્રશિક્ષણ કાળમાં આકાશમાં જ પાયલોટ સાથે નષ્ટ થઈ ગયાં છે. આપણે મિસાઈલોની વારંવાર મોટી-મોટી જાહેરાતો કરીએ છીએ. પણ પાકિસ્તાન આપણા કરતાં આગળ નીકળી ગયું લાગે છે. અણુભોઘની બાબતમાં પણ પાકિસ્તાન પાછળ નથી. નૌસેનાના ક્ષેત્રમાં પણ આપણી અત્યંત ધીમી ગતિ અને અનિર્ણાયકતા છતી વસ્તુએ અભાવ જેવી સ્થિતિ પેદા કરી રહી છે. આપણી પાસે જે કાંઈ શક્તો છે, તેમાંનો મોટો ભાગ તો શસ્ત્રાગારોના અનિન્કાંડોમાં આપોઆપ નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. એકદમ અંદરની વાતો બહાર આવતી નથી એટલે ખરેખર આપણી સાચી સ્થિતિ શું છે તે સમજવું કઠિન થઈ રહ્યું છે. તહેલકા કાંડથી સ્પષ્ટ થયું છે કે સેનાના બહુ મોટા-મોટા અધિકારીઓ પણ પૈસા માટે શું શું કરી રહ્યા છે. જો આવી જ સ્થિતિ હોય તો, યુદ્ધ કરવાનાં પરિણામો ચિંતાજનક આવી શકે છે. આ જ કારણસર મેં વારંવાર માળા પકડાવવા કરતાં પ્રજાને શસ્ત્રો પકડાવવાનાં પ્રવચનો કર્યા છે. શાસ્ત્ર વિનાની પ્રજા સસલા કે હરણા જેવી થઈને હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર બની ખોરાક થઈ જતી હોય છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહજાએ આવી પ્રજાને શાસ્ત્રધારી બનાવી હિંસક જાનવરો સામે પડકાર ફેંક્યો હતો. આપણે પણ તેવું જ કરવું જોઈએ. જે શશ્કકાંતિ માત્ર શીખો સુધી જ થઈ તે પૂરી હિન્દુ પ્રજા સુધી પ્રસરે તેવા મારા પ્રયત્નો રહ્યા છે.

મજબૂત અર્થતંત્ર

મજબૂત અર્થતંત્ર વિના યુદ્ધ ન કરી શકાય. કદાચ કરી બેસો તો થોડા જ દિવસોમાં લક્ષો લાગી જાય. મજબૂત અર્થતંત્ર, પુષ્કળ ઉત્પાદન અને પુષ્કળ નિકાસથી જ થઈ શકતું હોય છે. પુષ્કળ ઉત્પાદન યંત્રો અને ટેકનોલોજીથી થતું હોય છે. પુષ્કળ નિકાસ, ઊંચી ગુણવત્તાવાળો અને કિંમતમાં સસ્તો માલ હોય તો જ થઈ શકે. મબલક મૂડીરોકાણ, ઊંચી ટેકનોલોજી, ગુણવત્તા અને સસ્તો ભાવ આ બધા વિના અર્થતંત્રને મજબૂત કરી શકાય નહિ. રાષ્ટ્રના એકે એક પૈસાને સાચવી-સાચવીને જ વાપરવામાં આવે તો જ અર્થતંત્ર મજબૂત થઈ શકે. જો પૈસાને કૂરતાથી બાળવામાં આવે તો અર્થતંત્ર મજબૂત ન થઈ શકે. અનાવશ્યક નોકરોની ભરમાળ, ઘણા મોટા પગારો અને નિષ્ક્ષયતા—આ બધું અર્થતંત્રને રોગિએ બનાવનારું છે. ભારતનું અર્થતંત્ર પ્રથમથી જ ગુમરાહ રહ્યું છે, એટલે તો પ્રજા દરિદ્રતાનો શિકાર થતી રહી છે. જ્યાં સુધી પાયાના સિદ્ધાંતો નહિ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી અર્થતંત્રની હાલત સુધરવી કઠિન છે. પ્રાથમિક તબક્કામાં આટલું કરવું જરૂરી છે.

1. પરાવલંબી, પરોપજીવી, કોઈ ને કોઈ પ્રકારની બિક્ષાથી આજીવિકા ચલાવનાર વિશાળ વર્ગને કામે લગાડી પગભર કરવો જેથી એક તરફ ઉત્પાદન વધે તો બીજી તરફ નીંદામણ ઘટે. ખેતરમાં પાકને ચૂસી ખાનાર નીંદામણ થતું હોય છે. ડાખ્યો ખેડૂત તેને ઉખાડીને પાકને ચોખ્યો કરી નાખે જેથી પાક સારો થાય. ચીનમાં આ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો એટલે ભૂખ્ખડ ચીન સમૃદ્ધ થયો. ભારતમાં પણ આ પ્રયોગ કરવો જોઈએ.
2. મજૂરકાયદાને સુધારીને ઉત્પાદનલક્ષી કાયદા બનાવવા જોઈએ. જેવું અને જેટલું ઉત્પાદન તેટલો પગાર. ભારતમાં પરોપજીવી વર્ગ કરતાં પણ હરામજીવી વર્ગ ઘણો મોટો છે. તે ભીખ નથી માગતો તેમ પારકે ઘેર જમવા પણ નથી જતો. તે ખુરસી ઉપર બેસો છે, પણ

કશું કામ કર્યા વિના હાજરી પુરાવીને પૂરો પગાર લે છે. એટલું જ નહિ પગારથી વધારે પણ કાંઈક પડાવે છે. પરોપજીવી વર્ગ કરતાં પણ આ વર્ગ ઘણો ખતરનાક છે. તે હરામનું ખાઈને માત્ર બેસી જ નથી રહેતો પણ વિકાસની ગતિને અડચણો ઊભી કરી અટકાવે છે. આ વર્ગને કર્તવ્યપરાયણ બનાવવો જરૂરી છે. તેના વિના લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ અર્થતંત્રને મજબૂત કરી શકાશે નહિ.

3. પૂરી બેંકિંગવ્યવસ્થા વિશ્વાસપાત્ર બનાવવી અત્યંત જરૂરી છે. તેને કોરી ખાનારા શાકાહારી ઉંદરોને પકડી-પકડીને કાયમ માટે પાંજરામાં પૂરી દેવા જરૂરી છે. આર.ડી.એક્સ.ના માંસાહારી ઉંદરો કરતાં આ શાકાહારી ઉંદરો વધુ ખતરનાક છે. બેંકિંગ વ્યવસ્થા જ અર્થતંત્રનો પ્રાણવાયુ છે. જો તે સમાપ્ત થઈ જશે તો અર્થતંત્ર જેરી વાયુથી આપોઆપ નિષ્ણાં થઈ જશે.

પૂરી ધિરાણવ્યવસ્થા એવી સચોટ બનાવવામાં આવે કે પૂરેપૂરી રીકવરી થાય. હજુ પણ વ્યાજના દરો ઘટાડવા જોઈએ અને દેવું માફ કરવાની બધી રાજકારણીય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પૂરો અંકુશ મુકાવો જોઈએ. દેવું સમયસર ભરવું જ જોઈએ. એવી નિશ્ચિતતા સ્થાપિત કરવી જોઈએ.

4. હજુ પણ આવકવેરો ઘટાડિને પંદર-વીસ ટકા સુધી લઈ આવવો જોઈએ. જેથી કાળાં નાણાં ઓછાં થઈ જાય. મૂડીરોકાણકારોને ઉદારતાપૂર્વક છૂટ આપવી જોઈએ. તેના માટે વિશ્વાસ ઊભો કરવો જોઈએ, દેશી-વિદેશી મૂડીને આવકારવી જોઈએ, અને સ્પર્ધામાં ટકી શકે તેવા ઉદ્યોગો વિકસાવવા જોઈએ. પૂરેપૂરી આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને સર્ટો, સારો અને મજબૂત માલ ઉત્પન્ન કરીને વિશ્વમાં નિકાસ કરવો જોઈએ. જે ઉદ્યોગોની જરૂર નથી, જેનો માલ વેચાતો નથી, જેની ખોટ સરકારને ભરવી પડે છે, તેવા માથે પડેલા ઉદ્યોગોને વળાંક આપવો જોઈએ.

5. ઉદ્યોગોનું સરકારીકરણ કર્મે કર્મે સમાપ્ત કરી તેનું ખાનગીકરણ કરવું જોઈએ. લિમિટેડ કંપનીઓના કાયદામાં સુધારો કરી તેના ડિરેક્ટરો ઉપર વ્યક્તિગત જવાબદારી નિર્ધારિત કરવી જોઈએ, જેથી આવી કંપનીઓ અનાવશ્યક રીતે ફડચામાં ન જાય. જે ખોટ કરનારા સરકારી ઉદ્યોગો છે તેને તો તત્કાળ પરિવર્તિત કરવા જોઈએ.

6. રાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિની સંપત્તિ અંકિત કરવામાં આવે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને કમ્પ્યુટરાઈઝ કરવામાં આવે. મેં સ્વીઠનમાં આવી વ્યવસ્થા જોઈ હતી. પ્રત્યેક પાંચ વર્ષે તેમાં સુધારો-વધારો કરવામાં આવે. આવું કરવાથી બેનામી અને કાળી સંપત્તિ ઉપર અંકુશ મૂડી શકાશે. માણસ અનલિમિટેડ સંપત્તિ રાખી શકે પણ જાહેર કરીને, જાહેર કર્યા વિનાની સંપત્તિને સરકાર જ્ઞત કરી લે.

ઉપરના ઉપાયો પૂરેપૂરા નથી, દિશા માત્ર છે. પણ જો અર્થતંત્રને મજબૂત કરવું હોય તો આવા જલદ ઉપાયો કર્યા વિના છૂટકો જ નહિ. જલદ ઉપાયો, કુશળ અને પરાકમી સરકાર જ કરી શકે. એટલે કુશળ અને પરાકમી સરકાર રચી શકાય તેવું વાતાવરણ સર્જવા, બંધારણમાં જરૂરી ફેરફાર કરવા જોઈએ, જેથી સંસદમાં માત્ર ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા સભ્યો જ પ્રવેશી શકે.

પ્રજા

યુદ્ધ તો નેતા લડે છે. પણ તેનો મૂલાધાર રાષ્ટ્ર છે. રાષ્ટ્ર એટલે કે રાષ્ટ્રની પ્રજા. પ્રજાનું પણ પોતાનું સ્વરૂપ હોય છે. પ્રજા નમાલી, ગદ્વાર, બીકુણ, અનુશાસન વિનાની, સ્વાર્થી અને મક્કમતા વિનાની હશે તો યુદ્ધ નહીં કરી શકાય. કદાચ કરવામાં આવશે તો લાંબો સમય લડી નહિ શકાય. કદાચ લડશે તો હારી જવાશે. રાષ્ટ્રની સો ટકા પ્રજામાં આવી રીતે ટકાવારી કાઢવાની. 1. પૂર્ણ રાષ્ટ્રવાદી કેટલા ટકા? 2. દેશદ્રોહી કેટલા ટકા? 3. રાષ્ટ્રવાદી હોવા છતાં નમાલા-બીકુણ ભાગંભાગ કરનારા કેટલા ટકા? 4. રાષ્ટ્રદ્રોહી ન હોવા છતાં, રાષ્ટ્રભક્ત પણ ન હોય, માત્ર સ્વલ્ખલી જ હોય તેવા કેટલા ટકા? જો આ બધા પ્રશ્નોના સાચા ઉત્તરો મેળવવામાં આવે તો પ્રજાની પૂરી છબિ સ્પર્ધ થાય. ભારતમાં પ્રથમથી જ રાષ્ટ્રદ્રોહી તત્ત્વો રહ્યાં જ છે. પછી તે મીર જાફર હોય કે અમીયંદ હોય. મોટા ભાગનાં યુદ્ધોમાં પરાજ્ય અપાવનાર આ તત્ત્વો આજે પણ છે જ. પણ મને લાગે છે કે તેનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું છે. જો પ્રજાનો રાષ્ટ્રવાદી રેશિયો સુધારવામાં ન આવે તો બાકી બધું બરાબર હોય તોપણ રાષ્ટ્ર લાંબો સમય ટક્કર લઈ શકે નહિ.

પ્રજા, પરસ્પરના વિખવાદથી, પક્ષપાતથી અને લોભ-લાલચથી બગડતી હોય છે. કુશળ નેતા પ્રજાને પરસ્પરના વિખવાદથી બચાવે છે. અકુશળ નેતા પ્રજાને વિખવાદી કરે છે. તેમાં પણ જો ધાર્મિક વિખવાદ ફેલાવવામાં આવે તો તેનાં મૂળ ઊંડાં અને ધિક્કારત્ભક હોવાથી ભયંકર વિખવાદ ફેલાવી શકે છે. આવી પ્રજાને સાચવવામાં જ રાષ્ટ્રની મોટી શક્કિત ખર્ચાઈ જતી હોય છે. પ્રજાના બધા વર્ગોમાં

વિખવાદી તત્ત્વોને જેર કરવાં જરૂરી છે. એકતા વધારનારાં તત્ત્વોને પ્રોત્સાહિત કરી તેમને આગળ લાવવાં જોઈએ. કુશળ, કઠોર અને મક્કમ શાસન વિના અનિષ્ટોને જેર કરી શકાય નહિ.

યુદ્ધને ટાળવા છતાં પણ ન જ ટળતું હોય તો પછી મન મૂકીને યુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. પણ તે પહેલાં ઉપરનાં સાત તત્ત્વો સિદ્ધ કરવાં જોઈએ. જે લોકો પૂરા મનથી યુદ્ધ નથી કરતા પણ અડધા મનથી યુદ્ધ કરે છે, તે હારી જવા માટે જ યુદ્ધ કરે છે.

*

20. આતંકવાદ

વિશ્વના પ્રારંભથી જ યુદ્ધો થયા કરે છે અને વિશ્વનું અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી થયા કરશે. યુદ્ધને સદંતર રોકી શકતાં નથી, માત્ર ઉચ્ચ આદર્શો અને સુઝિયાણા ઉપદેશોથી યુદ્ધો રોકી શકતાં નથી. યુદ્ધને કેટલાક અંશોમાં રોકવાનું એક કારણ છે ન્યાયની સ્થાપના. ન્યાય એ જ ધર્મ છે. ન્યાયની સ્થાપના એટલે કે ધર્મની સ્થાપના (સંપ્રદાયની નહિ). પ્રજા અને રાજા બન્ને ન્યાય-પ્રેમી હોવાં જોઈએ. અન્યાયને સતત સહન કરી લેનારા કાયર જ કહેવાય. પછી ભલે તે ક્ષમા કે ઉદારતાની વાતો કરતા રહે. અન્યાયની સામે યુદ્ધ કે યુદ્ધની પ્રેરણા ન આપે તેવો ધર્મ, નમાલા માણસોને પેદા કરનારો થઈ જાય છે, પણ બીજા પક્ષે અકારણ કે અલ્યકારણ માટે મોટાં યુદ્ધો કરનારા રાક્ષસ જેવા થઈ જાય છે. જરૂર છે, સમજણ અને વિવેકપૂર્વકના યુદ્ધને ખરા સમયે લડી લેનારની. પ્રજા અને રાષ્ટ્ર વિદ્વાનો, ઉદ્યોગપતિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, નેતાઓ વગેરે પેદા કરે છે તો યોદ્ધાઓ અને સેનાપતિઓ પણ પેદા કરે તે જરૂરી છે. જો પ્રજા, યોદ્ધાઓ કે સેનાપતિઓ પેદા નહિ કરે તો તે લાંબો સમય આજાઈનું રક્ષણ નહિ કરી શકે. તે ગુલામ કે અધગુલામ થઈ જ જશે. એટલે યોદ્ધાઓ અને પ્રચંડ સેનાપતિઓ પેદા કરવા જરૂરી છે.

યુદ્ધના પ્રકાર

1. પ્રાચીનકાળમાં યુદ્ધ આમને-સામને નજીકથી લડાતું અને યુદ્ધના પણ નિશ્ચિત નિયમો પળાતા. રામાયણ કે મહાભારતનું યુદ્ધ આવી રીતે લડાયું છે. તલવારો, ગઢાઓ, ભાલાઓ કે પછી ધનુષબાણોથી લડાનારાં યુદ્ધ એકદમ નજીકથી જ લડી શકાય. વળી તેમાં પણ કાંઈક મૂલ્યો સાથે યુદ્ધ લડાતાં. જેમકે શાસ્ત્રવિનાના શત્રુ ઉપર પ્રહાર ન કરી શકાય. સાંજે યુદ્ધ બંધ થઈ જાય અને રાત્રે સૌ વિશ્રામ કરે. સવારે શંખ વાગે તે પછી જ યુદ્ધ શરૂ થાય વગેરે વગેરે. ઘણા લાંબા સમય સુધી આવી પ્રથા ચાલતી રહી. ભારતમાં રાજપૂતકાળમાં એક ખાસ મૂલ્ય ઉમેરાયું. યુદ્ધ, સામી છાતીએ લડાય. પીઠ ન બતાવાય. પીઠ ઉપર પડેલો ઘા કલંક કહેવાય. આ મૂલ્ય પ્રમાણે રાજપૂતો સામી છાતીએ લડતા રહ્યા. આ લડાઈમાં વીરતા તો ખરી પણ કુનેહ ઓછી એટલે પાયમાલીનું પ્રમાણ વધી જાય. રાજપૂતો જેમની સામે લડતા હતા તે મુસ્લિમોમાં આવું મૂલ્ય ન હતું એટલે કેચરિયાં કે જૌહરવ્રતની પ્રથા તેમના ત્યાં દેખાતી નથી. જરૂર પડે ત્યારે તેનો સેનાપતિ સેનાને પાછી બોલાવી લેતો અથવા યુદ્ધ બંધ કરી દેવાતું. આમ કરવાથી સેનાનો અનાવશ્યક વિનાશ ન થતો. બચેલી સેનાનો ઉપયોગ ફરીથી કરી શકતો. રાજપૂતોના પરાજ્યોમાં અને મુસ્લિમોના વિજયમાં બીજાં અનેક કારણોની સાથે આ કારણ પણ મહત્વનું રહ્યું છે.
2. મુસ્લિમો બંદૂકો અને તોપો લઈ આવ્યા. એટલે યુદ્ધનું માર્જિન વધી ગયું. પહેલાં જ્યાં સામસામા નજીકથી યુદ્ધ કરતા ત્યાં હવે બંદૂક કે તોપની રેઝ પ્રમાણો દૂરથી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ગોરી પ્રજા ભારતમાં આવી. તેણે બંદૂકો તથા તોપોનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો અને વિજયી થતા રહ્યા. ચઢિયાતાં શાસ્ત્રો, ચઢિયાતી શિક્ષા અને ચઢિયાતા સેનાપતિઓ જે પક્ષની પાસે હોય તે નાની સેના હોય તોપણ વિજયી થાય. અંગ્રેજો મોટા ભાગે મુસ્લિમો સામે લડ્યા અને જત્યા. પણ આ જ કાળમાં ટીપુ સુલતાને રોકેટ બનાયું. તેનો પ્રયોગ પણ કર્યો, પણ ટીપુ ટકી ન શક્યો. તે મરાયો તેની સાથે તેની રોકેટ વિદ્યા પણ મરી ગઈ. રોકેટ આવવાથી બે સેના વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું હતું. યુદ્ધની કેટલીક વિશેષતાઓ જોશો તો ઘણા કાળ સુધી હિન્દુ-હિન્દુઓ અંદરોઅંદર લડતા રહ્યા. (મહાભારતમાં તો ભાઈ-ભાઈની લડાઈ છે.) પછી હિન્દુ-મુસ્લિમ લડતા રહ્યા. પછી મુસ્લિમો-મુસ્લિમો અંદરોઅંદર લડતા રહ્યા. તેઓ અંગ્રેજોથી હાર્યા તે પછી ગોરા-ગોરા અંદરોઅંદર લડતા લાગ્યા. (પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ ગોરા-ગોરાઓનું છે.) ખરેખર તો નજીકના માણસો જ વધુ લડ્યા કરતા હોય છે. કમે કમે આ યુદ્ધોમાં શાસ્ત્રોનો પ્રકાર બદલાતો રહ્યો જેથી બન્ને સેના વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું.
3. વિમાનો, ટેન્કો અને તોપો આવી. તેમણે યુદ્ધનું સ્વરૂપ જ બદલી નાખ્યું. હવે માત્ર વીરતાની લડાઈ નહિ પણ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની લડાઈ શરૂ થઈ. જેની પાસે આવી ક્ષમતા ન હોય તે રાષ્ટ્ર કે પ્રજા હારવાની જ છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં વિમાનો, રોકેટો, મિસાઈલો અને અણુબોમ્બનો પણ ઉપયોગ થયો. બીજા વિશ્વયુદ્ધની સમાપ્તિ વખતે એવી આશા વ્યક્ત કરાઈ કે હવે ફરી આવું ભીષણ યુદ્ધ વિશ્વને જોવાનું નહિ મળે. જોકે છેલ્લાં પચાસ-સાઈ વર્ષમાં વિશ્વને આવું ભયંકર વિશ્વયુદ્ધ જોવાનું નથી મળ્યું તોપણ નાના પાયા ઉપર તો નાનાં-મોટાં યુદ્ધો થતાં જ રહ્યાં છે. પ્રાચીનકાળની આમનેસામનેની લડાઈ પછી ગેરીલા યુદ્ધ આવ્યું. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ અને

મરાઠાઓએ આ પદ્ધતિથી વિશાળ મોગલસેનાને હેરાન-પરેશાન કરી વિજય મેળવ્યો. અને છેલ્દે વિયેતનામ જેવા સામાન્ય દેશે અમેરિકા જેવી મહાસત્તાને આ ગેરીલા યુદ્ધ દ્વારા ઉચાળા ભરાવ્યા, આવી જ રીતે છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી એક નવી યુદ્ધપદ્ધતિનો વિકાસ થયો છે : ‘આતંકવાદ’.

આતંકવાદ

ઓછામાં ઓછા માણસો અને સાવ ઉત્તરતાં શાસ્ત્રો દ્વારા પણ તમે ધારો તો મોટી સેનાને કે મોટા રાષ્ટ્રને પણ હેરાન-પરેશાન કરી શકો છો. આવું યુદ્ધ કરવા માટે લાખ્યો માણસોની સેના કે અબજો રૂપિયાનાં શાસ્ત્રો બેગાં કરવાનાં નથી. માત્ર થોડા જ ચુંદા બલિદાન-વૃત્તિના માણસો બહુ થઈ ગયા. તેમને તોડફોડ કેમ કરવી, બોંબ કેમ મૂકવા, કેમ ફોડવા, અપહરણ કેમ કરવાં અને કેવી રીતે ફૂરતાપૂર્વક માણસોને મારી નાખવાં—આવી બધી ટ્રેનિંગ આપીને યુદ્ધ શરૂ કરી શકાય છે. આવા યુદ્ધ માટે કફન બાંધીને કામ કરનારા માણસો ત્યારે જ મળે જ્યારે તેમની અંદર કોઈ તીવ્ર ભાવનાત્મક વૃત્તિઓ ભરી દેવામાં આવે. આવી તીવ્રભાવનાઓ ધર્મ સ્વિવાય બીજે ક્યાંય મળવી કરીન છે. વિશ્વના તમામેતમામ મુખ્ય-મુખ્ય ધર્મોનું પરિશીલન કરનારને ખ્યાલ આવશે કે આવું તીવ્ર ઝનૂન કયા કયા ધર્મો ભરી શકે છે.

ધર્મઝનૂન

જે ધર્મોમાં આવી ક્ષમતા જ નથી તે આતંકવાદી માણસો પેદા કરી શકતા નથી. જે ક્રીડી-મકોડીને પણ મારી તો નથી શકતા પણ કોઈના દ્વારા મારવામાં આવી હોય તો તેને જોઈ પણ નથી શકતા તેમને હજાર પ્રયત્નો કરીને પણ કૂર ન બનાવી શકાય. પણ જે ઠડા પેટે પ્રાણીઓ જ મારી શકે છે, મરતાં જોઈ શકે છે, જેમનું ઢુંગાં પણ ફરકતું નથી તેઓ સરળતાથી આવા કૂર આતંકવાદીઓ પેદા કરી શકે છે. બીજી તરફ સામા પક્ષે ભારત જેવા ઢીલા શાસકો અને સસલા જેવી પ્રજા ઉપર આતંકવાદના પ્રયોગો કરવા હોય તો જાણે સ્વર્ગ મળી ગયું. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી ભારત આ દુર્દશાને ભોગવી રહ્યું છે. તેમાં આતંકવાદીઓની પ્રબળતા કરતાં ભારતની પોતાની દુર્બળતા વધુ કારણ છે. છ-સાત લાખ સૈનિકોનું લશકર કાશમીરમાં ખડકવા છતાં આપણે આતંકવાદને રોકી શકાય નથી. ઉત્તરોત્તર તેનું પ્રમાણ વધતું જ ગયું છે. પ્રાચીનકાળના રાજપૂત રાજાઓ જેમ શત્રુઓને છેક કિલ્લાના દરવાજા સુધી આવવા દેતા અને પછી કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરીને યુદ્ધ કરતા અને અંતે હારી જતા તેમ આજે પણ આતંકવાદીઓ છેક સેના કે પોલીસના કેન્દ્ર સુધી પહોંચી જાય છે અને પછી મરજીવા થઈને ઓચિંતો હુમલો કરી વધુમાં વધુ નુકસાન કરીને કાં તો મરી જાય છે અથવા ભાગી જાય છે. આ ઓચિંતાના હુમલાથી જે અફરાતફરી મચે છે, તેનો લાભ લઈને આતંકવાદીઓ ભાગી જાય છે. તેમને સંતાવાની હજારો જગ્યાઓ છે. પછી મોડે પોલીસતપાસ શરૂ થાય છે, પોલીસમાં પણ કેટલાક સાચા, વફાદાર હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જે ભૂલો પ્રાચીનકાળમાં થતી રહી છે, તે અત્યારે પણ ચાલુ છે. અર્થાત્ શત્રુના મૂળ સુધી જવું નહિ, તેની બોડમાં જ તેના દાંત તોડવા નહિ, પણ તે છેક કિલ્લા સુધી આવે ત્યાં સુધી તેની રાહ જોવી, ઘણી વાર તો ગજીલતથી રાહ જોવી.

મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી આતંકવાદીઓને શરણ દેનારા, સાથ આપનારા, પ્રશિક્ષણ તથા શાસ્ત્રો આપનારા એમ બધા જ સહાયક માણસોની સાથે એકસરખો બ્યવહાર નથી થતો ત્યાં સુધી આ મહારોગને મટાડી શકાશે નહિ. ભારતમાં આતંકવાદીઓ કયાંથી આવે છે? કોણ તેમને શરણ આપે છે? આતંક મચાવ્યા પછી કોણે ત્યાં સંતાઈ જાય છે? અને કેવી રીતે પાછા પાકિસ્તાન ભાગી જાય છે, આ બધું સ્પષ્ટ નથી થતું. કદાચ થાય છે તો જે તે સહાયક અપરાધીઓને સજા નથી થતી. એટલે રોગ વધતો જ જાય છે.

અત્યારે વિશ્વભરમાં જે આતંકવાદ ચાલી રહ્યો છે તેને ‘ઈસ્લામિક આતંકવાદ’ એવું નામ આપવામાં આવી રહ્યું છે. જોકે પૂરી ઈસ્લામિક દુનિયા આતંકવાદી છે તેવું કહી શકાય નહિ. મુસલમાનોમાં ઘણા નેક-ટેક-ઈમાનવાળા અને શાંતિપ્રિય લોકો છે જ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે લગભગ બધાં જ સંગઠનો ઈસ્લામ સાથે કેમ જોડાયેલાં છે? આતંકવાદી સંગઠનોમાં ઘણા તો પોતાના જીવની પણ પરવાહ કર્યા વિના કુરબાન થઈ જવા માથે કફન બાંધીને નીકળી પડ્યા હોય છે. એટલે એમ કહેવું કે ધન-દોલતની લાલચમાં અથવા બીજી કોઈ લાલચમાં આ લોકો આવો ઉત્પાત મચાવે છે તે બરાબર નથી. આજ સુધી આવા સેંકડો નહિ બલકે હજારો નવ યુવાનો ફના થઈ ગયા છે અને હજારોને ફૂરતાથી મારી ચૂક્યા છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ લોકો આટલી હદે કૂર કેમ બને છે? તેમને શું જોઈએ છે? આ બધા પ્રશ્નોના સાચા ઉત્તરો મેળવવાથી કદાચ આતંકવાદના મૂળ સુધી પહોંચી શકાય.

ભિસ્તી ધર્મ પ્રયોગશાળા તરફ વખ્યો છે

મને લાગે છે કે ભિસ્તી ધર્મ હવે ધાર્મિકતા ઓછી કરીને પ્રયોગશાળા તરફ આગળ વધ્યો છે. બીજી બાજુ, ઈસ્લામના અનુયાયીઓ પ્રયોગશાળા કરતાં મદ્રેસાને વધુ મહત્વ આપત્તા થયા છે. અત્યંત ધનવાન મુસ્લિમ દેશો, ગરીબ મુસ્લિમાનો માટે હોસ્પિટલો કે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ બાંધી આપવા કરતાં ધર્મસ્થાનો બાંધી આપવા તરફ વધુ જોક દાખવી રહ્યા છે. ધર્મસ્થાનો હોય, ઈશ્વરની પ્રાર્થનાપૂર્જા થતી હોય, માણસને નેક અને ઈમાનદાર થવાની પ્રેરણા મળતી હોય તેથી વધારે રૂંકું શું? પણ એ આવાં ધર્મસ્થાનો ઓસામા બિન લાદેનને પેઢા કરતાં હોય તો આવાં ધર્મસ્થાનો માટે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. બીજું કે પ્રત્યેક જિજાસુ માણસે વિશ્વના મુખ્ય-મુખ્ય ધર્માનું અનુકૂળતાથી અધ્યયન કરવું જોઈએ, તે તે ધર્મની દાખિથી તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેથી ધાર્મિક તત્ત્વોનાં પરિણામોને સાચી રીતે સમજી શકાય. પ્રશ્ન એ થાય છે કે અત્યારે લગભગ બધા જ આતંકવાદીઓ ઈસ્લામ સાથે કેમ જોડાયેલા છે?

માઝિયા અને આતંકવાદી

અહીં એક વાતનું ધ્યાન રાખવાનું છે કે માઝિયા અને આતંકવાદી બન્ને કૂર હિંસાથી પોતપોતાનાં લક્ષ્ય સિદ્ધ કરતા હોવા છતાં બન્ને એક નથી. માઝિયાઓ માત્ર પૈસા માટે જ હત્યાઓ કરતા હોય છે. તેમાં બધા ધર્મો તથા બધી જાતિના લોકો ભણેલા છે. જોકે તેમાં પણ અત્યારે તો મુસ્લિમાનોનું પ્રમાણ વધારે છે. બીજી તરફ આતંકવાદીઓ પૈસા માટે હિંસા નથી કરતા પણ તેમનું પોતાનું માની લીધેલું ઈસ્લામિક કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્ય હોય છે. એ લક્ષ્ય માટે તેઓ ફના થવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે. આ શું લક્ષ્ય છે? ઓસામાં બિન લાદેન કોઈ ગરીબ કે મુફ્લિસ માણસ નથી. તે તો અબજોપતિ છે, એટલે પૈસા માટે તે આતંકવાદ ફેલાવે છે તેવું તો ન કહી શકાય. ત્યારે તેને જોઈએ છે શું? શા માટે તે નિર્દોષ-ગભરુ માણસોની હત્યાઓ કરાવે છે!

બે ધારાઓ

મુસ્લિમાનોમાં આ બાબતમાં બે ધારાઓ કામ કરી રહી છે. એક તો કહે છે કે આ બધું ઈસ્લામની વિરુદ્ધ છે. આવું ઈસ્લામમાં છે જ નહિ. તો બીજા તેને જેહાદ-ધર્મયુદ્ધ કહીને તેને કર્તવ્ય બતાવે છે. પ્રથમ વર્ગ ભલે ગમે તે કહે પણ ખુલ્લે-ખુલ્લા તે મોટા પ્રમાણમાં આવો મત આપતો નથી અથવા આપી શકતો નથી. ધર્મગુરુઓ પણ જરૂર પડે ત્યારે દબાયેલી જબાનમાં કહી દે છે કે આ બધું ઈસ્લામ વિરુદ્ધ છે અને અમારો તેમાં જરાય હાથ નથી. પણ આતંકવાદીઓને પકડાવવામાં કે તેમનો નાશ કરાવવામાં તેઓ કોઈ મહત્વની ભૂમિકા ભજવતા દેખાતા નથી. કેટલીક વાર તો આવા આતંકવાદીઓને તે હીરો માની લેતા દેખાય છે. જેમ ઓસામાને ઘણા મુસ્લિમાનો હીરો માનતા થયા છે. લતીફ જેવા ડેનને અમદાવાદમાંથી પાંચ સીટે ઉપર જિતાડવામાં આવ્યો હતો અને મુંબઈના બોમ્બ બ્લાસ્ટર આરોપીઓને ચુંટણીમાં ઊભા રાખવાની વાત પણ થઈ રહી છે. આ બધું શું સૂચયે છે? બેશક, આ બધામાં કેટલાક સાચા-નેક-ટેકવાળા લોકો પણ હશે જ. પણ તેમની સંખ્યા કેટલી? અને તેમનો પ્રભાવ કેટલો? એવાં કયાં કયાં ધાર્મિક કારણો છે કે લોકો આવી રીતે વિચારતા થઈ જાય છે? માત્ર જિન્ના સાહેબની ચઢવણીથી જ પાકિસ્તાન થયું હતું તેવું માની લેવું આત્મવંચના માત્ર છે.

ભારતના ભાગલા વખતની બે વિચારધારાઓ

તે વખતે બે ધારાઓ મુખ્ય હતી. મ. ગાંધીજીની વિચારધારા હતી કે હિન્દુ-મુસ્લિમ-શીખ-ઈસાઈ વગેરે સૌએ હળીમળીને સંપીને એકતાથી સાથે રહેવાનું છે. બીજી ધારા હતી—અમે હિન્દુઓની સાથે રહી શકીએ જ નહિ. અમે બધી રીતે જુદા છીએ એટલે અમારું જુદું રાષ્ટ્ર જ હોવું જોઈએ. ગાંધીજ હાર્યા અને જુદું રાષ્ટ્ર થયું. પાકિસ્તાન-પવિત્ર સ્થાન-દેશ બન્યો. પણ થોડા સમયમાં બાંગલાદેશ અલગ થઈ ગયો.

અત્યારની સ્થિતિ

પહેલાં હિન્દુઓ સાથે રહી શકતું ન હતું. હવે મુસ્લિમાન-મુસ્લિમાન સાથે રહી શક્યા નહિ. કેમ, હવે શું વાંધો હતો? પાકિસ્તાનમાં મુહાજ્રો, શિયાઓ, સુન્નીઓ, એહમદીઆઓ, ભિસ્તીઓ વગેરે સૌનો મેળ કયાં છે? ભાગલા પહેલાં જે હુલ્લડો થતાં તેવાં હવે—અંદરોઅંદર થઈ રહ્યા છે. પાકિસ્તાન બન્યા પછી પણ મુસ્લિમાનને શાંતિ કયાં છે? કહેવાય છે કે કરાંચીમાં સાંજ પછી ઘરની બહાર

નીકળવું ભયજનક લાગે છે. અરે, નમાજ પડતા માણસો ઉપર મસ્તિજદમાં ગોળીઓ ચલાવાય છે અને લાશોનો ડગલો કરી દેવાય છે. પવિત્રસ્થાન (પાકિસ્તાન) આવું હોય? ત્રણ-ચાર વાર લોકશાહીનું ગણું ટૂંપીને સૈનિક ડિક્ટેટરોએ સત્તા પચાવી પાડી છે. ભારત સાથે ત્રણ-ચાર વાર યુદ્ધો કરીને ખુવાર થયેલું આ રાષ્ટ્ર પોતાનું દેવું તો શું દેવાનું વ્યાજ પણ ભરી શકતું નથી.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે ધર્મના નામે ભાગલા કરીને સુખી થયા કે દુઃખી થયા? આખી દુનિયા જાણે છે કે જમ્મુ-કાશ્મીરમાં જે આતંકવાદી કાર્યો થાય છે, તેમાં પાકિસ્તાન સ્પષ્ટ રીતે સંડાવાયેલું છે. તેણે આતંકવાદી પ્રશિક્ષણના કેમ્પો બનાવ્યા છે. તેને આર્થિક અને બીજી મદદ પણ આપે છે. લશ્કરે તોયબા અને બીજી આતંકવાદી સંસ્થાઓ પાકિસ્તાનમાં જ અડો જમાવીને બેઠી છે. ઓસામાનો આ સંસ્થાઓને સીધો ટેકો છે. અને કાશ્મીરમાં વિદેશી આતંકવાદીઓમાં મોટો ભાગ ઓસામાનો હોય છે. કાશ્મીરના પંડિતોને વીજીવીજીને બહાર કાઢ્યા પછી શીખો ઉપર હુમલા થયા એથી તે પણ કાશ્મીર છોડીને ચાલ્યા જાય. કારગિલમાં પાકિસ્તાની સેનાએ ગુપ્યુપ અડો જમાવ્યો. અને અંતે કશું મેળવ્યા વિના પાછું જવું પડ્યું.

મ. ગાંધીજી, પં. જવાહરલાલ નહેદુ જેવા નેતાઓ તો પાકિસ્તાનને સમજ શક્યા ન હતા પણ બાજપેયી પણ પાકિસ્તાનને સમજ શક્તા નથી. બસ લઈને હરખપદુડા થઈને જવું, કારગિલમાં માર ખાવો, વિમાનનું અપહરણ અને લજાજનક રીતે તેનું છોડાવવું, ફરી પાછું આગ્રામાં હરખપદુડાપણાનું પ્રદર્શન—આ બધું બતાવે છે કે દિલ્હીમાં કોઈ પણ પક્ષનું રાજ્ય હોય, દિલ્હી પાકિસ્તાનને સમજ શકતું નથી. એટલે સતત માર ખાતું રહે છે, પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. દિલ્હીની વારંવારની નિષ્ફળતાથી લોકો તથા સેના ઉપર વિપરીત અસર થવા લાગી છે. લોકોમાં ભારે નિરાશા અને પોતાના જ નેતા પ્રત્યે ગલાનિની ભાવના વધી રહી છે. તો બીજી તરફ ઓસામાના સમર્થકો ભારતમાં પણ વધી રહ્યા છે. બિન મુસ્લિમ જગતમાં ઓસામા જ્યાં આતંકવાદનું પ્રતીક બની ગયો છે. ત્યાં મુસ્લિમ જગતમાં તે હીરો બની રહ્યો છે. ભારતમાંથી કેટલીયે મુસ્લિમ સંસ્થાઓએ ગુપ્ત કે પ્રગટ રીતે ઓસામાને પોતાનો ટેકો જાહેર કર્યો છે.

બીજી ભૂલ

એવું લાગે છે ફરી પાછા મુસ્લિમો રાષ્ટ્રવાદની જગ્યાએ સંપ્રદાયવાદને વધુ મહત્ત્વ આપવા તરફ દોરવાઈ રહ્યા છે અને જે ભૂલ તેમણે આવા વલણથી દેશના ભાગલા પાડીને કરી હતી તે જ ભૂલ ફરી પાછી થઈ રહી છે. પણ આ વખતે પ્રતિપક્ષી ભારત નથી. અમેરિકા તથા પશ્ચિમી જગત છે. જે ફ્રેન્ચ-પચ્ચ અને કમઝોર નથી. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્ર, પેન્ટાગ્નેન અને બીજી અનેક જગ્યાઓએ વિમાનોને મિસાઈલ બનાવીને ખાનાખરાબી કરનાર આતંકવાદીઓ કોણ છે? અમેરિકાની બધી તપાસ એક જ તરફ નિર્દેશ કરે છે કે તે ઓસામા છે. ઓસામાને અને તેના શરણદાતા અને સાથીદારોને પકડવા કૃતસંકલ્પ અમેરિકા પ્રહાર કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યું છે. અફઘાનિસ્તાનની મોટી કમઝોરી તેની પાસે સમુદ્ર ન હોવાની છે. પણ અત્યારે એ કમઝોરી તેના માટે પ્રબળ રક્ષક બની છે. અફઘાનિસ્તાનની ચારે તરફ જમીન છે અને તે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોના હાથમાં છે. બધાં મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો એકી અવાજે વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રના નાશને વખોડે છે, પણ ઓસામા કે અફઘાનિસ્તાન ઉપર આકમણ કરવાની વિરુદ્ધમાં ખબરરદાર કરે છે. આ તો એવી વાત થઈ કે તમે જે માર ખાંધો તેને અમે વખોડીએ છીએ પણ માર મારનાર ઉપર આંગળી ઉપાડશો તો અમે સહન નહીં કરીએ. તે અમારો માણસ છે. ગમે તેવો તોપણ તે અમારો ભાઈ છે. તે જે કાંઈ કરે છે તે ધર્મ માટે કરે છે અને અમે સર્વ પ્રથમ ધર્મને મહત્ત્વ આપીએ છીએ, પછી બીજી વાતો. પાકિસ્તાનનો સાથ લીધા વિના આતંકવાદી મૂળિયાને જેર કરવાં શક્ય નથી એવું અમેરિકા જાણે છે, પાકિસ્તાન પોતે આતંકવાદીઓની ભૂમિ બની ગયું છે અને કેટલીયે સંસ્થાઓ આતંકવાદની પ્રવૃત્તિ લઈને બેઠી છે. પાકિસ્તાન તેમને ખુલ્લખુલ્લા ટેકો આપે છે. આ બધું અમેરિકા જાણે છે. પણ તેના ટેકા વિના નાટકનો પ્રથમ અંક ભજવી શકાય તેમ નથી એટલે તેને મનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે.

સમય વીતતો જાય છે

અમેરિકાના કોધ સામે પાકિસ્તાન ખુલ્લું પડવા માગતું નથી. ખુલ્લું પડી શકાય તેમ છે જ નહિં. એટલે સાથીદાર થવાની ભૂમિકા ભજવવા તૈયાર થયું છે. પણ જનતાનું શું? જનતા તો ઓસામાના પક્ષે છે. સમય વીતતો જાય છે. કદાચ સમય વિતાવવા માટે જ નાટક જેલાઈ રહ્યું છે. જેમજેમ સમય વીતતો તેમતેમ ઓસામાના સમર્થકો વધવાના છે. જે છૂપા છે, તે પ્રગટ થવાની હિંમત કરશે જ. અમેરિકાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઈ જશે. માનો કે અફઘાનિસ્તાન ઓસામાને સોંપી દેવા તૈયાર થાય તો પછી શું? આતંકવાદ સમાપ્ત થઈ જશે? ના,

આતંકવાદનાં મૂળ વ્યક્તિવિશેષ—ઓસામા—માં જ નથી પણ ઓસામાનાં મૂળ જેમાં છે, તેમાં છે. જ્યાં સુધી ધાર્મિક વિચારધારને સુધારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહને નાના કરવાથી પાયાનું કામ થઈ શકવાનું નથી. આ કામ અમેરિકા કે બીજા દેશો કરે તેના કરતાં ઈસ્લામના સાચા વ્યાખ્યાતાઓ જ કરે તેમાં સૌનું કલ્યાણ છે.

આતંકવાદ બૂમરેંગ બનશે

વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા હજારો મદ્રેસાઓમાંથી ઈસ્લામની કલ્યાણકારી અને માનવતાભરી ધારણાઓ પ્રગટવી જોઈએ. જો આવું ન કરી શકાયું તો થોડાક ગુમરાહ થયેલા માણસોના દ્વારા થનારો આતંકવાદ પૂરી પ્રજા ઉપર બુમરેંગ થઈને પડશે. નિર્દોષ માણસોનો નાશ કરનાર પોતાનાં નિર્દોષ માણસોને કેવી રીતે બચાવી શકશે? આગમાં સૂકાની સાથે લીલું પણ બળી જતું હોય છે. એટલે આગ લગાડનારાને રોકો, અટકાવો, આવનારો ભયંકર વિનાશ જુઓ અને સૌને બચાવો.

મૂળભૂત યુદ્ધ વૈચારિક છે

એટલું યાદ રહે આતંકવાદનું મૂળભૂત યુદ્ધ શસ્ત્રોનું નહિ, વૈચારિક છે. સિસેર વર્ષ ઉપર આવું જ વૈચારિક યુદ્ધ સામ્યવાદીઓ સામે લડાયું હતું. આખું વિશ્વ લાલરંગે રંગી નાખવાની મહત્વાકાંક્ષા સાથે સામ્યવાદીઓ વિશ્વ ઉપર છવાઈ જવા માગતા હતા. તેમની ધારણા હતી કે તેઓ જ માત્ર સાચા છે અને તેમની પદ્ધતિથી જ ગરીબ માણસોનું કલ્યાણ થઈ શકશે. ગરીબ માણસોને પણ એવી આશા કે ચાલો, હવે તો આપણો જરૂર ઉદ્ધાર થશે—એમ માનીને સામ્યવાદી આંદોલનોમાં જોડાઈ ગયા હતા. પણ ઘણાં વર્ષો પછી ભાન થયું કે આવી ધારણા ખોટી હતી. લોકો વધુ ગરીબ તો થયા જ સાથે સાથે ગુલામ પણ થયા. હવે વિશ્વને પ્રથમ જેવો ખતરો સામ્યવાદનો નથી. વૈચારિક રીતે તેમને પણ પોતાની ભૂલો સમજાવા લાગી છે. પણ હવે વિશ્વને ઈસ્લામિક આતંકવાદીઓનો મોટો ખતરો છે. તે પણ વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવાની ધારણા લઈને નીકળ્યા છે. સામ્યવાદીઓની માફક તે પણ ગમે તેની ગમે તેવી હિંસા કરવામાં જરાય સંકોચ નથી કરતા. જે જ ઈસ્લામિક આતંકવાદીઓના અઙ્ગવાળા દેશો છે, તે ભયંકર ગરીબીમાં પીડાય છે. તેમનો વિકાસ અટકી ગયો છે. ઈસ્લામના નામે બધું જ જોહુકમીથી કરાવાય છે. દાઢી રાખવી, બૂરખો પહેરવો. ન પહેરે તો તેજાબ નાખશે, હિન્દુ-શીખોએ પોતાની પ્રગટ પહેચાન ધારણ કરવી —બધું જ જોહુકમીથી, સમજણ સાથે જાણે કંઈ લેવાદેવા નહિ. અને આ બધું વળી પાછું ભગવાનના નામે, ધર્મના નામે, ઉદ્ધારના નામે. કેવી વિચિત્રતા અને વિંબના છે કે આતંક મચાવવો એ પણ ધર્મના નામે.

વૈચારિક યુદ્ધને મૂળમાંથી જ ડામી દેવું જોઈએ

ઈસ્લામનો જે ઉદારતાવાદી અને વિકાસ ચાહનારો વર્ગ છે તે ઘણો મોટો છે, પણ તે પણ સમસમીને લાચારીથી બધું જોયા કરે છે. ‘આ ખોટું થઈ રહ્યું છે’ તેવું બુલંદીથી પડકારી શકતો નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુઓ કે ભારત સામે આતંકવાદ સફળ કરી શકાયો છે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે, પણ આતંકવાદે પચ્ચિમી રાષ્ટ્રોને શિંગડાં મારવાં શરૂ કર્યા છે. સામ્યવાદીઓની સામે જેવી રીતે પચ્ચિમી રાષ્ટ્રો વિજયી થયાં તેવી જ રીતે ઈસ્લામિક આતંકવાદની સામે પણ સફળ રહેશે જ, એવું લાગે છે. ઉદારવાદી સાચા મુસ્લિમો સહિત વિશ્વની બધી પ્રજાએ આ નવા વૈચારિક યુદ્ધને તેના મૂળમાં જ ડામી દેવું જોઈએ. તેમાં જ વિશ્વની ભલાઈ અને ભવિષ્ય છે. જે લોકોએ વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રનાં બન્ને યાવરોને અમેરિકાનાં જ વિમાનો દ્વારા, અમેરિકાનાં જ પેસેંજરોથી, અમેરિકાના જ પેટ્રોલથી અને અમેરિકાનાં જ પ્રશિક્ષણ લઈને નાના કર્યા છે તે લોકોના હાથમાં જો અણુબોંબ આવે તો ન્યૂયોર્ક, લંડન, કરાંચી કે મુંબઈના બારામાં કોઈ સામાન્ય માછલી મારનારી નૌકામાં લઈ જઈને ઝોડી શકે છે. અને હવે તો ઈસ્લામિક અણુબોંબ બની પણ ગયો છે. માત્ર હસ્તાત્તરિત કરવાનો જ પ્રશ્ન છે, જે અસંભવ નથી. વિશ્વ વહેલી તક ચેતે તેમાં જ વિશ્વનું ભલું છે.

ભારત શું કરે?

વીસ વર્ષથી ભારત આતંકવાદનો ત્રાસ ભોગવી રહ્યું છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તે આતંકવાદને નાથી શકતું નથી, તે હકીકત છે. ભવિષ્યમાં પણ તે એકલા હાથે નાથી શકે તેવું દેખાતું નથી. એટલું જ નહિ, આતંકવાદનું ક્ષેત્ર જમ્મુ-કાશ્મીરથી વધીને પૂરા ભારતમાં ફેલાઈ જવાનું છે. માફિયા ડોન અને ત્રાસવાદીઓ વધુ ભયંકર થઈ શકે છે. ભારતમાં આતંકવાદ માટે સ્વર્ગ છે. કારણ કે તેનાં મૂળ સીમાપાર છે એટલે તેને મૂળમાંથી ઉખાડવાની ઈચ્છાશક્તિ દિલ્હી પાસે નથી. સીમાપારથી આવેલા આતંકવાદને પ્રશ્ન આપનારા

ગામેગામ અને નગરેનગરે અહ્ંકારો છે. દિલ્હી સીમાપારના અહ્ંકારોને તો નાણ નથી કરી શકતી, ભારતમાં પ્રસરી ગયેલા અહ્ંકારોને પણ તે નાણ નથી કરી શકી. આતંકવાદીઓ કોઈ કોઈ વાર પકડાય છે, પણ તેમને પ્રશ્નય આપનારા પકડાતા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. આતંકવાદને પ્રશ્નય આપનારા કોઈ ને કોઈ રાજનીતિક પક્ષ સાથે પ્રભાવકારી સંબંધ ધરાવતા હોય છે. એટલે આવા સ્થાપિત હિતપક્ષો કાગારોળ મચાવતા હોય છે.

બીજી તરફ માનવહક્કવાદીઓ અપરાધીઓના પક્ષે આવી જઈ પોલીસની કાર્યવાહીને ઠંડી પારી દેતા હોય છે. ન્યાયાલયો પણ લાંબી કાર્યવાહીથી કેસને લૂલો થવા દેવામાં જાણતાંઅજાણતાં કારણ બનતા હોય છે. ઘણી વાર દિલ્હીની માફક પોલીસ પણ એવી ઉદાર થઈ જતી હોય છે—આવા અપરાધીઓને ભાગી છૂટવાની તક આપી દેતી હોય છે. સૌથી કઠિન કામ કેસને સાબિત કેવી રીતે કરવો? સાક્ષીઓ કોણ થાય? થયા હોય તો ધાક્કધમકીમાં આવીને ફરી જતાં વાર ન લાગે. સરકાર કોઈની રક્ષા કરી શકતી નથી. ન્યાયાધીશને પણ ભય લાગે. પતિ પ્રબળ ન હોય તેવી વહુને કોઈ બહેન ન કહે. ખરી ખોડ અહીં જ છે. બીજી તરફ પ્રજા પણ કાંઈક નમાલાપણથી ગ્રસ્ત છે. જમ્મુ-કાશ્મીરની આતંકવાદી ઘટનાઓને જાણનારા જાણો છે કે આતંકવાદીઓ રાત્રે ગામમાં આવે છે. વીણી-વીણીને હિન્દુઓને ઘર બહાર કાઢે છે, પછી ત્યાં જ ગોળીએ દે છે અથવા જંગલમાં લઈ જઈને ગોળીએ દે છે. પાછળ રોકકળ અને હાહકાર થઈ જાય છે. પણ મેં કદી એવા સમાચાર નથી સાંભળ્યા કે ગામલોકો સામે થયા અને બે-ચાર આતંકવાદીઓને ઢળી દીધા. એવું સાંભળ્યું છે કે સરકારે ગામેગામ શસ્ત્રો આપ્યાં છે અને રક્ષામંડળીઓ બનાવી છે. પણ જાણો કાંઈ જ નહિ. આવું કેમ થતું હશે? એક તરફ નિર્દોષ નાગરિકો—સ્ત્રી-બાળકો સૌને કૂરતાથી મારી નાખવાની મનોભૂમિકા પૂરી પાડનારું કોઈ તત્ત્વ છે, જે આટલી પ્રચંડ હિંસા કર્યા પછી અરેરાટી નથી અનુભવતું. ઉપરથી આનંદ મનાવે છે. તો બીજી તરફ કોઈ એવું તત્ત્વ છે જે પોતાની રક્ષા કરવા જેટલી ત્રેવડ પણ ઊભી નથી કરતું. સસલાંઓને મારીને કદી પણ વરુઓને પસ્તાવો થતો સાંભળ્યો નથી.

ભયંકર આતંકવાદના ઓછાયા નીચે જીવનારી પ્રજા જો સામનો કરનારી ન બને તો આતંકવાદીઓ માટે શિકાર માટેનું ખુલ્લું મેદાન થઈ જાય. એવું જ થઈ ગયું છે. આતંકવાદીઓ પોલીસથી નથી ફંફડતા, પણ પોલીસ અને જનતા આતંકવાદીઓથી ફંફડે છે. આમને-સામનેની ગોળીઓ કરતાં કયારે કઈ ગાડી સુરૂગથી ઉડાડી દેવામાં આવશે તેની બીક ઘણી રહે છે. આતંકવાદીઓને ખબર હોય છે આતંકવાદ મચાવ્યા પછી પોલીસ ત્યાં આવવાની જ છે. તેમના રસ્તામાં સુરૂગ બિછાવી દો એટલી પોલીસ પણ આતંકવાદનો શિકાર થઈ જાય. પોલીસ-વાહનમાં કર્ત્વ બજાવનારાઓનો જીવ પડિકે બંધાયેલો રહે છે. તીવ્ર માનસિક સ્થિતિમાં જો પોલીસ કે સેના કાંઈક પગલાં ભરે તો માનવહક્કવાળા કાગારોળ મચાવે. દેશમાં અને પરદેશમાં બદનામી ફેલાવે. એક તરફ આતંકવાદીઓ બેફામ થઈને નિર્દોષ લોકો તથા પોલીસની હત્યાઓ કરે ત્યારે માનવહક્કવાળા ચૂપ રહે, બીજી તરફ જ્યારે પોલીસ કે સેના કોઈ પ્રતીકાર કરે ત્યારે બધા મુખર થઈ જાય.

અત્યાર સુધી કાશ્મીરમાં જે આતંકવાદીઓ પકડાયા કે માર્યા ગયા છે તેમાં તળ કાશ્મીરના તો નામમાત્રના જ છે. તેમાં સૌથી મોટું પ્રમાણ અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, આરબો, ચેચનો વગેરેનું છે. એટલે એમ કહી શકાય કે સીમાપારથી આવનારો આ આતંક ઘણા દેશોના નાગરિકોનો મળીને આવે છે. જે જે સંસ્થાઓ આ આતંકવાદની સૂત્રધાર છે, તેમાંની મોટા ભાગની પાકિસ્તાનમાં છે. આતંકવાદના મરણિયા લોકો શતપ્રતિશત મુસ્લિમો છે (કોઈ બિન મુસ્લિમ તેમાં ભણ્યો હોય તેવું જાણવામાં નથી આવ્યું.) તેઓ શા માટે આવાં કૂર કર્મા કરે છે? તેમને શું જોઈએ છે? માનો કે કાલે કાશ્મીર સ્વતંત્ર થઈ જાય તો તેમને શું મળવાનું છે? તે તો બધા પોતપોતાના દેશ ચાલ્યા જવાના. તો પછી કયો હેતુ સિદ્ધ કરવા તેઓ આટલી કૂર હત્યાઓ કરી રહ્યા છે? સો પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર છે, પોતાના ધર્મ માટે.

તેમના મગજમાં કૂટી-કૂટીને મજહબ ભર્યો છે. કોઈ ચુસ્ત ધાર્મિક બને તો વધુ નેકી-ટેકીવાળો બનવો જોઈએ, પણ આવી કૂરતા કેમ આવી જાય છે? ખરેખર તો ચુસ્તતા નફરત સાથે ભરવામાં આવે છે. તાલીમકેન્દ્રોમાં પોત-પોતાના ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શોના પાઠ પઠવવામાં આવે તો તેથી રૂકું શું? પણ પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે અથવા કહો કે તેના વિના પણ બાકીના બધા પ્રત્યે નફરતની આગ ઓકવામાં આવે તો માણસ જેવો માણસ ધર્મના દ્વારા, ધર્મ માટે ભયંકરમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. દુર્ભોગ્યવશ અત્યારે ધર્મરક્ષકનું પછ ઓસામાને મળ્યું લાગે છે. તે ધર્મના પ્રતીક બની ગયા છે. એક કેમ્પમાં આતંકવાદીઓને નિશાન લેતાં શિખવાડવામાં આવતું હતું, તેમાં નિશાન માટે સામે અમેરિકન પ્રમુખ બિલ ક્રિલન્ટનની છબિ મૂકવામાં આવી હતી. નિશાન લેવાના પ્રયોગની સાથે

માનસિકતા તૈયાર કરવાનો પ્રયોગ પણ થઈ રહ્યો છે. મુસ્લિમાનોમાં એક જન્મની વર્ગ એવો તૈયાર થઈ રહ્યો છે, જે અમેરિકા (પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો) ભારત અને ઈજરાયેલ જેવા દેશોને ધર્મના શત્રુ માને છે. તેમાં અમેરિકા મોખરે છે.

ઇજરાયેલની યાત્રામાં મેં જોયું હતું કે તે દેશમાં દસ ટકા કરતાં વધારે આરબ પ્રજા છે, અને આરબ દેશો કરતાં વધુ સુખી છે. પાડોશી પેલિસ્ટાઈન પ્રદેશમાંથી હજારો આરબો પ્રતિદિન રોજ કમાવા ઈજરાયેલ આવ-જા કરે છે. તેમનું અર્થતંત્ર ઈજરાયેલ આધારિત છે. જ્યારે જ્યારે પણ ઈજરાયેલ સીમા બંધ કરી દે છે, ત્યારે ત્યારે આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ કફ્ફોડી થઈ જાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં લાખ્યો મુસ્લિમો વસે છે, તેમની ભવ્ય મસ્ટિજદો છે અને પોત-પોતાના ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવે છે. તેઓ જે જે દેશોમાંથી અમેરિકા આવ્યા હોય છે, તે તે દેશો કરતાં તેમનો જીવનસ્તર ઘણો ઊંચો હોય છે. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રનાં બન્ને ટાવર ટૂટ્યા પછી અને આ તોડનારા ઓસામાના આરબ કે બીજા મુસ્લિમ માણસો છે તેવા પ્રચાર થતાંની સાથે અમેરિકામાં શીખો, આરબો વગેરે ઉપર હુમલા થવા માંડ્યા હતા (જે ભારતમાં આવું કંઈક થયું હોત તો કેવાં રમભાણો થાત તે કલ્યના પણ ધ્રુજાવી દે તેવી છે). અમેરિકાએ તરત જ તેના ઉપર કાબૂ ગ્રાપ કર્યો અને અપરાધીઓને પકડી જેલ ભેગા કર્યા. એક મસ્ટિજદમાં પ્રમુખ બુશ પોતે ગયા અને ઈસ્લામને શાંતિદાતા ધર્મ બતાવી અમેરિકાના વિકાસમાં મુસ્લિમોએ સારો ફાળો આપ્યો છે તેમ કહી વખાણ કર્યા, અને વિરોધ કરનારા ગોરાઓને ફટકારીને ‘શરમ-શરમ’ કહ્યું. આ જ અમેરિકા અને પશ્ચિમના દેશોની સંસ્થાઓ અફઘાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાનમાં મુસ્લિમ શરણાર્થીઓ વગેરેને અનાજ વસ્ત્ર વગેરે પૂરાં પાડે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે ‘અમેરિકા ઈસ્લામનો મોટો શત્રુ છે’ તેવો પ્રચાર કયા આધારે થઈ રહ્યો છે? શું તેણે મસ્ટિજદો તોડી છે? શું તેણે મુસ્લિમાનોને જબરદસ્તીથી ધર્માત્મકિરિત કર્યા છે? તેણે એવું તો કયું કામ કર્યું છે કે લોકો તેને ઈસ્લામનો શત્રુ માને છે? આ કોઈ અમેરિકાની વકાલત નથી. પણ એક ગાંધું ટોળું માર-માર કરતું દોડી રહ્યું છે, તેમાં થોડાક તો ડાઢ્યા લોકો ઉભા રહીને શાંતિથી વિચાર કરે. ઓસામાના માણસોએ કેન્યા-યંઝાનિયામાં અમેરિકન દૂતાવાસોને બોંબનો પલીતો ચાંખ્યો અને ઈમારતો ધૂસ્ત થઈ સાથે સાથે 200થી 250 માણસો પણ મરાયાં, તે પછી આતંકવાદ તેની પાછળ છેડતીઓ કરતો રહ્યો. તેમ છતાં તેણે (અમેરિકાએ) અપરાધીઓ સિવાય બીજા કોઈ મુસ્લિમાન સામે કોઈ પગલાં ભર્યાં નથી. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રની ભયંકર હોનારત પછી પણ તેણે ઈસ્લામ કે સંપૂર્ણ મુસ્લિમાનો માટે કોઈ પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી. તે તો કહે છે કે અમારો વિરોધ માત્ર આતંકવાદી ઓસામા પ્રત્યે અને તેના સહયોગીઓ પ્રત્યે છે. ઓસામાનું નેટવર્ક ચાલીસ દેશોમાં ફેલાયેલું છે. જેમાં ભારત પણ આવી ગયું.

આવા મોટા આતંકવાદીને અમેરિકા સહન કરી લે અને તેની પ્રવૃત્તિઓ ચાલવા દે એવી કોઈની ધારણા હોય તો તે અસ્વસ્થતાની નિશ્ચાની છે. જે લોકો આંતરે દિવસે વાતવાતમાં ‘જેહાદ જેહાદ જેહાદ’ના નારા લગાવી પોતે અશાંત થાય છે અને વિશ્વને શાંતિથી રહેવા દેતા નથી તેમના હાથમાં ધર્મની વ્યાખ્યા આપવામાં આવશે તો તે ધર્મને જ વધુ નુકસાન કરશે. દુર્ભાગ્યવશ આતંકવાદના ચરમશિખર ઉપર બેઠેલા માણસને ધર્મરક્ષક માની લેવામાં આવ્યો છે. અને તેના એક શબ્દ ઉપર ફના થવા હજારો લાખ્યો લોકો તૈયાર થઈ રહ્યા છે. ક્ષમા, દયા, કરુણા, ઉદારતા, વિશ્શળતા ભાઈચારો વગેરે ઉદાત્ત માનવીય ગુણોથી ધર્મ દીપી ઉઠતો હોય છે, તેની જગ્યાએ નફરત, માત્ર નફરત અને કૂરતાભરી હિંસાના દ્વારા કોઈ ધર્મનો જ્યયજ્યકાર કરવા માણે તો તે પોતાના ધર્મને જ હલકો પાડવાનું ફૂલ્ય કરી રહ્યો છે. તેને રોકવાની જગ્યાએ તેની પીઠ થાબડનારા ધર્મના નામે અધર્મનું જ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ છેલ્યાં વીસ વર્ષોથી ભારત આવા ધર્મજનૂન-પૂર્વકના ફૂર આતંકવાદને સહન કરી રહ્યો છે. આ તેની ઉદારતા નથી પણ સ્પષ્ટ કમજોરી છે. વિશ્વનો બીજો કોઈ પણ આટલો મોટો દેશ આટલાં વર્ષો સુધી આવા આતંકવાદને સહન કરે નહિ. પહેલાં દિલહીના નેતાઓ વાંઝાણી ધમકીઓ આપતા, જેનાં કુપરિણામ લોકોને જ ભોગવવાં પડતાં—હવે તો ધમકીઓ આપવાનું પણ બંધ થયું છે. પ્રભાવહીન ધમકીઓથી લોકો પોતે જ ત્રાસવા લાગ્યા છે, હંસી ઉડાવતા થયા છે ત્યારે, દિલહી નજીકના ભવિષ્યમાં તો શું પણ દૂરના ભવિષ્યમાં પણ આ જેરીલા આતંકવાદને સમાપ્ત કરી શકશે તેવી આશા બંધાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં ઈશ્વર જ જાણે તેની મદદે આવ્યો હોય તેમ આતંકવાદીઓની બંદૂક અમેરિકા ઉપર ફૂટી છે. એક જૂની કહેવત છે કે ‘ઘો મરવાની થાય ત્યારે વાઘરીવાડે જાય’—આજ સુધી ઘણા દેશો અને ઘણી પ્રજાને આ આતંકવાદી ઘોંસે બચકાં ભર્યાં છે.

એક વાત સૌએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ખુદ ઈસ્લામિક દેશોમાં પણ આ ધાર્મિક આતંકવાદીઓએ કાળો કેર વર્તાયો છે. અલજરિયામાં

સેકડો માણસોનાં ગળાં કાપી નાખવાં, મિસ્થી માંડીને ફિલિપાઈન્સ સુધીના દેશોમાં હાહકાર મચાવવો, બીજાની વાત જવા દો, ખુદ પાકિસ્તાનમાં જ આવી સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાની વાત ચાલી હતી. અફઘાન સીમા નજીકના પ્રદેશના મદ્રેસાઓ તેમના માટે ચિંતાજનક થવા લાગ્યા છે (ભારતની તો વાત જ શી કરવી?) એટલે માત્ર અમેરિકા-ભારત ઈજરાયેલ જેવાં રાષ્ટ્રો જ તેનાં લક્ષ્ય નથી રહ્યાં પણ સ્વયં ઉદારતાવાદી મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો પણ તેનું લક્ષ્ય બન્યાં છે. એમ કહી શકાય કે આખું વિશ્વ આ આતંકવાદની એડી નીચે આવી રહ્યું છે. જો આતંકવાદ સફળ રહ્યો અને પૂરું વિશ્વ આતંકવાદીઓ કહે છે તેવા ધર્મ પ્રમાણેની જીવનવ્યવસ્થા નીચે જકડાઈ જાય તો વિશ્વના દેદાર કેવા રહે? અરે, દૂર કયાં જોવા જવું છે. અફઘાનિસ્તાનને જ જોઈ લો ને. કિસમીસ, બદામ, અખરોટ વગેરે સૂક્ષ્મ મેવાનો આ દેશ અત્યારે ભયંકર ગરીબી અને કંગાલિયતમાં જીવી રહ્યો છે. સ્ત્રીઓની દુર્દ્શાની તો વાત જ કરી શકાય તેમ નથી. શું આખા વિશ્વને આવું થવા દેવું છે? જો ના, તો આવા આતંકવાદને જડમૂળમાંથી ઉઝેડી નાખવા સૌઅં ખબે-ખભો મેળવવો પડશે. હવે તટસ્થ કે અલગ-અલગ પડીને જીવી શકાશે નહિ. દૂધમાં અને દહીમાં પગ રાખવાથી હાનિ જ થશે. સ્પષ્ટ રીતે આપણે ન્યાયનો અને શાંતિનો પક્ષ લેવો જ પડશે. જો આ તક ચૂક્યા તો ઠિઠાસ માફ નહિ કરે. ફરીથી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે આપણો સંગ્રામ આતંકવાદીઓની સામે છે, કોઈ ધર્મ કે સંસ્કૃતિની સામે જરાય નથી.

* * *